

OSMAN ERGİN

İstanbul Vilâyet Mektupçusu

Türkiyede Şehirciliğin Tarihî İnkişafı

== CUMHURİYET ==
GAZETE VE MATBAASI
İstanbul : 1936

İçindekiler

ÖNSÖZ

Giriş

Sahife

III

1

BİRİNCİ KISIM

ŞEHİRCİLİKTE FERDİYET SİSTEMİ

I — Ferdi hizmetler ve ferdi müesseseler	5
II — Ferdîyetin eseri: İmarat — Medeniyet	34
III — Ferdîyetin usulü: Vakıf — Tesis	46
IV — Vakıfların hükûmetleştirilmesi: Nezaret teşkilâtı	58
V — Şehirlerin idare tarzı: ferdi hâkimiyet	77

İKİNCİ KISIM

TÜRKİYEDE AZLIKLARIN İDARE TARZI: PATRİKHANE İMTİYAZI

83

ÜÇÜNCÜ KISIM

ŞEHİRCİLİKTE CEMİYET SİSTEMİ

I — Mahallelerin idare tarzı: Ferdîyetten cemiyete ilk geçiş	103
II — Türkiyede garp tarzında belediye teşkilâtı	122
III — Türkiyede nahiye teşkilâtı	148
IV — Türkiyede köy idaresi	149
V — Belediyeler, köyler ve hususi idareler birliği	151
İçinde geçen meseleler	155
İçinde geçen adlar	157

Türkiyede şehirciliğin tarihî inkişafı

Söyliyen : İstanbul Vilâyeti Mektupçusu
Osman Ergin

İstanbul Üniversitesinin içtimaiyat ve İktisadiyat Enstitüsünde bir komün, yani belediyecilik kürsüsünün kuruluşunu sevinç ve şükranla karşılarım.

Türk şehirlerinin tarihî inkişafından bahis olmak üzere bu kürsüde lûtfen ve tenezzülen bana ayrılan bir konferansta o inkişafı temine yarıyan belediyeciliğin ilmî seyrine temas etmeden geçmeği doğru bulmadım. Onun için konferansa şehirlerden önce şehirciliğin daha doğrusu belediyeciliğin tarihî inkişafından bahsetmekle başlayacağım.

Belediyecilik Cümhuriyet devrinde ilk önce 1930 da bir meslek dersi olarak - fakat muhtasar bir şekilde - İstanbul polis mektebine girmiş ve yine bu seneden itibaren ekleme suretile idare hukuku dersinde gösterilmek üzere Mülkiye mektebinde bir mevki almış, fakat 1936 da Üniversitede bu kürsüye kadar çıkmakla varlığını göstermiş ve itibarını çok arttırmıştır.

Söze başlarken Üniversitenin sayın idare âmirleriyle değerli profesörlerinin bu teşebbüslerini sevinç ve şükranla karşıladığımı söylemeğe cür'et edişim, belediyeciliği ötedenberi kendisine meslek edinmiş ve derme çatma bir kaç eser yazmış bir meslek âşıkının bugün o mesleğin yükselmiş olduğunu görmek gibi en büyük ideale kavuşmuş olmasından ileri geldiği için bu cür'etimin Üniversitenin yüksek idare ve tedris heyetleriyle genç dinleyicileri tarafından hoş görüleceğinden eminim.

Polis meslek mektebinde altı senedenberi devam eden tedrisat (Beledi bilgileri) adında üç senede iki defa basılan bir ki-

tapla hizmetini yalnız oraya değil, memleketin (600) e yakın belediyesine teğmil etmiş ve Mülkiye mektebinden çıkan gençlerin öğrendikleri bilgiler idaresine memur oldukları vilâyet ve kazalardaki belediyeleri teftiş ve mürakabede çok işlerine yarıyacağına şüphe bırakmamıştır.

Hele bu kürsüde verilen konferansların bastırılacağı hakkındaki vait ve tebşir ise belediyeçiliği bu kültür müessesesine sokmak hususunda istihdaf edilen gayeyi tahakkuk ettirmeğe hepsinden ziyade yarıyacağı için bu teşebbüsü bir defa daha alkışlamadan geçmek benim için imkânsız görülmüştür.

Kısaca şunu söyleyerek mevzua geçmek isterim:

Belediyeçilik; bir meslek, bir dars ve nihayet bir ilim olarak Türkiyede ortaya çıkışını Cumhuriyet rejimine ve o rejimi kuramları borçludur. Bunun devamını ve daha ziyade tekâmül ve tekemmül etmesini dilerim.

Gösterilen programa göre ben burada belediyeçiliğin umumi tarihini ve cihanşümül inkişafını söyleyecek değilim. Yalnız Türk belediyeçiliğinden bahsedeceğim ve Türk belediyeçiliğinin de yalnız Osmanlılar devrine kısaca bir göz gezdirmekle iktifa edeceğim.

Her milletten önce Orta Asyada büyük bir medeniyet kurmuş ve o medeniyeti dünyanın her tarafına yaymış olan Türk milletinin islâmlıktan çok evvel bir belediye sistemi, bir şehir kuruşu ve onu idare tarzı bulduğunda şüphe yoktur. Bunu Türk tarihinin, Türk medeniyetinin ve tek kelime ile Türk kültürünün karanlıkta kalmış olan diğer bir çok köşelerini açan ve aydınlatan (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti) nin beklenen neşriyatından yakından elbette öğreneceğiz.

Osmanlı Türklerinin belediye teşkilâtına gelince:

Osmanlı Türkleri idare tarzlarında eski Türk türlelerinden bir haylisini muhafaza etmekle beraber bu tarzın en çok göze çarpan tarafının kendisinden evvel gelip geçen İslâm hükûmetlerininin aynı olduğunu görüyoruz. Bütün idare âmirlerinin adları - Vali, Kadi ve Muhtesip - gibi önceki İslâm devletlerinin kullandıkları kelimeler olduğu gibi idare kanunları da şeriata ve

ondan çıkarılmış olan fıkha dayanmakta idi. Bunun gibi belediyeye ait idare kanun ve nizamlarını da yine esasları şeriat olan ve (hisbe) hayut (ihtisap) adlarını taşıyan fıkıh kitaplarında görüyoruz.

Bu devirlerde belediyeleri kimlerin nasıl idare ettiklerini, şehirciliğin ne suretle inkişaf eylediğini anlıyabilmek için daha evvel belediye işlerinin nelerden ibaret olduğunu tayin ve tahdit etmek, sonra bu işlerin kimler tarafından ne suretle yapıldığını araştırmak icap eder. Bunu yapmak için de ne tarihin karanlık sahifelerine kadar inmek, ne de emsal aramak için Türklerden başka milletlere başvurmak lazımdır. Tarihin hangi çağında ve dünyanın neresinde bir köy, bir kasaba veya bir şehir tenasüs etmişse bir çok kimseler orada toplu bir halde yaşamakta bulunmuşlarsa o yerlerdeki topluluğa ait bir takım mahalli işlerin umumi ihtiyaçların bağgöstermiş ve bunların birer suretle behemahal başarılması lâzım gelmiş olduğunu bugün bile etrafımıza şöyle bir göz gezdirmekle kolayca anlarız.

Bu mahalli işler ve umumi ihtiyaçlar her milletin köy ve belediye kanunlarında gösterilmekte olduğu gibi bizim eski ve yeni kanunlarımızda da yazılıdır. Yazılı olmasa bile içinde yaşadığımız köy, kasaba ve şehirlerde etrafınıza şöyle bir göz gezdirmekle, köy ihtiyar heyetleriyle kasaba ve şehir belediyelerinin her zaman yapmakta oldukları işleri şöyle bir hatırlamakla bunu kendiliğinizden bulabilirsiniz.

Haydi sizi yormamak için bahsolunan mahalli işlerle, umumi ihtiyaçların başlıcalarını şöyle bir kaç maddede ben tophıyayım:

Aydınlık ve temizlik işleri; yenilecek, içilecek ve yakılacak şeylerinin temini; köprü, lüğüm, kaldırım ve umumi halâ inşaatı; okuma, dinleme, gezinti ve toplantı yerleri tahsis; hastahane, darülaceze, lokanta (aşhane) gibi sağlık, doyum ve içtimai yardım müesseseleri yapılması; yabancılar, yolcular ve seyyahlar için barınacak yerler ve kolaylıklar gösterilmesi; ölümler için gömülecek yerler ayrılması; halkın zarardan ve tehlikeden korunması; halka para ile yardım edecek müesseseler vücade getirilmesi...

Biliyorsunuz ki bütün dünyada, eski ve yeni zamanlarda bu türlü işleri ya tamamen hükûmet kendisi yapar, yahut - masrafı şehir halkının sırtına yükletilmek üzere - yapılmasını mahallî idarelere, yani belediyelere bırakır veya imtiyaz ve inhisar tarzında umumun menfaatine yarıyan anonim şirketler yaptırır.

Türkiye şehirciliğinin tarihi inkişafını iyi takip edebilmek için bunu biri Tanzimattan 1839/1255 evvele, diğeri Tanzimattan sonraya ait olmak üzere ikiye ayırıp öylece tetkik etmeği ve Tanzimattan evvelkine ve biri (ferdiyet) diğeri (cemaat) Tanzimattan sonrakine ise (cemiyet) sistemi demeye muvafık buluyorum. Şu halde Türkiyede şehircilik mevzuunu üç kısımda tetkik etmiş olacağız.

Şehirciliğin **Cité, Municip, Commune** adlarıyla üç terakki merhalesi geçirdiğini ve bunlardan medine veya şehir denilen **Cité** nin Yunanlılar; serbest veya imtiyazlı şehir denilen **Municip** in; Romalılar ve müşterek idare denilen **Commune** ün Romalılardan sonraki hükûmetler zamanında tatbik edildiğini ve nihayet 1789 da Fransızların büyük ihtilâlini müteakip bu idarelerin eskiden haiz oldukları kudretler ve salâhiyetler ellerinden alınarak ancak hükûmetin tayin edeceği hadler dahilinde olmak ve onun mürakabesine tâbi bulunmak şartile şehirlere mahallî ve beledi işlerde biraz serbesti verilmiş ve bunun adına belediye **Municipalité** denilmiş olduğunu cihan belediye tarihinde görüyoruz.

Bu son şekli 1789 danberi az çok farkla her hükûmet almış olduğu gibi yetmiş senedenberi bizce de kabul ve tatbik edilmiş olduğunu söylemek konferansın ana hattını teşkil eder.

Fakat bu neticeye varmak için Türkiyenin altı asırlık şehir veya mahallî idaresinin garbın bahsettiğim dört sisteminden hangilerine vakit vakit tekabül ve temas ettiğini, Türklerin belediyecilikte garptan, hattâ garptan neler almış, kendileri bu aldıklarına neler eklemiş olduklarını mukayeseli bir şekilde söylemek isterim.

Sözlerimi sonuna kadar dinlemek zahmetine katlanırsanız göreceksiniz ki bizim de ilim âleminde hattâ iftihar ile ortaya atılacak güzel ve faydalı beledi usullerimiz varmış.

Bahsedeceğim mevzuların çoğu şimdiye kadar ya vakit bulamamış, yahut sırası gelmemiş olacak ki kimse tarafından etraflı, toplu ve mukayeseli bir tarzda tetkik edilmemiştir. Tetkikatının çoğu henüz basılmamış ve negredilmemiş vesikalara ve mehazlara istinat etmektedir.

Aezimi unutarak temas ettiğim bu yüksek mevzulardan dolayı tenkit ve techil edilmekten pek o kadar çekinmiyorum. Bilâkis tenkit edilsem sevinirim. Çünkü hakikat yıldırımının fikirlerin çarpışmasından doğacağını biliyorum.

Bilgiler (sadır) dan (satır) a geçmeli ki herkes tarafından görülsün, yanlışları düzeltilsin. Benim sözlerimdeki ve mukayeselerimdeki yanlışları düzeltecek ilim adamlarımıza peşin olarak huzurunuzda teşekkürlerimi sunuyorum.

Bir de şunu söyliyeyim ki: Bahsettiğim müesseseler asırlardanberi rollerini oynamış, artık tarihe karışmış oldukları için bugün bunlar üzerinde serbestçe münakaşaya hem zemin, hem zaman müsaittir. İşte ben de bundan istifade edeceğim.

BİRİNCİ KISIM

Şehircilikte Ferdîyet Sistemi — Cité

I

Ferdî Hizmetler ve Ferdî Müesseseler

Osmanlı Türklerinin Tanzimattan önceki belediye sistemi benzeri başka yerlerde bulunmayacak bir tarzdadır ve ikilik göstermektedir. Yani Türkiyede tanzimattan önce hükûmet, belediye işlerini kendi üzerine almayarak bu işleri görmekte tebaasını serbest bırakmış, fakat onları (İslâm olan) ve (İslâm olmıyan) diye ikiye ayırıp İslâmların belediye işlerini ferde, İslâm olmıyanlarınkini cemaate gördürmüştür. Cemaate ait işleri ikinci kısımda tetkik etmek üzere evvelâ İslâmlarınkinden bahsedeceğim.

Evet! Atalarımız İslâmlara ve Türklere ait bütün mahallî işleri hükûmete, belediyeye ve cemaatlara değil ferde, ferdin hamiyet ve gayretine yükletmişler, yahut fert kendi arzusu ile bu işlerden bir veya bir kaçını üzerine almıştır.

İdare hukukçuları bu sistemlerden bahsederken mahalli ve beledi işleri hükümet görürse (merkeziyet) ve halka bırakırsa (ademi merkeziyet) usulü diyorlar. Fakat ademi merkeziyet halinde de ferde gördürülen usulden hiç bahsetmiyorlar. Burada izah edeceğim bu sonrakine de (ferdiyet usulü) denilse acaba nasıl olur? Bunun tetkik ve münakaşasını muhterem hukukçularımızdan baklamak hakkımızdır.

İslâm ve Türk idare hukukunda ehemmiyetle incelenmesi lâzım gelen ve şimdiye kadar idare hukuku kitaplarına girmemiş ve bu yüksek kürsülerde bahsedilmek şerefine mazhar olmamış olan bu ferdiyet sistemi üzerinde müsaadenizle biraz duracağım. Ve anlatmağa başlamadan önce de istitraden bir nokta üzerine dikkat gözünüzü ehemmiyetle çekeceğim:

Şimdi vereceğim izahatı dinlerken son zamanlarda iyice anlaşılan zararlarından dolayı Cümhuriyet hükümetince kaldırılmış ve artık tarihe gömülmüş olan bir çok eski ve köhne ferdi müesseselerimizin kuruluş, yayıyış ve işe yarayıyış itibarıyla önce çok iyi ve faydalı birer ilmi, ictimai, iktisadi hattâ bedii müesseseler olduğunu müsaadenizle söyleyeceğim ve niçin bozulduklarını, neden dolayı yıkılmağa hak kazandıklarını da aynı doğruluk ve samimiyetle anlatacağım. Ve biraz evvel istitraden söylediğim sözlerle burada bir kaç kelime daha ilâve edeceğim. Bence buna lüzum vardır.

Sözlerini sonuna kadar dinlemeden yakından tanımadığınız konferanacıyı maziye tapar, yeniliklerden kaçır, geri fikirli bir adam telâkki etmemenizi rica edeceğim. Senelerdenberi üzerinde çalıştığım bu mevzu müteallik sözlerimi ciltler dolusu me hazlar ve vesikalarla isbat etmek mümkün olduğu için yapılacak itirazları ve tenkitleri soğuk kanlılıkla karşılamakta güçlük çekeceğime ihtimal vermeyiniz.

Bir ictimaiyatçıya, bir tarihçiye, hele bir belediye tarihçisine düşen vazife - hususile böyle yüksek bir kürsüde - herhangi beledi bir müesseseyi, bir ictimai teşekkülü olduğu gibi anlatmak, iyi veya kötü cihetlerini yine olduğu gibi göstermektir. Dünyada hiç bir şey - bilhassa eski şeyler - mutlak olarak yüzde yüz iyidir veya yüzde yüz fenadır telâkki edilemeyeceği gibi her yeni şeye

de yine mutlak olarak yüzde yüz fenadır veya iyidir denilemez ve denilmemelidir.

Yıkılan ve terkedilen her eski müessesenin fena cihetleri bulunduğunda şüphe yoktur. Ve son zamanlarda fenalıkları çoğaldığı içindir ki yıkılmışlardır. Fakat bunların hiç olmazsa ilk başlayışta iyi cihetleri olduğunu ve uzun müddet işe yaradıklarını kabul etmek te insafli bir hareket olur. İşte ben burada bu insafı göstermek ister ve sizden de bunu beklerim.

* *

Belediyeyi anlatabilmek için yukarıda toplayıp sıraladığımız beledi vazifelerin tetkikine - susuz hayat olamayacağı için - evvelâ sudan başlayorum. Çünkü su; insanların olduğu kadar şehirlerin de hayatıdır.

A; bir kasabaya, bir şehre her şeyden önce lâzım olan suyu eskiden hükümet ve belediyeler değil (fert) getirtirdi. Başka şehirlere gitmeğe ve araştırmağa hacet yok. İstanbul su tesisatı hususunda Türkiyenin değil, bütün dünya şehirlerinin en başında gelir. Asıl şehirden 25 kilometre uzaklarda yapılmış olan bentlerden tabii meyilli tonoz ve kemerlerle nisbeten masrafsız bir surette şehre getirilen ve yine bu suretle şehirde ferdi himmetlerle yapılmış olan binlerce çeşme ve sebiller de halka parasız dağıtılan içme suları hep ferdi himmetin ve şahsî teşebbüslerin mahsulüdür. Bazı çeşme ve sebillerde suların karla soğutulması halka öyle verilmesinin şart koşulmuş olduğunu da ilâve edersem su hususunda sarfedilen himmet ve hizmetin büyüklüğünü daha iyi kavramış olursunuz.

İstanbul suları ve su tesisatı hakkında fazla malûmat edinmek isteyenlere Mecellei Umuru Belediyenin birinci ve üçüncü ciltlerindeki yazılarımla Doktor Galib Atanın sulara mahsus Sıhhiye Mecmuası nüshasını tavsiye ederim.

Sulardan ve su tesisatından bahsederken eski Türklerin bu hususta hayvanlara yaptıkları hizmetleri de hatırlamak lâzım gelir. Büyük ehli hayvanların su içmeleri için çeşmelerin yanlarında yalaklar yaptıkları, sular akıttıkları gibi, köpek, kedi, tavuk ve kuş gibi küçük sokak hayvanları için de evlerin kapıları

önünde içi oyuk taşlar koyarak onları her zaman temiz sularla dolu bulundurmakta ve bu suretle bu hayvanların su içimini kolaylaştırmakta idiler.

Bahsettiğim yalakları İstanbulun imar görmemiş eski mahallelerinde görebilirsiniz. Atalarımızın yapmış oldukları su tesisatının bahaolunan hayati hizmetleri şöyle bir tarafa bırakılsa bile bentler, kemerler, çeşmeler ve sebillerin şehri imar ve tezyin hususundaki kaymet ve ehemmiyetlerini istisgar edebilir miyiz? Meselâ şu İstanbulun bugün en güzel mimari eserleri arasında çeşmelerle sebilleri görmüyor muyuz? Ayasofya yanındaki Üçüncü Ahmed çeşme ve sebiline garphılar bijout de l'art ottomane adını vermiyorlar mı?

Su ve kuş tedaisile iyi bir âdetimiz hatıra geldi. Onu da söylemeden geçmiyeyim. Hem binaları süslemek, hem de kuşları barındırmak için saçak altlarına, bina duvarlarına yapılan zarif kuş yuvaları da bu su tesisatı kadar bugünkü hayvanları koruma kurumunun herhalde takdirini kazanacak hayır ve şefkat işlerindendir sanırım. Bu türlü kuş yuvalarının örneklerini de eski kârgir bina duvarlarında ve meselâ Fatih'te millet kütüphanesi üzerinde görebilirsiniz.

Bir başkasına geçiyorum:

B; maarif işlerinin, kültür müesseselerinin bütün dünyada eski ve yeni zamanlarda hükûmet ve ekseriyetle belediyeler tarafından vücade getirilip idare edildiğini söylemeğe hacet var mı? Bugün Türkiyede orta mektepten yukarı kültür müesseselerinin hükûmet ve ilk mekteplerin de belediyeden başka bir şey olmıyan ve günün birinde behemehal yerini belediyeye terk edecek olan hususî idareler tarafından idare olunduğunu biliyoruz. Gerek hükûmetin, gerekse hususî idarelerin bu mektepleri inşa ve idare etmek için her sene halktan milyonlarca vergi almakta olduğunu da görüyorsunuz. Bu vergiyi tediye okuyacak çocuğu olan, olmıyan, yerli, yabancı herkes müsavidir.

Halbuki İstanbulla beraber Türkiyenin hemen her köşesinde binlercesine rasgeldiğiniz medreseler, sübyan mektepleri ve kütüphaneler üzerlerindeki taşlara yazılmış olan banilerinin adlarından da anlaşılacağı gibi hep ferdi himmetlerin mahsulüdür.

Yalnız İstanbulda son zamanlarda yananlar ve yıkılanlar hariç olduğu halde 178 medrese, 193 mektep, 147 kütüphane bulunduğunu söylemekle bu şehrin eski kültür müesseseleri hakkında ihşai bir fikir vermiş oluyorum.

Medrese; şimdiki orta ve lise mukabilidir. Sübyan mektebi ise anamektebine ve ilkmektebin birinci ve ikinci sınıflarına tekabül eder. Medreselerin tıp, hendese, ilâhiyat gibi yüksek tahsil veren kısımları da vardı. Bahsolunan 178 medresede 2300 oda, 63 dersane, yani konferans salonu - çünkü asıl ders camilerde verilirdi - 17 hususî kütüphane bulunduğunu da istatistikler gösteriyor.

O zamanki usul ve âdet icabı olarak her odada yalnız bir talebe yattığına göre medreselerde 2300 talebeye yatacak yer gösteriliyordu demek olur. Her talebenin yiyeceği medresenin bağla olduğu imarettten verildiğine göre de bu kadar talebenin işgesi temin edilmiş bulunuyordu. Fakat medresede okuyanlar herhalde bu kadar değildi. İstanbulda evi, yahut ailesi veya başka yatacak yeri olan bir kısım talebe daha vardı ki bunların sayısı da herhalde ötekilerden aşağı düşmezdi. Son zamanlarda medrese müdavimleri askerlikten de istisna edildiği için bu müesseselere rağbet artarak talebesi pek çoğalmıştı. Tedris, ibate ve işe usullerinin ve askerlikten istisna keyfiyetlerinin iyi ve kötü ci-hetlerini burada münakaşa mevzuumuzdan hariçtir. Bunu talim ve tedris tarihile uğraşanlar yaparlar.

147 kütüphaneye ceman (200,000) e yakın yazma ve nefis kitaplar konularak halkın parasız istifadesine terkedilmiş olduğunu da söylersem hizmetin derecesi daha iyi anlaşılabilir olur sanırım. Yazma kitaplar ve nefis eserler hususunda İstanbul dünyadaki şehirler arasında birinciliği kazanmakta ve ilim âleminin pek yerinde olarak gıptasını celbetmektedir.

Bir şehirde 147 umumî ve parasız kütüphane yapmanın ve bunlara 200,000 cilt yazma kitap koymanın ne demek olduğuna dikkat gözünüzü bir kere daha çekmek ve sizi bir dakika düşündürebilmek için İstanbul belediyesinin bu yolda ilk attığı bir adımdan bu münasebetle bahsedeceğim:

Aşağıda sırası geldiği zaman söyleyeceğim; İstanbul'da garp tarzında belediye idaresi kurulalı seksen sene olmuştur. Bu seksen sene içinde halkın okuması için kütüphane açmak fikri ancak sekiz sene evvel İstanbul'da değerli valisi ve belediye reisi Muhiddin Üstündağa gelmiş ve böyle bir kütüphaneye - eski medreselerden birisi, şu karşınızdaki Beyazıt medresesi - hemen kütüphane ittihaz edilmek üzere gösterilmiş ve şu halde binasına da para verilmemek suretile yalnız kitap, kitap dolabı, tamirat, levazım ve müze kısmı eşyası ile beraber şimdiye kadar 80,000 lira sarfedilmiş olduğu halde bu kütüphane sekiz senedenberi açılıp halkın ve hususile gençlerin istifadesine terk edilmemiş ve edilememiş olduğunu burada söylemekle eski ferdi himmetlerle cemiyet halinde çalışan yeni belediye teşebbüsleri arasındaki farkı gözünüzün önünde canlandırmış oldum sanıyorum. Sözlerim yanlış anlaşılmasın için biraz daha izah edeyim:

Bu kütüphanenin noksanları tamamlanarak bir an evvel açılması için İstanbul belediyesi - şu kürsüden alenen söylüyorum - hiç bir himmeti esirgemiyor. Tesisine çalışanlardan birisi dünyanın her tarafında şöhreti bulunan koca İstanbul asarı atika müzesini ve kütüphanesini kurmuş olanlardan muhterem mebus Halil Ethemdir. Diğer Üniversitenin genç ve değerli Tıp tarihi Profesörü Doktor Süheyl Ünverdir. Bu değerli Profesör iki sene içinde yalnız başına Üniversitede ufak fakat kıymetli bir Tıp tarihi kütüphanesi ve müzesi vücade getirmiştir. Burada çalışanlar arasında karşınızdaki söz söyleyen âciz de bulunuyor. Resmî vazifeden koparabildiği gününün en az iki üç saatini bu işe hasrettiği ve belediye erkânile muhasebesi ise tediye hususunda her türlü kolaylığı ve himayeyi gösterdikleri halde elbirliğiyle yine bu sekiz senede bir kütüphaneyi halkın istifadesine açamamaktaki müşkülâtı itiraf ederim. Bir bunu, bir de herbiri başlı başına birer fert olduğu halde binasını da kendileri yapmak, kitaplarını da kendi paraları ile tedarik etmek suretile bu şehirde - velevki beş asır gibi uzun bir zaman içinde olsun ve yine velevki bazıları bir kaç yüz cilt eseri ihtiva etsin - 147 kütüphaneyi yapmış olmanın büyüklüğünü ve kıymetini şimdi mukayese ile anlarsınız sanırım. Acaba bu misal de bizim ferden iş görebildiğimiz halde ce-

miyet halinde o kadar muvaffak olamadığınıza bir delil midir? Tetkike değer bir meseledir.

Bir başkasına daha geçiyorum:

C; biraz evvel saydığım kültür müesseseleri arasında bulundukları zamanlar için musikiye, edebiyata, spora ve ruhiyata hizmet eden birer içtimai, ilmi ve bedenî terbiye müessesesinden başka bir şey olmıyan ve yalnız İstanbul'da sayısı 300 ü geçen (hanıkah) ları, tekkeleri de ilâve eder ve bu ilâveyi yaparken bunların dahi hep ferdi teşebbüslerin ve şahsi himmetlerin semeresi ile vücade getirilmiş olduğunu hatırlatırsam için ve hizmetin ehemmiyeti ve büyüklüğü daha iyi anlaşılabilir olur.

Son zamanlarda ekseriyetle birer tenbelhane, birer ahlâksızlık melcei halini almış olduğu için Cümhuriyet hükûmetinin kapatmak mecburiyetinde kaldığı tekkeleri tarif ederken ağzımdan çıkan (birer içtimai, ilmi ve bedenî terbiye müessesesi) tabirine bilmem dikkat ettiniz mi? Etmedinizse edebiyatla, sazla ve sözle hattâ bir nevi **Rythmique** rakla haftada bir iki defa halkın bedil hislerini, ilmi zevklerini tenmiye eden, yorulmuş ruhlarına manevî gıda veren ve Avrupalıların döner dervişler dedikleri Mevlevîhanelerle Kadiri haneler ve Bektaşî tekkeleri birer musiki, edebiyat ve rakı, yahut konservatuvardan ve yahut şimdiki tabirle dans salonundan başka bir şey midir?

Mevlevîhanelerde musiki âletlerinden ney, kudum, ud, tanbur ve keman, kadiri hanelerde kudum, zil ve tef, bektaşî tekkelerinde ise her türlü halk sazları çalınırdı. Mevlevîhanelerde enderun, yahut şark musikisi, bektaşî tekkelerinde ise Türk, yahut halk musikisi itibar mevkiinde idi. Şu kadar var ki tekke mensupları bu sazlara halkın verdiği adlardan başka birer ad verirler ve onlara kudsiyet atfederlerdi. Kamıştan yapılmış delikli bir (duduk) olan neye Mevlevîler tarafından atfedilen kudsiyet ve onun hakkında söylenen manzum ve menşur sözler başlı başına bir cilt teşkil edecek kadar çoktur. Halkın dümbelek, yahut çiftenara (nekkare) dediklerine mevlevîlerle kadiriiler kuduma şerif, (zil) e halile, bir başka türüsüne çalpare, (tef) e hüyük olursa mazhar ve küçük olursa nebe derlerdi.

Osman Salâhaddin Efendiye atfedilen şu fıkra ne kadar güzeldir ve ne kadar yerindedir: Yenikapı Mevlevihanesinin yakınındaki bir köşkte düğün dolayısıyla bir kipti musiki trupu getirilerek eğleniyorlarmış. Trupun çiftenarası patlamış, eğlencenin tadı kaçmış. Trup idare eden kiptinin aklına gelmiş. Aynı alet yanlarındaki Mevlevihanede de var, gider isterim demiş ve tekkeye giderek kudümzenbaşıdan bunun kendisine ariyet olarak verilmesini istemiş. Fakat kipti aradaki inceliği kavrayamadığı için isterken kudüm şerif demeyip te çiftenara deyişi dervişin taassubuna dokunmuş, herifi azarlamış. (Ona çiftenara demezler, kudumu şerif derler) demiş vermemiş. Hattâ gidip şeyhe şikâyet bile etmiş. Şeyh kudümzenbaşının kiptiye yaptığı muameleyi beğenmemiş. (neş'elerini kaçırmıyaydın, vereydin) demiş.

— Ama efendim kudümü şerife bu çingene çiftenara diyor.

— Zararı yok; o çingene eline düşerse çiftenara, tekkeye gelirse yine kudumu şerif olur demiş. Kudümzenbaşının kabalığı nisbetinde Şeyhin hakikati olduğu gibi söyleyişi ve zarafeti hoş değil mi?

(Kudüm) e şerif denilmesi, yeniçerilerin kazanı şerif dediklerini ve bu münasebetle bir yeniçeri hikâyesini hatırıma getirdi. Elbette işitmişsinizdir: Yeniçerinin birisi camide palasını çekmiş. Vâize hücum etmiş. Söyle hoca demiş. Kazanı şerif mi büyük, Kura'nı şerif mi? Şimdi hoca ne yapsın? Kazanı şerif elbette büyük. Görmüyor musun kocaman bir şey deyip kelleyi kurtarmış.

Cumhuriyet rejimi bu türlü şeylerden şerafeti kaldırmış ve söz hürriyeti ise bu mevzuları serbestçe münakaşa imânını bize vermiştir. Mutlakîyet ve taassup devirlerinde bu türlü şeylere şerafet izafe etmeyenlerin başına gelenleri görüyorsunuz. Şimdi her şeyi olduğu gibi göreceğiz ve olduğu gibi söyleyeceğiz.

Üç sene evvel Karl Vet adında bir Danimarkalı İstanbula lavigreden kadını, erkekli bir trup getirterek şehrin ötesinde, berisinde bir kaç yerde (Org) un ve diğer musiki aletlerinin ilâhî nağmelerinin yardımıyla Danse rythmique diye bir takım rakslar yaptırmış ve rakkaselerle rakkasların ellerini, kollarını ve be-

denlerini musikinin ahengine gayet güzel uydurmuş ve manidar bazı tavırlar ve edalar almaları herkesin hoşuna gitmişti. Bu ritmik raka garpten gelen terbiyevî, ruhi bir raka telâkki edildiği için Arnavutköydeki Amerikan kollejinde genç kızların karşısında tekrarında da bir mahzur görülmemiş, hattâ ben de orada seyretmiştim.

Halbuki bu türlü ritmik yani ahenkli rakalar Mevlevîlerde, Kadirîlerde, Bektaşîlerde ve bilhassa Alevîlerde de vardı. Hattâ ilk başlayışta Mevlevîlerin iki erkek birbirine sarılarak (sema) ettiklerini ve sonraları bunun terkedildiğini Menakıbı Sipehsalardan öğreniyoruz. Kadirîlerin elele vererek halka halinde hora teper gibi musikin ve güzel seslerin yardımıyla (devran) ettiğini görürdük. Bektaşîlerin münferit rakaları millî Türk oyunlarından başka bir şey değildi. Hattâ Bektaşîler tekkelerine mûskirat bile sokmuşlardı. Alevîlerde ise erkekle kadının yanyana ve karşı karşıya yaptıkları rakalar, oynadıkları oyunlar tamamiyle millî Türk oyunları ve havaları idi. Yalnız şu var ki tekke mensupları sazların adını değiştirdikleri gibi rakaların kimisine (sema), kimisine (devran) ve kimisine de (âyinicem) demişlerdir. Aradaki fark budur.

Hele Mevlevîlerin (tennure) dedikleri elbise gerek yapılaş, gerek gördüğü hizmet itibarile rakkaselerin fistanından başka bir şey midir?

İşte görülüyor ki halkı bir yere toplamak için sazlı ve sözlü rakaların onlara heyecan veriginden istifade edilmiş ve sazlarla güzel seslileri tekkelere sokmak için de onlara kudsiyet ve dinî bir mahiyet verilmek istenmiştir. Bu tekkelerin iki türlü hizmetini daha kaydedebiliriz. Birisi bugün halk edebiyatının en güzel örneklerinden saydığımız yüzlerce nefes, kalenderi, koşma ve destan gibi manzum türkçe parçaların yaşamasına ve bize kadar gelmesine yardım etmesi, diğeri musikin ilerlemesine önayak olugudur. Şark musikisinin üstadlarının en büyükleri Mevlevî tekkelerinden yetişenlerdir diyebiliriz.

Burada biraz duralım: Yağadığımız intikal ve inkılâp devrinde burası mühim bir yol ağıdır. Tekkeleri ve âyinleri bu türlü

görüŖü ve anlatıŖ yüründen iki küvvetli itiraz karŖısında kalacağını tahmin ediyorum. Bunlardan birisini eski tekke mensupları yapacaklar ve mukaddesata tecavüz ediyor diyecekler. Ne beis var demeyiniz. Hakları var. Fakat bunlara içtimaiyat bakımından cevap vermek güç değil. Onların kudsi gördükleri Ŗeyleri bu tarzda anlatmak kendilerine ve mukaddes tanrıdıklarına karŖı bir hürmetsizliktir. Fakat buna mukabil onların da kazanda, dümbekte, taŖte, neyde gördükleri Ŗerafet ve kutsiyetin sonuna kadar devam ettiğine ve edeceğine kendilerini ve baŖkalarını inandırmak istemeleri de ilim ve vicdan hürriyetine karŖı bir hürmetsizlik telâkki edilebilir. Halbuki içtimaiyat bakımından bu görüşlerin ikisinin de kıymet ve ehemmiyeti vardır. Ŗu halde her iki taraf birbirinin düşüncesine hürmet etmelidir. Sövmek, saymak, tahkir ve tezyif etmek asla. Çünkü taassup bir taraflı değil, iki taraflıdır. Bu türlü Ŗeylerin kutsiyetlerinin hâlâ devam ettiğine ve ilânihaye de edeceğine inanmak ve baŖkalarını da inandırmaya çalışmak ne derece koyu bir taassup ise bu türlü inanışların zamanlarına ve muhitlerine göre dahi hiç bir kıymeti ve ehemmiyeti yoktur demekle öylece koyu ve kötü bir taassuptur.

Bugün bir Kadiriye, Bektaşilerin tekkeleri ve âyini cemleri (Maksimbar) dakinden farklı bir Ŗey değildir dersiniz sizinle beraber olur. Fakat Kadirilerin veya Mevlevilerininki de Konservatuvarda verilen bir konserden farklı değildir dersiniz sözünüze iştirak etmez. İşte bu taassuptur.

Bunu biraz daha izah edeyim:

Biz Türkler «Sancağı Ŗerif» denilen ve beyaz bir bezden baŖka bir Ŗey olmıyan tarihi bir yadığara asılırca kıymet vermiŖ ve hürmet etmiŖiz ve bu sancak ne zaman çıkarılırsa yedi yaŖından yetmiŖ yaŖına kadar her müslümanın onun altına toplanarak cihadı, yani harbe gitmesi farzdır itikadında bulunmuŖuz. Hattâ son zamanlarda bu suretle bir defa yerinden çıkarılan «Sancağı Ŗerif» Topkapı sarayının arz odası karŖısındaki kapısı önüne dikilmiŖ ve buraya kimse ayak basmanın diye 1908 inkılâbına kadar dikilen yerde iki süngülü nefere nöbet bekletilmiŖtir. Mevruti inkılâptan sonra neferler kaldırılmıŖ, fakat hatırası kalmak için

yerine bir taŖ konmuŖtur. Sarayı gezenler bu taŖı kapı önünde hâlâ görürler.

Yine bu türlü itikatlarımızdan birisi de halifenin cihat ilân etmesidir. Halife cihat ilân ederse bütün islâm âlemi harbe koŖar sanılırdı. Umumi harpte bunu da gördük. Fetva çıkarıldı, cihat ilân edildi. Fakat islâm âlemi yerinden bile kımlıdamadı.

Ŗu halde bu türlü inanışlar vakit vakit doğar; uzun veya kısa birer müddet yaŖar, sonra ölür. Hiç birisine hiç bir zaman ebedi hayat mukadder değildir. İşte tekke itikatları da böyledir.

İkinci itiraz içtimaiyatçılar yapacaklardır. Onların da hakkını teslim ederim. Ŗimdi söylediğim sözler onlarla bir fikirde olduğumu gösterirse de bu mühim mevzuda her iki taraf da tenvir etmek üzere sözü büyük Türk mütefekkeri Ziya Gökalpı bırakıyorum:

«Hükümler, Ŗeniyet hükümleri, kıymet hükümleri diye ikiye ayrılır. Ŗe'niyet hükümleri eğyaya maddi tabiatlarından sadır olan vasıfları isnat eder «Ŗeker tatlıdır, sulfato acıdır, ateŖ yakar» dediğimiz zaman bu hükümlerimiz birer Ŗeniyet hükmüdür. Zira tatlılık Ŗekerin, acılık sulfatanın, yakıcılık ateŖin maddi tabiatında mevcuttur. «Ŗu Ŗey mukaddes, iyi, yahut güzeldir» dediğimiz zaman bu hükümlerimiz birer kıymet hükmüdür. Bazı nazariyecilere göre Ŗeniyet hükümleri gibi eğyanın maddi tabiatından sadır olduğu için kıymet hükümleri de Ŗeniyet hükümleri gibi eğyanın maddi tabiatını gösterir. Halbuki bir çok ahvalde bir Ŗeyin maddi hassalarıyla kendisine verilen kıymet arasında hiç bir rabıta mevcut değildir. Meselâ hacrûlesvet islâmiyette çok mübarek bir taŖtır. Emanatı mübareke çok mübarek tanılan muazzez bergüzdür. Fakat bunların mübarekliği hacrûlesvedin, yahut emanatı mübarekenin maddi cevherlerinden mi ileri geliyor? Ŗüphesiz ki hayır!.

Vatanın sancağı da çok muazzez, çok muhteremdir. Muharebede sancağın düşmanın eline geçmemesi için binlerce askerin hayatlarını feda ettikleri çok kere görülmüŖtür. Halbuki sancak, bir sırtı takılmıŖ renkli bir kumaŖtan ibarettir. Ŗüphesiz sancağın büyük kıymeti maddi tabiatından sadır olmuŖ değildir. İnsanda urviyetçe bir hayvanın aynıdır. Fakat sokakta bir hayvan

lâşesi görüldüğü zaman yalnız mevkîin temizliği noktasından ehemmiyete alınır. Halbuki insan cenazesine tesadüf edilse ahlâkî teessürden dolayı orada büyük bir tecemmü, büyük bir galeyan vücutta gelir. Demek ki insana verilen kıymet uzviyetten dolayı değildir. Bir posta pulu bazan büyük bir servete hâs olabilir. Elmasla incinin, kürkle dantelânın kıymetlerini modanın keyfine göre değiştiren de hiç şüphe yok bunların maddî tabiatları değildir.

Bu ifadelerden anlaşılıyor ki kıymet hem fevkalmenfaa, hem de fevkalâde bir mahiyettir. Görülüyor ki insanın en çok ehemmiyet verdiği «akıl» melekesi yalnız şeniyet hükümlerinde hâkim olabiliyor, kıymet hükümlerinde hâkim olan hassasiyetimizdir ki ona «kalb» diyoruz. Büyük Fransız filozoflarından Paskal diyor ki: «Kalbin» başka bir aklı vardır ki aklın ondan haberi yoktur; kalbimiz dinî, ahlâkî, bedîl kıymetleri anlar. Onlardan vâc alır. Bu vecitlerle saadet içinde yaşar. Aklımız ise kıymetleri maddî kadrolara sokmağa çalışır. Akıl bu işte muvaffak olamayınca akıl ile kalb arasında gayet şiddetli bir mücadele başlar. Bu mücadele aşağıdaki üç suretle nihayetlenir:

Ya akıl kalbe galebe çalarak onu istibdadı altına alır. O zaman bu akıl sahibi maddeciler gibi bütün kıymetleri inkâr eder. Yahut kalb, akla galip gelerek onu tahakkümü altına alır. O zaman bu kalbin sahibi sırrıyun, gibi makulâta hiç ehemmiyet vermez. Ve yahut akıl ile kalb; müşterek noktaî nazarlar bularak aralarında anlaşılır ve her iki tarafı da - hiç bir müsaade ve fedakârlık yapmaksızın - tatmin edici, cami bir sistem vücutta getirirler. O zaman bu sistemin sahibine (filozof) oldu deriz.»

Ziya Gökalpın şu anlatımına göre bu türlü sözler ve tenkitler filozof kulağı ile dinlemelidir. O zaman itiraza da mahal kalmaz.

Ok atanlar gibi bir nevi sporcuları çatım altında toplıyan Okmeydanındaki tekke ile geniş meydanında pehlivanları güleştiren Zeyrekteki pehlivanlar tekkesi bulundukları zamanın birer spor, eğlence ve idman klübü değil midir?

Top, tüfek, tabanca ve bomba gibi silâhlar çıktıktan sonra ok kıymet ve itibardan düşerek okculuk ta eski şöhretini kay-

betmiş olmakla beraber yine millî bir spor olarak okculuk 40-50 sene evveline gelinceye kadar rağbet görüyordu. Hattâ Okcular tekkesi umumî harbin sonuna kadar yaşamıştı. Şimdi tekke binası yıkılmış, yalnız minaresi kalmıştır. Tekke mamur iken sema'hane denilen salonunda okun, yayın yüzlerce duvarlarına asılmış, âdetâ - şimdiki Topkapı müzesinin salonu gibi - bir müze halini almıştı.

Muallim M. Cevdetin son Okcular şeyhi Ahmet Efendiden naklen verdiği malûmata göre, Okmeydanındaki Okcular tekkesi her sene mayısın altıncı günü (Hızırîyas günü) açılır. Altı ay talim yapıldı. Tekkede umumî reis makamında olan okcular şeyhi ile şimdi (hakem) denilen (havacılar) bulunurdu ve bunlar idman yapanları imtihan ederlerdi, yeni yeticecekleri teşvik eyletlerdi. Kazananların adı tarihe geçirilir, taşlara kazılırdı. İstanbulun büyük spor meydanı, geniş bir stadyumu demek olan Okmeydanında gördüğünüz dikili taşlar bunun şahididir. Şairlerin kazanan okçular için söyledikleri manzumeler, takdimnâme-ler bu taşlar üzerinde yazılıdır. Kazananlara ayrıca nakdî mükâfat ta veriliirdi. Şimdiki spor meydanlarının, stadyumların; oyuncuların sıhhatinin korunması, topun rüzgâr tesiri ile hedefini şaşırmaması çukur, kuytu ve etrafı ağaçlarla örtülü yerlerde yapılması ne kadar lâzımsa okçuların spor meydanı da o nisbette yüksek, dört bir tarafı her rüzgâra müsait bir yerde bulunmak şarttı. İşte okçular için Okmeydanının seçilmiş olmasının sebebi budur.

Avrupada hâlâ yalnız asri idmanlar değil, okculuk gibi tarihi karışmış sporların da binlerce genç azası vardır. Bizim yeni nesilde idman zevkinin bu türlü kat'iyen inkişaf etmemiştir. Yunanistanda bile üç bin sene evvelki idmanlar tamamiyle ihya olunmuştur.

Şimdi insaf ile düşünelim; bunun tekkeliği, din müessesesi oluşu nerededir?

Yine M. Cevdetin derin tetkiklerinden öğreniyoruz ki okçuların evlerinde (ya hak) levhası bulunmak şarttır. Müsabakalarda ok yere düşünce hep birden (ya hak) diye bağırılırdı. Şimdiki sporlarda da türlü türlü bağrışmalar olmuyor mu? Okçular kullandıkları eğya ve edevata ayrı ayrı hürmet ederler ve apteat

almadıkça ok atmazlar. (Pir) lerini yadetmedikçe vazifelerini bitirmiş saymazlardı. Şimdiki spor klüplerinde, idmanlarda bunlara benzer usuller, âdetler, tabirler yok mudur? Yıkanmıyan, sudan istifade etmiyen ve klüp reisine, federasyona hürmet etmeyip te yan bakan sporcu var mıdır? Okçuların, eski sporcuların evlerindeki (ya hak) levhasına mukabil şimdi spor klüplerinde, hattâ herkesin yakasında birer alâmet bulunmuyor mu?

Pehlivanlar tekkesine gelince: Zeyrekteki Voynuk Şücaattin camii yanında bulunduğunu tarihî menbalardan ve kayıtlardan öğrendiğimiz bu müessese maalesef Okçular tekkesi kadar yaşamamış 150 sene evvel yıkılmıştır. Yerinde büyük bir bostan vardı. Bu bostan son zamanlarda Rum patrikhanesinin eline geçerek güya İstanbulun son İmparatoru 13 üncü Kostantin'in Türkler tarafından öldürüldüğü yer denilerek bostanın kuyusu (ayazma) ittihaz edilmiştir. Bu ayazmanın temin ettiği zarıdatla Yanyada büyük bir Rum mektebi idare olunmakta idi. İstanbulun ilk kadısı ve ilk belediye reisi Nasrettin hocanın torunlarından Hızır Bey ile Türklerin ilk kitabiyat âlimi Kâtip Çelebi bu tekkenin yanında gömülüdürler. Tarih bakımından ve bu adamların yüzünden bu tekkenin yerini Türk gençliğinin unutmaması lâzımgelir.

Bugün herhangi bir klübe, cemiyete girilmek istense evvelâ kaydiye diye bir para verilmek ve sonra her ay, yahut her sene muayyen ve mukannen bir aidat tediye etmek lâzım geldiğini biliyorsunuz. Atalarımızın açtıkları klüplere girmek için böyle bir vergi mecburiyeti de yoktu. Hattâ pek çoklarında merasim ve âyin günlerinde parasız yemekler bile verildi.

Bu teşkilâtların, bu parasız yaşama usullerinin halkı çalışmamağa, tenbelliğe sevkettiğinde şüphe yoktur. Fakat kuvvetli bir içtimaiyatçımız çıkmış olsaydı dinden ziyade dünyaya ait olan bu müesseseleri asileştiremez miydi?

Bu bahse devam ederken Muallim M. Cevdetin çok iyi tetkik etmiş olduğu bu müesseseler hakkındaki şu sözlerini hatırlatmadan geçemeyeceğim. Cevdet diyor ki:

«Son zamanlardaki tereddisine bakıp ta tekkelerin daima öyle olduğuna hükmetmemelidir. Dört mevsimden sonbahara

bakarak ilkbaharda da ortalığı yapraksız, yeşilliksiz sanmak doğru olmadığı gibi kemal zamanlarında tekkeler ruhları çok terbiye etmiştir. Tekkeler eskiden edebiyat, musiki ve tarih ocakları idi. Hayatın ızdıraplarını dinlendirmek ihtiyacında olanlar oralara koşarlar. Nefis bir ahengin şelâlesi altında ruhlarını yıkarlar. Tesellikâr sözlerle ve tarihî menkıbelerle yeniden canlanırlardı. Hasılı tekkeler yes ve mahrumiyet ile canına kıyacak insanların yeniden tamir gördüğü yerlerdi. En sağlam türkçe nefesler tekke edebiyatından doğmuştur. Hususile Anadolu ve Rumelinin ruhunu terennüm eden saz erenleri mutlaka bir tekkeye bağlı idiler.»

Her biri başka bir suretle ruha gıda veren, hattâ doğrudan doğruya ruha hitap eden tekkelerin, diğer türlülerini saymağa ve anlatmağa lüzum görmüyorum. Bence bütün tekkelerin gayesi dinî olmaktan ziyade dünyevî idi. Fakat bunlardan istifade edilemedi.

Bu türlü müesseselerin dinî olmaktan ziyade dünyevî olmalarının bir isbatını da (Miskinler tekkesi) teşkil eder.

Üsküdar'da Karacaahmet mezarlığı kenarında, Bağdat caddesi üzerinde bir Miskinler tekkesi vardır. 1927 senesine kadar bunun binası da duruyordu. Şimdi dört duvarı kalmış, fakat fotoğrafları, resimleri ve plânları mevcut ve mahfuzdur. Üniversite tıp tarihi profesörü Süheyl Ünverin bunun hakkında ilmi etüdleri var. Burası cüzzam lepre hastalığına tutulanlar için yapılmış bir müessesedir. Fakat bunun bile adı tekkedir. Bu müessesenin yapılışındaki gaye, o zamanlarda bulupçı bir hastalık telâkki edilen, fakat ilâcı da bulunmıyan cüzzamlıları tecrit etmek, onların dökük parmaklı ellerini, kesik burunlu yüzlerini, miskin ve tenbel yaşayışlarını halkın gözü önünden uzaklaştırmak gibi sıhhi, içtimai, insani, hattâ medenî bir iştir.

Anadolunun, Rumelinin, Arabistanın her tarafını gezmiş olan Evliya Çelebi hemen her şehrin etrafında bunlar için birer tekke veya mahalle bulunduğunu söyler. Edirne gibi, Bursa gibi, Sivas gibi şehirlerde ise büyükçe birer miskinler müessesesi olduğunu biliyoruz.

Üsküdar'daki binada 20 oda, bir hamam, bir camii ve her odada ocak var. Miskinler aileleriyle birlikte buralarda oturur ve her aile iki oda ıggal ederdi.

Bu tekkeden bahseden bazı tarihçiler - Hadikatülcevamî müellifi gibi - miskinlerin, yani cüzamlıların kendi aralarından seçilmiş bir şeyhleri bulunduğunu ve kendilerine göre bir âyinleri olduğunu yazıyorlarsa da esnafın başında bulunanlara bile o devirlerde (şeyh) denildiğine göre bunların şeyhi de öyle bir şey olacak. Alellâde ibadetleri bile yapamıyan ve namazları kılamıyan miskinlerin tarikatın uzun boylu ınyazet ve ibadetlerini yapacaklarına ihtimal verilmez.

Evliya Çelebi cüzamlılarla tekkelerinden bahsederken diyor ki:

«Tarikiâm üzere şehir haricinde bir tekkedir. Cümle miskinler anda sakin olup nezir ile geçinirler. Şehir içinde bir miskin haber alınsa derhal aman vermeyip tekkelerine götürürler. İsterse âyan ve eştraftan olsun hiç dinlemezler.»

Miskinlerin geçinmesi için vakıflar tahsis edilmiş olmakla beraber halkın bir çok nezir ve sadakaları da olurdu. Halkın miskinlerle temas etmeden sadakalarını vermeleri için tekke kapısının yanında bir metro yüksekliğinde ve tepelerinde birer çukur bulunan 7-8 taş dikilmişti. Paralar bu çukurlara konulur, miskinler gelip alırdı.

Şu izahat gösterir ki burası - tedavi yapılmadığı için - bir hastane bile değil, olsa olsa bir (darülaceze) dir. Daha doğrusu bir (tecrithane) dir. Fakat tekke asla!

Buralara tekke adı ve süsü verilmesi, işlerine bakan adama şeyh denilmesi ve bu suretle, dinî ve uhrevî bir mahiyet atfedilmesi halkın merhamet ve şefkat hissini gıcıklemek içindir. Yoksa bunda ibadet ve ınyazet maksadı yoktur ki tekke denilsin.

Bir başkasına daha geçiyorum:

Ç: bugün yabancılarla akaliyetlerden sarfı nazar, hükümet, belediye, evkaf ve hususî idare, hattâ üniversite gibi beş muhtelif mercîin halktan aldıkları vergilerle yapmak ve idare etmekle meşgul oldukları, fakat bir türlü hakikî ihtiyacı karşı-

layamadıkları hastanelerle diğer içtimai yardım müesseselerini de eski zamanlarda kâmilan (fert) yapar ve bu türlü müesseselere (bimarhane) adı verilirdi.

Milliyet ve din farkı gözetilmeksizin herkesin bu sıhhi ve içtimai müesseselere kabul edilmesini, (ilmiyat ve ameliyat) ta mütehasıs olsun da hangi din ve milletten olursa olsun onun hekimliğe tayin edilmesini, çarşıda et bulunmazsa av eti alınarak hastalara yedirilmesini, hastaların sazla ve sözle eğlendirilmesini, yahut diğer bir anlatışa göre musiki ile tedavi edilmelerini 7-8 asır evvel dünyada her milletten önce Türklerin tatbik etmiş olduğunu vakfiyelerden hayretle anlıyoruz ve haftada ıruayyen günlerde ayakta ve evlerinde tedavi olunmak istiyen halka bu müesseselerden meccanen ilâç verildiğini de öğreniyoruz.

Yalnız Türklerin ve Türkiyenin değil, dünyanın en büyük seyyahlarından olan Evliya Çelebinin zamanından 250 sene önce Edirne'deki Beyazıt bimarhanesini gezdiği zaman eserine kaydettiği görgü, bilgi ve düşüncelerini okursanız millî duygularınızın daha yüksekliğini görmüş olursunuz. Tavsiye ederim.

İstanbul Üniversitesinin Tıp tarihi Profesörü Doktor Süheyl Ünver'in uzun zamandanberi yaptığı tetkiklerin (Dirim) adındaki tıbbî mecmuanın bu ay başında çıkan nüshasında neşredilen kısmına baktığımız zaman milâdî on beşinci asırdan zamanımıza kadar - son devirlerde, bilhassa Tanzimattan itibaren hükümet, belediye ve evkafça yapılmış olan bir kaç müessese istisna edilmek şartıyla - İstanbul'da 49 bimarhane yapılmış olduğunu görüyoruz. Bu az bir himmet midir?

(Bimar) hasta demek olduğuna göre, bu müessesenin bugünkü mukabili (hastahane) dir. Son zamanlarda bu müesseseler o kadar bakımsız bir hale gelmiştir ki ancak evlerde muhafaza edilemeyen akıl ve sinir hastalarına melce olmuş ve bimar tabiri de halk dilinde (timar) a çevrilerek (timarhane) yani deliler hastanesi adını almıştır. Askerî hastanelerde hastabakıcılara hâlâ (timarcı) denilmesi bu zamanların ve bu müesseselerin yadigarıdır.

Doktor Süheyl Ünver, İstanbul'da beraber Anadolu ve Rumelide Selçuk ve Osman oğulları tarafından sekiz on asırdanberi

yapılmış olan bu kabil sıhhi müesseselerin plânlarını, fotoğraflarını ve idare şekillerini gösterir büyük bir etüd hazırlayarak ilk önce (Bükrâ) teki arısalusal Tıp Kongresinde ve sonra (Madrid) dekinde ilim âleminin istifadesine arzemiş ve çok takdirler görmüştür. Buna seviniriz ve bir an evvel bastırılarak bizim de istifademize terkedilmesini isteriz.

Askerî müesseseler hariç olduğu halde bugün İstanbulda bulunan hastanelerin 1932 senesi istatistiklerine göre tertip edilen şu cetvelini mukayese için okuyorum.

Bağlı bulunduğu yer	Yatak sayısı	Hastane sayısı
Hükûmet	1600	7
Belediye	1800	6
Evkaf	250	1
Akalliyetler	1420	4
Yabancılar	779	11
Hususi	242	8
	6091	37

Bir başkasına daha geçiyorum:

D; bir şehrin fakir halkını veya dışardan o şehre gelen yoksul ve yabancı kimseleri bir yer buluncıya kadar barındırmak ve bir iş tutununcıya kadar yedirmek ve içirmek, bugün belediyelerden beklenen işlemdir. Ona şüphesiz yok. Fakat hemen casfle söylüyeyim ki Türkiye belediyelerinin nisbeten en zengini olan İstanbul belediyesinin bile bu işi göreceği değil tek bir müessesesi, tek bir odası dahi yoktur. Hemen (darülaceze), şimdiki tabirle (yoksullar yurdu) hatırıma gelmesin. Onun yapılışı ve açılışındaki maksat ve gaye başkadır. Orası yabancılar için değil, yerli İstanbul halkı ile ana yurdunu terkederek muhaceret suretiyle İstanbulla gelmiş yerleşmiş olanlara mahustur.

Halbuki ferdi himmetler ve ferdi teşebbüsler kıymet ve revahta bulunduğu eski zamanlarda yalnız İstanbulda (taphane) adı verilen ve bu türlü işlere yarıyan 20 kadar müessese vardı. Hemen her büyük camiün yanında bir (taphane) bulunurdu. İstanbulla gelen fakir seyyahlar, garip kimseler, yoksul adamlar

buralarda yatarlar, kalkarlar ve yanbaşlarındaki imaretlerde de karınlarını parasız doyururlardı. Sizin için hemen görülmesi mümkün olan Beyazıt taphanesi o camiün iki yanındaki çıkıntılardır. Bunu Evliya Çelebinin izahından anlıyoruz. Bu kısımlar sonradan aradaki duvarlar kaldırılarak camie ilâve olunmuştur.

Tâb: Farsça takat ve kuvvet manasına geldiğine göre ne suretle olursa olsun aç kalmış, kuvvetten düşmüş, zayıflamış kimseler buralarda yiyip içip kuvvetlenmekte idi. Hattâ Evliya Çelebinin bu müesseselerde (tavhane) de dediğini düşünerek tavlannmakta idi diyebiliriz.

Taphanelere benziyen bir de (hanısebil) ler vardı. Bunlardan ancak bir tanesinin Üsküdar'da Balaban iskelesinde dört duvarla çevrilmiş bir arsasını biliyor ve görüyoruz. Uzun bir yoldan gelip İstanbulla geçecek parası kalmıyanlar, yahut İstanbuldan Anadolu'ya gidecek fakir yolcular burada fisebilullah, yani parasız yatarlar ve kervan beklerlerdi. Bu müesseseselere (parasız otel) de diyebiliriz.

Bir başkasına daha geçiyorum:

E; iki üç sene evvel İstanbul belediyesinin yalnız kendi memurlarına parasız değil, fakat diğer lokantalara nisbetle daha ucuz yemek vermek için bir (memurlar lokantası) açtığını ve çok hayırlı teşkilâtlarımızdan birisi olan Kızılay Cemiyetinin de yalnız ilk mekteplerde gıdasız kalan çocukların o da bir kısmına ancak kış mevsimlerinde ve daimi değil, arasıra günde bir defa parasız birer kap sıcak çorba verdiğini gazetelerde okuyoruz. Ve hepimiz bu teşebbüsleri alkışlıyoruz. Umumi harp içinde yine Kızılay Kurumunun (aşhane) diye açtığı müesseselerde her gün yüzlerce fakir halka, dul kadınlara, yetim ve öksüz çocuklara, asker ailelerine yemekler verdiğini de hâlâ şükranla hatırlıyoruz. Fakat işte görülüyor ki bu türlü yardımlar ancak sıkıntılı zamanlarda, yahut muayyen ve mahdud kimseler hakkında yapıyor. Halbuki eski zamanlarda kim ve ne kadar olursa olsun bütün müracaat edenlere günde bir değil, iki defa bol yemek veren ve (imaret) denilen müesseselerden yalnız İstanbulda 20 tane vardı. Aşhane, yahut yemek veren yer demek olan bu müesseseye

niğin (imaret) denildiğini ve nasıl başlayıp ne suretle bozulduğunu biraz sonra izah edeceğim.

Bu müesseselerde günde en az 4-5 bin kişi yemek yedi. Bu yekûna medrese talebesini de ilâve edersek sayısını bir misli kabarmış görürüz. Halka bedava yemek yediren müesseselerin sayısını mübalâğalı bulduğunuzu bakışınızdan anlıyorum. Fakat şunu hatırlatayım ki: yalnız şu Üniversitenin en uzak 300 metre çevresinde bu müesseselerden beş tane bulunduğunu söylesem kalan (15)inin şu koca İstanbul için mübalâğalı bir rakam olmadığına siz de inanırsınız sanırım. Hele bunlardan birisinin hemen şu pencereden gördüğünüz önünüzdeki Beyazıtta, diğerinin arkasındaki Süleymaniyede, üçüncüsünün Şehzadebağında, dördüncüsünün Lâlelide, beşincisinin ise Nuruosmaniyyede olduğunu haber vermekle de buradan çıktuktan sonra yerlerini ve binalarını bizzat gözünüzle görmeyi temin eder ve eski ile yeni teşebbüsler arasındaki mukayeseyi kolaylaştırmış olurum.

Beyazıt imaretinin yerinde bugün umumî kütüphane vardır. Bu geniş salonlarda şimdiki okuma masa ve koltukları yerinde önceleri yemek masaları ve iskemleleri bulunuyordu. Süleymaniye imaretinin bir kısmı şimdi Türk - İslâm müzesi ve diğer kısmı kitabeler müzesi ittihaz olunmuştur. İslâm müzesi koridorunda imaretin değirmen taşı hâlâ durmaktadır. Nuruosmaniye imaretinin yerinde bir çini fabrikası açılmıştır. Şehzade imareti binası şimdi evkaf idaresinin ambarıdır. Yalnız Lâleli imareti eski halini muhafaza ediyor ve yine eskisi gibi fakir halka yemek pişirip yediyor. Böyle bir tanesi de Üsküdar'da vardır.

İşte imaretler de hep ferdi himmetlerin, şahsî teşebbüslerin mahsulüdür. Şimdi terkedilen binalardan bile faydalı surette istifade ediliyor.

Umumî harp esnasında şehrin bir çok yerlerinde yemekler pişirilerek o semtlerdeki fakir, yoksul kimselere, asker ailelerine verilmesindeki büyük himmet düşünülerek bir daha bu gibi umumî felâketler vukuunda istifade edilmek üzere kalan imaretlerin bozulmuyarak aynen muhafazası lâzım gelmez mi? Başka bir işe tahsis olursa bile ocak ve sairesinin bozulmaması iyi olur.

Bir başkasına daha geçiyorum:

F; bugün belediyelerden beklenen sıhhi mezarlık, asri tuvalet salonu, park ve umumî bahçe gibi halkın sıhhatine yaradığı nisbette şehrin güzelleşmesine de yardımcı dokunmakta olan müesseselerin de hep ferdi himmetler, şahsî hizmetler olarak meydana getirildiğini bilmem ki tekrar etmeğe hacet var mı?

Evet istisnasız olarak bütün Türkiye şehirlerinin dört bir tarafını hattâ en iyi yerlerini kaplayan mezarlıklar hep ferdi ölülere parasız tahsis ettiği yerlerdir. Mezarlıklar kanunla Evkaftan alınıp belediyeye devredildiği zaman, belediye hangisine el attıse karşısına bir tapu veya temessükle efrattan biri çıktı. Mezarların ferdi eseri olduğuna bundan başka delil mi istersiniz? Hattâ maliye kayıtlarında tarla görülen bu yerlere sahiplerinin vergi verdikleri de hayretle görülür. Anlaşılan buralar insan ekilen birer tarla imiş! Zavallı belediyeler bu işte de inkişarı hayale uğradılar. Cümhuriyet hükûmetinin bir kanunla bunu halledeceğinde şüphe edilemez.

Dahası var: Yaz, kış yeşilliğini muhafaza eden ve aynı zamanda mezarlıklardaki fena kokuları gideren ulu selvi ağaçları bile oralara hep fert tarafından dikilmiştir. Evveleri umumî mezarlıklarda birer de fidanlık vardı. Kim neyse bir ölü gömürse bağ tarafına da bir selvi dikmek usul ve taamül halini almıştı. Ne güzel, ne sıhhi, ne medenî himmet ve hizmet değil mi?

Bugün ağaç bayramı adı verilen ve hükûmetle belediye teşkilâtı elele vererek, hattâ mektep çocuklarından bile istifade cihetine gidilerek yapılan teşçir, yani ağaçlama siyasetini ne kadar takdir ediyorsak eskilerin bu âdet ve hizmetlerini de o derece hayret ve takdisle anmak bizim için bir medeniyet ve sağlık borcu olmalıdır.

Hele bir vakitler İstanbul'da sayısı 1400 zü geçtiği görülen hemen hepsi ferdi himmetile vücade gelmiş olan mabetlerin yanında bir o kadar umumî helânın yeni tabirle tuvalet salonunun yapılmış olduğunu biliyor ve görüyoruz.

200 sene önce İstanbul'a gelmiş olan bir Fransız seyyahı Türklerin bu işe verdikleri ehemmiyeti ve himmeti hayret ve

takdirle kitabına kaydetmekte ve o tarihlerde Fransada saraylarda ve tiyatrolarda bile umumî helâ ve hele bol su ile temizlenmek usulünün bulunmadığını esfle ilâve etmektedir. Bizim bugünkü pisliğini görerek (cami kenefi gibi) diye tezyif ettiğimiz eski umumî helâlara görüyorsunuz ki frenk seyyahın ağzının suyu akmış!

Bu sıhhi hizmetlere ve himmetlere geyrin ötesinde berisinde hâlâ görülen ve halkın gezmesine, hava almasına ve eğlenmesine terk edilmiş olan namazgâh, çayır ve koru gibi umumî gezinti yerlerini de ilâve ederssek eski zamanlarda umumî park ve bahçelerin de hükümet ve belediyece değil, halk tarafından yapılmış olduğunu görüyoruz. Veliefendi ve Çırpıcı çayırını, Paşabahçe ve Büyükdere çayırını ve ağaçlıkları hep bu kabildendir.

Bir başkasına daha geçiyorum:

G; bu saydıklarından başka fertler hatıra, hayale gelmiyecek bir çok beldi ve sıhhi işleri de üzerlerine almışlardır. Bunu müteaddit misallerle teyit etmek mümkündür. Fakat kısa kesmek için yalnız çok enteresan görülen bir tanesinden bahsedeceğim:

Meselâ bugün yerlere tükürmek belediye zabıta talimatnamesile yasak edilmiş olduğu gibi aileler arasında evlerde ve muallimler tarafından mekteplerde hiç olmazsa çocuklara bunun fenalığı türlü vesilelerle anlatılmaktadır. Veremle mücadele cemiyeti gibi hususî teşekküllerin arası geldikçe makaleler, risaleler ve konferanslarla ve hıfzıssıhha müzesinin ise müteaddit tablolarla halkı bu kötü âdetten vazgeçirmeğe çalıştığını biliyoruz. Hattâ belediyenin son zamanlarda bir çok yerlerde sokaklara döşediği kaldırımlar üzerine (yerlere tükürmeyiniz) yazısının yazdırılmış olduğunu bile görüyoruz.

Söze, nasihatle, hattâ ceza tehdidile bu kötü huyun önüne geçilemeyeceğini anlayan eski Türkler paralar tahsis ve adamlar tayin ederek bunları arkasında birer kap içinde kül olduğu halde sokak sokak gezdirir, nerede tükürük ve balgam görülürse üzerlerine bir miktar kül serpmek suretile, yani amelî bir tarzda hem mazarratının tahdidini, hem de göze batan çirkinlik ve iğrençliğin ortadan kalkmasını temin ederlerdi. Külün bir dereceye

kadar antiseptik olduğunu o zamanlarda anlayıp bundan istifade cihetine gitmeği takrisden âciz olduğum kadar o pis şeylerin üstünü örtmekle yapılan sıhhi, hattâ bedîi ve binnetice beldi hizmetin büyüklüğünü ölçecek söz bulmaktaki azîmi de huzurunuzda itiraf ederim.

Bir başkasına daha geçiyorum:

H; paranın iktisadî, içtimai, hattâ dinî işlerde oynadığı rolü eski Türkler, kooperatiflerin, türlü türlü şirketlerin ve bankaların adı işitilmemiş olduğu zamanlarda takdir ederek (avariz akçesi) denilen yardım sandıklarını ve ehven faizli ikraz müesseselerini vücade getirmişlerdir.

Eskiden halkın etrafında toplandığı, çevresinde oturduğu her mabedin, yahut her mahallenin bir (avariz akçesi sandığı) vardı. Bu sandığın sermayesini hükümet ve belediye değil, bir daha geri almamak ve maddî hiç bir menfaat gözetmemek üzere fertler verirdi. Verilen paralar hilei şer'îye usulile nemalandırılarak faizinden bir miktarı mahalle işlerine, mabedin ihtiyaçlarına sarfedildiği gibi bir kısmı ile de mahalledeki fakirlere, dullara, yoksullara, yetimlere ve kimsesizlere yardımlarda bulunulurdu.

Şimdi az çok bu işleri görmekte olan Kızılay ve Çocukları Esirgeme Kurumu ve Darülfefakayı idare eden Türk Okutma kurumu gibi sayısız elin beş parmağına bile yetişemiyen yardım cemiyetlerine mukabil eskiden her mahallede bunlardan yani avariz akçesi sandığından birer tane bulunuşu atalarımızın büyük şefkat ve yardım duygularını göstermek itibarile takdire şayea değil midir?

Türkiyede ilk defa olarak 1285 (1869) da evkafın üzerinden bu vazife alınıp belediyeye verilmiştir. Bunu bu tarihte neşredilmiş olan bir nizamnameden anlıyoruz. Acaba bu, taassubun son haddini bulduğu o tarihlerde dinî bir müessese veya idare telâkki edilen evkafın faizle ve para ikrazile uğraşmasının dinle ve dinî müessese ile kabûlî telif olmadığı kanaatinden mi ileri geliyor? Halhukî yine o tarihlerde evkaf yetimlerin parasını hilei şer'îye usulile pekâlâ ikraz ve tenmiye ediyor ve bunu da başı sarıklı hocalar yapıyorlardı. Bu tetkike değer bir meseledir.

Çünkü durup dururken evkafın gördüğü işlerden hiçbirisi kendiliğinden belediyeye verilmemiştir. Bilhassa o devirlerde.

Yine bu tarihlerde bütün esnaf cemiyetlerinin birer yardım sandığı bulunmakla beraber san'at ve ticaretini daha ileriye götürmek isteyen mahalle sakenesine o mahallenin avariz sandığından ehven faizle ikrazatta bulunulur ve bu suretle halka bir esnaf bankası mahiyetinde iktisaden de yardım edilirdi.

1930 da belediye kanununun neşrinden sonra Ankarada açılan ve Türkiye belediyeleri varidatının yüzde beşini kendisine (mümmen) bir sermaye olmak üzere hükümet ve kanun kuvvetile almakta bulunan (Belediyeler Bankası) ile bu ferdî ve gayriendiş teşebbüs arasındaki mukayeseyi muhterem dinleyicilere bırakıyorum.

Yalnız şu kadarını söyleyeyim ki Belediyeler Bankası kendi koyduğu hase nisbetinde para almak isteyen belediyelere bile bu parayı faizle vermektedir. Düşünülürse bugün bunun başka türlü de olamayacağı için bankayı mazur görmek lâzım gelir.

Bilmem dikkat ettiniz mi? Biraz evvel ağızımdan bir (hilei şer'îye) tabiri çıktı. Şeriatle hile arasında ne münasebet var diyeceksiniz. Hakkımız var. İzah edeyim. Ve sözün sırası gelmişken faizin dinlerce ve rejimlerce, ne suretle telâkki ve nasıl tatbik edilmiş olduğuna dair de bir kaç söz söyleyeyim. Pek uzun tafsilâta mevzu ve zaman müsait değil. Mütahassuslar bunun lehinde de, aleyhinde de çok söz söylemişlerdir. Bugün miktarı az olmak şartile faizin lüzumunu tasdik etmiyen kimse yok gibidir. İslâmiyetin de noktaî nazarı böyle olduğunu iddia ve müdafaa edenler eksik değildir.

Benim burada söylemek istediğim şudur: İslâmiyet faizi menettiği halde şimdi söylediğim gibi bir çok kimselerin hayır ve sevap kastile vakfettikleri paraların faizleriyle dinî birer müessesese olan camilerin idare olunması, yetimlere, dullara yine sevap ve hayır kastile bu faizlerle yardım edilmekte bulunması idi. Bunu şöyle de ifade edebilirim: Hocalar halka karşı faizi haram ve evkaf idarelerinde cayır cayır faiz muamelesi yaparlar ve bunda günah tanıttıkları halde kendileri mahallelerde, mahkemelerde,

dine mugayir bir cihet görmezlerdi. Bakınız bunu nasıl yaparlar ve ne suretle tevîl ederlerdi?

Meselâ bir adama bir sene müddetle 10 lira ikraz edilecekse ve bunun bir senelik faizi bir lira tutacaksa ortaya bir eyya, bir kitap, yahut cepteki saat çıkarılarak: Şu saati 11 liraya alır mısın? denilirdi. Alacaklı evet! cevabını verince saat bir an için kendisine teslim edilir, fakat derhal; bu saati bana hediye eder misin? Sualine maruz kalırdı. Ve tabiidir ki saat hemen mukrize iade olunurdu. Ve gûya senede bir lira faizle 10 lira istikraz edilmiş değil, 11 liraya bir saat alınmış, bunun hediye edilmesi istenmesi üzerine hediye edilmiş ve geri verilmiştir. İşte hocaların (hullei şer'îye), halkın da çok yerinde bir tabir olarak (hilei şer'îye) dedikleri budur. Gûya böyle yapmakla alınan faiz helâl bir hale getirilmiş oluyor. Fakat şeriatle hilenin bir araya getirilmesi de pek acayip bir şey oluyor.

Şehirlerin imarı, yolların yapılması, san'at ve ticaretin ilerlemesi, hükümetin, ordunun, donanmanın kuvvetlenmesi için para bulmanın lüzumunu inkâr edecek bu devirde kimse yoktur sanırım. Ve bu türlü paraların da ancak faizle bulunacağı da malûm bir hakikattir. Fakat bu böyle olmakla beraber yüksek ve ağır faizin iyi bir şey olduğunu iddia edecek dünyada ne bir din, ne bir rejim, ne de bir hükümet olacağına da ihtimal vermiyoruz. Ortaya yeni bir rejim atan Alman Hitler bile 20 inci medeniyet aşrında faizin kaldırılmasını ve hiç olmazsa hissedilmeyecek dereceye kadar indirilmesini programına koymuştur. Bütün hükümetler gibi Türkiye Cumhuriyeti de faizin miktarını azaltmağa çalıştığını biliyor ve görüyoruz.

İşte dinlerinde yapmak istedikleri budur. Hristiyanlıkta dahi ilk zamanlarda faiz, haram sayılmıştı. Yahudiliğin bunu nasıl düşündüğünü bilmiyorum. Dinleri haram saysa bile onlar bundan çoktan vazgeçmiş olacaklar ki hristiyanlık ve islâmlık âlemlerinde faiz haram sayıldığı devirlerde Yahudiler bu işi üzerlerine almışlardı. Bugün bütün dünyadaki malî müesseselerin Yahudilerin elinde oluşunun sebebi budur. İslâmiyetin de faizle uğraşmış, yahut onu tamamen veya kısmen menetmiş olmasını

münakaşa edecek değilim. Benim bahsetmek istediğim bunun tatbiki şekline ve o şeklin şeriata ve dine uydurulmasındadır. Cumhuriyet rejimi bu (riya) şeklini kaldırmış, milli bankalar kurmuş, milli tasarrufu arttırmış ve on sene içinde milli servet olarak 60.000.000 lira biriktirmiştir. Buna teşekkür eder ve seviniriz.

Bir başkasına daha geçiyorum:

İ; bu misalleri daha böylece uzatıp gidebiliriz. Fakat bundan fazlasına ne zaman, ne de konferansın mevzuu müsaittir. Yalnız şunları ilâve edeyim ki: Bugünkü belediyelerin en belli başlı işlerinden olan tanzifat, yani temizlik, tenvirat, yani aydınlık işleri bile önce ferdi teşebbüslerle başanırdı. Meselâ herkes evinin veya dükkanının önünü silip süpürerek çöplerini götürüp denize dökmek veya döktürmekle mükellefti. Bundaki zorluk anlaşılmış olacak ki yine ferdi olmak üzere son zamanlarda ve meselâ tanzifat işini belediye'nin üzerine aldığı 1285 (1896) tarihine kadar İstanbul'da (çöp çıkaran) esnafı diye bir sınıf halk پیدا olarak bir çok sebeplerden dolayı herkesin bizzat yapamadığı bu işi para mukabilinde onlar görürlerdi. Yaşlı İstanbullular (çöp çıkaram) avazesini hâlâ hafızalarında saklarlar ve onların kaba seslerinin taklidini yaparlardı.

Evliya Çelebi de çöplük subaşı, yahut (Tahir subaşı) dan bahsederken bu esnafın garip kıyafetlerinden ve çalışma tarzlarından da uzun uzadıya malûmat vermektedir.

Yalnız Beyazıt meydanı gibi umumî yerler ayda iki ve Atmeydanı - şimdiki Sultanahmet parkı - gibi daha büyükleri de senede iki defa ferde değil, angarye suretile ve zabıta kuvvetile İslâm olmuayanlara ve cemaate temizlettirilirdi. Bu usulün iyilik veya kötülüğünü burada münakaşa mevzumuzdan hariçtir.

Tenvirata gelince: Geceleri yatı vaktinden sonra sokakta bulunmak veya evinden sokağa çıkmak eskiden zabıta bakımından en çok yasak edilen bir işti. Fevkalâde mecburiyet dolayısıyla çıkmak isteyenler, içinde mum yakılan bir feneri taşımak ve bu suretile geçeceği sokağı fert kendisi tenvir etmek mecburiyetinde idi. Denilebilir ki o zamanlarda her gece sokaklarda böylece birer fener alayı tertip olunurdu.

Petrolün, hava gazının, elektriğin olmadığı eski zamanlarda tenviratın bundan başka türlü de olamazdı.

Bu devirlerde en sık tesadüf edilen zabıta vak'aları: Herhangi bir adamın geceleri fenersiz gezdiği görülerek karakola götürülmek ve karakolda da ceza olarak sabaha kadar külhanlarda angaryede ve temizlik işlerinde çalıştırılmak ve sabahleyin erkenden külhanda kirlenen pis kıyafetle evine gitmek üzere sokağa salıverilerek halka teşhir edilmek idi. Halk sokakta erkenden böyle pis kıyafetle kimi görürse onun o gece külhanda gecelediğini anlardı. Dilimizdeki (Külhanbeyi) tabiri de bu teşhir suretile cezalandırma devrinin yadigârıdır.

Hayır, şefkat ve imar maksatları ile yapılan müesseselerden bahsedilirken bunlar arasında büyük bir yer alması lâzım gelen (köprü) leri ihmal edemezdik. Şehir ve kasabaların içinden veya pek yakınından akan coşkun ve taşkın suların üzerinden insanların, hattâ hayvanların yorulmadan, boğulmadan rahatça geçmelerini temin edecek bir eser bırakmak, hayır sevenler için, ne güzel, ne bulunmaz bir vesile! Hattâ bu, yollara kaldırım yapmaktan da mühim. Çünkü kaldırımsız yolda yürünebilir. Fakat su üzerinden kolay geçilemez.

İslamiyetin naşiri (yollardan insanlara eza verecek şeyleri kaldırmak imandan bir parçadır) demiş. İşte bu tavsiyeye göre bir çok dindar adamlar memleketin her tarafında yollar, kaldırımlar yaptıkları gibi su üzerinden geçen yoldan başka bir şey olmıyan yüzlerce ve belki de binlerce büyük ve küçük kârgir köprüleri de yapmışlardır. Bu köprüler arasında bazıları - Cesri Mustafa paşa, Cesri Ergene, Uzunköprü - gibileri adlarını buldukları kasabalara bile vermişlerdir. Köprülerin hayır maksadile yapıldığını isbat için sizleri Anadolu'da ve Rumelide dolaştıracak değilim. 1252 (1836) da, yani tam yüz sene önce bu şehirde ilk defa Galata ile İstanbulu birbirine bağlamak için yapılan tahta köprü bile hükûmete, vakfa veya belediyeye bir irat, bir vergi matrahı olarak değil, halka hizmet ve hayır maksadile yapılmıştır. Bunu Lutfü tarihinin şu «köprüyü inşadan garaz - bilâivaz - ahaliye suhulet göstermek olmasına mebni zinhar kimseden bir akçe alınmıyarak meccanen gelip geçmeleri ilân edildi ve adına

(hayratiye) denildi» fıkrası göstermektedir. Son zamanlara gelinceye kadar İstanbul da dahil olduğu halde köprülerden müruriye, toprak bastı, palamar gibi adlarla gelip geçenlerden para alınması bunların ilk yapılarında gözetilen maksatlardan elbette uzaktır.

Bütün bu ferdi teşebbüslere burada anlatılması uzun sürecek olan lâğım ve kaldırımı gibi diğer esaslı belediye işlerini de ilâve ederek ve bunların da bir dereceye kadar ferde yaptırıldığını söyleyerek bu kısımda sözlerime nihayet veririm.

* *

Söze ilk başladığım sırada ferdiyet sisteminin bilhassa bu yüksek kürsüde Üniversite Profesörleri tarafından tetkike değer bir kıymeti olduğuna işaret etmiştim. Her şeyin hakkını verebilmiş olmak için Üniversitenin eski profesörlerinden birisinin, büyük Türk mütefekkir Ziya Gökalpın bu mevzu etrafında yazılar yazmış olduğunu bilâhara Küçük mecmuada gördüğüm için haber vermeliğim lâzım gelir.

Gökalp 1918 senelerine doğru Yeni Mecmua ile negrettiği yazılarda bu mevzuu ictimaiyat bakımından tetkik ederek «fert yok, cemiyet var. Sen, ben yokuz, biz varız» vecizesini ortaya atmış, garbın ilerleyişinin ancak cemiyet sayesinde olduğunu ve bizim gerilemişimizin de ferdiyetten ileri geldiğini görerek bizdeki ferdi teşebbüsleri ve ferdi müesseseleri tenkit etmiş ve intikal devrelerinde mutlaka ferdiyetten şahsiyete ve en sonra cemiyete geçileceğini ileri sürmüştü.

Gökalp ferdiyet hakkında bu türlü kat'î fikirler yürütürken bizim ferdi müesseselerimizi, vakıf usulümüzü yakından tetkike vakit bulamamış olduğunu zannediyorum. Vakit bulmuş olsaydı bu büyük adam böyle söylemeyecekti. Nitekim yine bu sıralarda vakıf hakkındaki kanaatlerinin de aşağı yukarı buna benzediğini ve kapalı olduğunu biraz sonra tafsilâtla anlatacağım.

Bereket versin ki Gökalp bu fikrinde sonuna kadar durmamış, tetkikat ve tetebbüsünü ilerlettikçe ferdiyet hakkındaki görüş ve anlayışı az çok değişmiş, hattâ çok ilerlemiş olduğunu

1922 de Küçük Mecmua (sayı 23) te (Umumculuk) başlığı altında çıkan yazısından anlıyoruz. Gökalp orada diyor ki:

«Cemiyet, fertlerden mürekkeptir. Cemiyetin ayrıca beyni, gözü, kulağı, elleri olmadığı için kendi menfaatlerini görüp düşünemez. Ve menfaatine uygun işleri kendi kendine yapamaz. Cemiyetin menfaatleriyle mazarratlarını gören ve düşünen ve mazarratlarını defederek menfaatlerini celbe çalışanlar da ancak onun terekkebüne dahil bulunan fertler olabilir. Fakat her fert bu umumî işlerle sırf cemiyetin faydası için uğraşmıyor mu?

Fertlerin yaşayışına dikkat edersek görürüz ki bir çokları yalnız kendi işleriyle uğraşıyorlar. Umumî işlere hiç alâka göstermiyorlar. Vakıa bu fertlerin kendi işlerini iyi yapmaları da cemiyet için faydalıdır. Fakat yalnız bu hususî işlerin görülmesi kâfi değildir. Umumî işlerin de düzgün ve kusursuz yapılması lâzımdır. O halde bu (hususcu) insanlardan başka (umumcu) insanlara da ihtiyaç vardır:

1— Umumî işlerle sırf şahsî menfaatleri için uğraşanlardır. Meselâ yalnız maaş almak için memur, yahut iktisadî imtiyazlar koparmak için mebus olanlar.

2— Gösteriş ve tefahür saikasıyla siyasî mevkilere göz dikenler.

3— Riyaset sevdası ve iktidar hırsıyla siyasete atılanlar.

Bu üç çeşit fertler her ne kadar umumî işlerle uğraşırlarsa da sırf cemiyetin faydası için uğraşmazlar. Bu çalışmaların muharriki ferdi ihtiraslar olduğu için cemiyetin esaslı menfaatleri yine ihmal edilerek yalnız bazı zahiri menfaatlerinin teminine çalışmak olur. O halde umumî işlerin ictimai menfaate uygun bir tarzda yapılması için başka türlü fertler lâzımdır. Öyle fertler ki bunlar hem umumî işlere büyük alâka göstermeli, hem de bu alâkaları, ne şahsî menfaatten, ne mevki hırsından ve ne de tefahür hissinden doğmuş olmamalı. Bu alâkanın menbaları yalnız millî, vatanî, ictimai mefkûreler olmalıdır. Yani bu fertler umumî işlerde tamamiyle garazsız, menfaatsiz, emelsiz ve hasbî bulundurlar. İşte bu seciye malik fertlerin umumî işlere karşı besledikleri alâkaya (umumculuk) denilir. Fransızlar bu münada Esprit publique tabirini kullanırlar.

Umumculuk içtimai ve siyasi mücahedelerin temelidir. Bir memlekette umumculuk ruhu yoksa oradaki mücahedelerden büyük bir fayda beklememelidir. Umumcuları çok olan bir memlekette istibdat, tahakküm, tegallüp gibi şeyler yapılamaz.

Garbın garptan farkı, garp milletlerinde umumculuk ruhunun kuvvetli olmasıdır. Müslüman milletler arasında da bu seçiyenin bilhassa Türklerde kuvvetli olduğunu görüyoruz. Türk milletinin emin bir istikbale malik olması fertleri içinde umumculuk ruhunun kuvvetli bulunması sayesinde. Türkler bugün bu sebep sayesinde ki demokratik teşkilâta sahip milli bir devlet vücuta getirebildiler.»

Ziya Gökalpın mütaleası burada bitti. Görüş ve düşünüş itibarıyla arada fark yok. Yalnız benim anlayıp ta anlatamadığım hakikatleri Ziya Gökalp kendisine has olan kuvvetli mantık ve güzel ifade ile ilmi bir şekilde ortaya koyuyor. İşte o kadar.

Son söz olarak diyebilirim ki Ziya Gökalp, umumculuk adını vermekle beraber yine ferdiyetçiliği müdafaa ediyor.

II

FERDİYETİN ESERİ: İMARET - MEDENİYET — Cité

SÖZ uzamış olmakla beraber bu sırada «imaret» tabirinden bahsedilmezse hem mevzuumuzu noksan bırakmış, hem yukarıda sayılan maddeleri toparlayamamış hem de Türklerin şehirleri imar sahasındaki hususiyetlerini ve faaliyetlerini söylememiş olacağımız için bu ekaiği tamamlamış olmak üzere müsaadenizle «imaret» hakkında da birkaç söz söyleyelim:

Umumi belediye tarihinde bir cité tabirine tesadüf edilir. Yunanlıların icadı olan bu tabirin medenî bakların menşei anlatılırken hukukta ve insan toplulukları sayılırken içtimaiyatta da bahsi geçer. Ben burada cité nin hukukî ve içtimai tarifleriyle uğraşacak değilim. Onun yalnız imar sahasındaki hizmetini mevzuu bahsedecek ve Türklerin umran ve medeniyet hususundaki hizmetlerini anlatacağım:

Garplılar Cité yi: hemen hemen şu tabirlerle «etrafında sur, en yükaek tepesinde kale, ortasında büyük mabet ve bu-

nun çevresinde çarşısı, pazarı ve meydanı bulunan kasaba» diye tarif ederler.

Kasabanın dışarısında yaşayan halkın ibadet için oraya gelmeğe mecbur oluşu, düşmanın tecavüzüne uğradıkları zaman sur içine ve kaleye sığınmaları, ellerindeki ham maddeleri satmak, kendilerine lüzumu olan mamul eşyayı almak için de yine buraya baş vurmaları kasabaya bu ehemmiyeti vermiş ve bu tarifi doğurmuştur. İşte bence cité nin belediyeçilik bakımından en doğru tarifi budur.

Cité nin dilimizde mukabili «Medine» veya «belde» dir. Araplar Medineyi «muhit ve mahdut ve muayyen şol mekâne denilir ki kuttan ve sükkânının içtima ve ikametleriyle müteessir ola» yani umran eserleri vücuta gele. Beldeyi tarif için de «etraftan mütahayyiz ve mütemeyyiz ve müteayyin olan (yani meselâ bir surla ayrılmış bulunan) her kıt'ai arza belde itlâk olunur» diyorlar. Bazı Arab lûgatları kasabanın büyüğüne «medine» küçüğüne «belde» diyorlar.

Araplarla garplıların cité ile Medineye verdikleri mana arasında ben hiç fark görmüyorum. Fakat bazınızın her iki tarif arasında birdenbire bu benzeyişi bulamadığınızı tahmin ediyorum. Bu tereddüdünüzü gidermek için islâm tarihinin bir sahifesini açıyorum: Biliyorsunuz ki islâmiyet naşirinin Mekkedden kaçıp «Yesrib» kasabasına gelerek orasını kendisine merkez ittihaz ettiği zaman düşmanlarının tecavüzünden korunmak için İranlı Selmanın tavsiyesile kasabanın etrafına bir sur çevirmiş ve kasaba içinde hem mabet, hem hükümet dairesi, hem ikmetgâh olmak üzere bir de mescit yapmıştı. Ve o tarihten itibaren de Yesrib kasabası «Medinetül resul» adını almıştı.

Hiç şüphe yok ki çok yaşamış ve çok yer gezerek aradığı hakikati bulmak için en son Arabistana gelmiş olan Selman; şehirlerin etrafına sur yapıldığını İranda ve Bizansta görmüş ve bunu Muhammede tavsiye etmişti. Bunun üzerine Arabistanda ilk defa bir kasabanın etrafını sur ile çeviren İslâmiyetin naşiri olduğuna ve bir kasabayı bu suretle imara medeniyet de

nildiğine göre Araplara bu hususta ilk medeniyeti Muhammedin öğretmiş olduğu söylenebilir.

Yunanlılar *cité* haricinde kalanlara «metek» Romalılar «barbar» dedikleri gibi Araplar da Medine haricindeki badiyede yani çöllerde yaşayanlara «bedevî» derlerdi. Frenkler *cité* de oturanlara, *cité* hakkından istifade edenlere *ctoyen* dedikleri gibi Araplar da Medinede oturanlara «medeni» derlerdi. *Civilisation* — medeniyet kelimesi *Cité* den alınmış olduğuna göre medeniyet şehirlilik demek olacağı gibi dilimizde Medine yerinde «şehir» tabirini kullanılmakta bulunduğumuza göre de bizim «şehirli» ve «köylü» tabirlerimiz medeni, bedevî mukabil olmuştur.

Bir konferans için biraz fazla telâkki edileceğini tahmin ettiğim bu izahatı vermeğe mecbur oluşum: Türklerin şehircilik ve imar sahasında ortaya çıkarmış oldukları «imaret» tabirinin ve imaret sisteminin tam frenklerin *Cité* si ve Arapların Medinesi mukabili olduğunu isbat ve izah eçindir. Şimdi bunu birkaç misal ile teyit edeyim:

Bilmem hiç «Gebze» ye gittiniz mi? Gittinizse orada kasabanın en hâkim bir tepesinde Çoban Mustafa Paşa adında birisi tarafından vücade getirilmiş büyük bir umran eseri görmüşsünüzdür. Ortada büyük bir cami, dört bir tarafında bimarhane, tabhane, aghane, medrese, kütüphane, kervansaray, hamam, han «otel» tekke ve mektep gibi müesseselerin ve en nihayet vakıfın ebedî istiratgâhı olan türbesinin dizilmiş olduğunu elbette görmüşsünüzdür.

İşte bu sayılan binalar kasabanın bir çok medeni, sıhhi ve ilmi ihtiyaçlarını telâfiye yaradıkları gibi aynı zamanda orada, o çöl ortasında, ufak tefek tahta binalar arasında bir mamure vücade getirmiş, orasını medenileştirmiş oldukları için heyeti mecmuasına da «imaret» denilir.

Türk şehirleri arasında niçin Gebzeyi «öze zemin ve mevzu ittihaz ettim? Onu da anlatayım:

Gebze; İstanbuldan Anadolu içlerine, Arabistana, Afrikaya, Orta Asyaya, Hinde hatta Uzak Şarka giden büyük

kervan yolunun üzerindedir. Şimdiki seri nakil vasıtalarının değil hatta arabanın bile işlemediği zamanlarda ve hayvanlarla nakliyat yapılan, kenvnlarla yolculuk edilen devirlerde İstanbuldan sabahleyin kalkan yolcular öğleyi «Kartal» da ve geceyi «Gebze» de geçirirlerdi, ve yine bu suretle İzmirden kalkan yolcular da öğleyin Derbentte ve geceleyin Gebzede bulunmak mecburiyetinde idiler.

Her gün yüzlerce yolcunun gelip konduğu bu kasabada çektikleri sıkıntıyı gören Çoban Mustafa Paşa Mısır valiliğinde edindiği serveti burasının imarına ve insanlığa hizmete sarf etmiş ve baha olunan sıhhi ve içtimai müesseseleri bu maksadla yapmıştır. Burası içtimaiyat bakımından olduğu kadar şehircilik ve turizm noktasından da görülecek, gezilecek ve tetkik edilecek bir yerdir. Tavsiye ederim.

Anadoluda böyle kasaba içinde veya yakınında olmayarak bilâkisi çöl ve ova ortalarında da bir takım imaretler vardır, çoğu «Sultanhanı» adını alan bu binalar bir değil birkaç kervan - bittabi hayvanlarla birlikte - ve yüzlerce yolcuyu içine alıp barındıracak, ve koruyacak genişliktedir. Müstahkem bir kale manzarası gösteren bu binaların tunç kapıları kapandığı zaman dışarıdan vaki olacak bir baskının tesiri de olamaz. Binanın içinde bir çok dükkânlar, su tesisatı hattâ mabet vardır.

Haç seferleri sıralarında bunları görüp memleketlerine dönen Avrupalıların sultanhanlarını örnek ittihaz ederek «Gothik» mimari tarzının bundan çıktığı da iddia olunmaktadır.

Şayet içinizde Gebzeyi görmemiş olanlar varsa oraya kadar gitmeğe zahmet etmesinler. Köprüden geçerken Süleymaniyeye veya Fatihe doğru bakacak olurlarsa etrafındaki alçak ve tahta binalar ortasında kale gibi birer abidenin, birer umran eserinin yükselmiş olduğunu görürler. Merak ederek yanlarına gidip bunları birer birer tetkik edecek olurlarsa Gebzedekinden daha geniş çapta bir mamure ile, bir imaret ile karşılaşmış olurlar. Yani ortada gökleri tırmalayan zarif minarelerle ulu bir mabet, onun etrafında orta, lise ve yüksek tahsil viren medrese «Üniversite», bimarhane «hastahane» taphane «darül aceze, parasız otel», aghane, kervansaray hamam, han, arasta deni-

len çarşı, kütüphane, mektep, umumî helâlar ve her türlü tesisatından mürekkep muazzam bir umran eseri görürler. Bu kadar eser bırakan bu imaretin bir köşesinde kendisi için de bir yer ayırarak göya öldükten sonra bu mamurenin devamına nezret etmek üzere orada yatmaktadır.

Dahası var: Meselâ Fatih imaretinde bir de kurşun dökümhanesi gördüğümüz gibi Edirnedeki ikinci Beyazıt imaretinde bir mum dökümhanesi vardır. Bu türlü müesseseler imaretlerin hepsinde yoktur. Kurşun dökümhanesi bu binaların idamei mamuriyetine en çok hizmet eden kurşun olduğu için pek lüzumlu bir müessese olduğu kadar eski devirlerin en belli başlı tenvir vasıtası olan mumun da yine bu imaretlerde yapılmakta olması her halde takdire değer bir iştir.

Bir de imaretleri teşkil eden müesseseler mahallî ihtiyaçlara ve lüzumlara göre azaltılır ve çoğaltılır yahut müesseselerden bir kısmına ötekilerden fazla ehemmiyet verilir. Meselâ İkinci Beyazıt İstanbuldaki imareti yaparken en büyük ehemmiyeti cami ve aşhaneye verdiği ve hastahane yapmadığı halde 1486 da ahalinin ricası üzerine Edirne'de yaptırdığı imarette en büyük ehemmiyeti hastahaneye vermiş, cami ve aşhaneyi ikinci dereceye bırakmıştır. Bu hastahane hakkında mimar Sedat Çetintaşın Cumhuriyet gazetesinin 8 Nisan 1936 tarihli nüshasında çok değerli bir makalesi ve hastahanenin plânı ve relevesi vardır, okunmağa ve iftihar etmeğe değer.

Şu halde o sırada Edirnenin en büyük ihtiyacı bimarhane yani hastahane imiş ki böyle yapılmıştır.

İşte bu tesisatın heyeti mecmuasına Türkler «imarete» demişlerdir. İmaretlerin şu vaziyetleri cité, Medineye tamamiyle tekabül etmektedir. Bu takdirde imareti medeniyet mukabili olarak ta alabiliriz. Şehirlerin harap binaları ortasında bunlar birer umran, birer medeniyet eserinden başka bir şey midir? Bugün bile Türk medeniyeti, Türk mimarisi diye bunları göstermiyor muyuz? Tarifte eksik kalan yalnız surlardır. Fakat imaretlerin dört bir tarafındaki duvarlarla muazzam binaların «surlardan farkı var mıdır?

İmaret mefhumuna dahil olan bimarhane, medrese, tabhane, kütüphane ve aşhaneler hakkında bundan biraz evvel icap ettiği kadar izahat vermiştim. Bunu tamamlamak için kalan kısımları hakkında da bir kaç söz söylemek lâzım gelir: İmaret mefhumuna dahil olan hamamın bir şehir halkı, hususile uzaktan gelen bir yabancı için ne kadar lüzumlu bir müessese olduğunu izaha hacet yoktur, onu geçiyorum. Burada ehemmiyetle üzerinde durulacak müessese arastalar ve kapalı çarşılardır. Bahsolunan imaretlerin etrafını süslemek, halkı ve binnetice alış veriş oraya çekmek için hepsi bir çırpıda, bir yükseklikte yapılan sıra dükkânları «arasta» denilir. Farsça ârasten: Süslemek, tezyin etmek manasınadır. Bundan alınan araste düzgün, biteviye binalara denilir. Süleymaniyedeki dökmeçiler ve yine oradaki Tiryaki çarşısı, Şehzadebaşındaki eski Direkler arası, Sultanahmetteki hâlâ bu adı taşıyan harap sıra dükkânlar birer arastadır. Ve her biri bir çeşit esnafa mahsustur. Edirne'de Selimiye camii yanındaki Ali Paşa çarşısı da oranın arastasıdır. Fakat yalnız Türkiye şehirleri arasında değil belki dünyadaki arastaların ve kapalı çarşıların en büyüğü ve en çok tetkike değeri olanı Beyazıtla Nuruosmaniye arasındaki «Büyük çarşı»dır. Bu hepimizin gördüğü ve bildiği bir yer olduğu için sözü uzatmayarak yalnız bunun sokakları, dükkânları ve hanları hakkında ihşaf bir kaç rakam vermekle iktifa edeceğim:

Büyük çarşıda 67 sokak, 3.000 dükkân, kapısı çarşıya açılır ve çarşıdan sayılır 13 büyük han vardır. Türkiyenin kaza ve vilâyet merkezi olan bazı kasabalarında bile bu kadar bina yoktur. Ankarada 1340 - 1924 te yapılan emlak tahririnde yazılan binaların sayısı 6.000 idi. Şu halde bu çarşı başı başına eski Ankaranın yarısını teşkil etmektedir. İşte bu dükkânlar da, bu hanlar da hep Beyazıt camii yanındaki arastalardır. Şu vesile ile haber vereyim ki İstanbulda yine böyle çarşı mahiyetinde tam 468 büyük eski han vardır. Vezir hanı, Valde hanı gibi her birisi bir türlü san'at ve ticarete mahsustur. Kebeçi hanı, Kürkçü hanı vesaire gibi. Gerek arasta denilen sıra dükkânlar, gerek çarşı denilen üstü kapalı dükkânlar, gerekse

hanlar hep imaretleri yaşatmak için vücade getirilen ıratlar ve akaretlerdir. Bu takdirde Türkler hem imaret yapmak, hem de yapılan imaretleri yaşatmak için onlara ırat ve âkar temin etmekle şehirlerin imarına geniş mikyasta yardım etmişlerdir diyebiliriz.

Tacidarların, büyük vezirlerin yaptıkları imaretleri yaşatmak için kudretli ve kuvvetli zamanlarında memleketin her tarafında vücade getirdikleri ıratları ve âkarları, imar ve umran eserlerini sayıp dökmeğe hem mevzuumuz, hem zaman müsait değildir. Yalnız ufak bir kasaba olan Gebzedeki imaret dolaşısıle Çoban Mustafa Paşanın yaptıklarını göstermek, bu işte kullandığı memurların kadrosunu kaydetmekle ötekiler hakkında da bir fikir verilmiş olur sanırım:

1 — Gebze İmaretı Memurları

İmarat şeyhi	günde 10 akça	Et memuru	günde 2 akça
Kilerci	» 4 »	Ekmeç memuru	» 2 »
Kiler kâtibi	» 2 »	İmarat kapıcısı	» 2 »
Açı	» 5 »	Et hamalı	» 1 »
Diğer iki açısı	» 4er »	Pirinç ayıklan (2)	» 2şer »
Tahhane süpürücüsü (2)	» 3er »	İmarat tanzimci	» 6 »
İmarat oduncusu	» 3 »	Buğday değen	» 2 »
Ekmeççi	» 8 »	Yağ tartan	» 2 »
Ekmeççi	» 3 »	İmarat karpuncusu	» 5 »
Kâse yıkayan	» 2 »	Sarraflar	» 5 »
İmarat ahırına bakan	» 8 »		

2— Eskişehir İmaretı Memurları

İmarat şeyhi	günde 5 akça	ratçısı	günde 2 akça
Vekilhatı	» 4 »	İmarat bahçıvanı	» 4 »
Kilerci	» 3 »	Eskişehir mutemedi	» 5 »
Ahırçı	» 2 »	Silistre hamamı	» 3 »
Tamiratçı	» 2 »	kâtibi	» 10 »
Tahhane süpürücüsü	» 2 »	Nazır	» 5 »
İmarat mutemedi	» 5 »	Kâtip	» 5 »
Değirmen harmanı korucusu ve tamir-		Çabı	» 5 »

3— Mektepler Teşkilât ve Tahsisatı

Gebze mektebi muallimi	» 3 »	Eskişehir mektebi muallimi	» 4 »
Rumelihissarında iskele mektebi muallimi	» 5 »	Kallava (muavini)	» 1 »
Kallava (muavini)	» 5 »	Seyitgazi mektebi muallimi	» 4 »
Eskişehir mektebi		Kallava	» 1 »

4— Gebze Camii Teşkilât ve Tahsisatı

Hatip	günde 10 akça	Noktasçı	günde 2 akça
İmam	» 10 »	Müşafklar muhafızı	» 3 »
Vakt	» 10 »	Saatçi	» 5 »
Ders veren hoca	» 10 »	Bahçıvan	» 6 »
Muarrif	» 3 »	Dolapçı	» 2 »
Müezzin (4)	» 5şer »	Türbedar	» 2 »
Naat okuyan	» 2 »	Süpürücü (2)	» 3er »
Kayyum (2)	» 3er »	Kapıcı	» 2 »
Kandilci	» 3 »	Kenefe bakat (2)	» 2,3 »
Açı okuyan	» 1 »	Su çeken	» 2 »

5— Eskişehir Camii ve Hanıkahı Teşkilât ve Tahsisatı

Hanıkah şeyhi	günde 15 akça	Muarrif	günde 2 akça
Hatip	» 10 »	Kayyum (2)	» 2şer »
İmam	» 10 »	Kandilci	» 2 »
Müezzin (4)	günde 5şer, 2şer »	Süpürücü	» 2 »
Hafız kütüp	» 4 »	Kapıcı	» 2 »
		Süpürücü	» 1 »

6— Gebze Medresesi Teşkilât ve Tahsisatı

Müderris	günde 50 akça	Süpürücü	günde 1 akça
Muit	» 5 »	15 layli talebe 5 şer akça	
Hafız kütüp	» 3 »	(yemekleri de verilir)	
Kapım	» 2 »		

7— İmaretin Umumî İdare Teşkilât ve Tahsisatı

İmaret nazım	günde 10 akça	kâtibi	» 5 »
Mütevelli	» 40 »	Yenişehir akarları	
Kâtip	» 10 »	cabileri (2)	» 5 şera
Ruznamçe kâtibi	» 10 »	Pıravadi akarları	
Vekilharç	» 8 »	cabisi	» 5 »
Vekilharç kâtibi	» 5 »	Pıravadi hamam-	
İstanbuldaki akar-		ları cabisi	» 5 »
lar cabisi	» 5 »	Süvari sabi (2)	» 5 şera
Akarlar kâtibi	günde 5 akça	Karıklı değirmenle-	
Tamirat kâtibi	» 5 »	ri kâtibi	» 5 »
Filibe akarları cabisi	» 5 »	Denizli cabisi	günde 5 akça
Kâtibi	» 5 »	Edirne akarları ca-	
Ahısta akarları cabisi	» 5 »	bisi ve kâtibi	» 5 »
Selânik akarları ca-		Yine Edirne cabisi	» 5 »
bisi	» 5 »	Edirne hanı hancisi	» 4 »
Kâtibi	» 5 »	Mutemet (3)	» 3,4,5 »
Selânik ve karıklı		Akarlar tamircisi	» 3 »
değirmenleri cabisi	günde 4 akça	Piyade mutemet	» 5 »
Muhasebe kâtibi	» 5 »	Nukut kâtibi	» 3 »
Gebze akarları kâtibi	» 3 »	Gebze nukutu mü-	
Pıravadi akarları		tevellisi	» 10 »

Şu izahattan anlaşılır ki Gebze gibi ufak bir kasabadaki imareti yapmak ve yaşatmak için Çoban Mustafa Paşa: İstanbulda, Edirne'de, Selânikte, Eskişehirde, Filibede, Silistrede, Gebzede, Denizlide, Padrede, Pıravadi'de iradlar ve akaretler yapmak suretile hem oraların imarına çalışmış hem de gerek Gebzedeki imareti, gerek Eskişehirde, İstanbulda, Kütahyada, Eski Hisardaki mektep, tekke ve kütüphaneyi idare için ceman 15 talebe ile birlikte «155» adama iş bulmuş ve gündelik vermiştir.

Bu adamlara bir günde, bir ayda, bir senede verdiği aylığın hesabını yapmadım. Arzu edenler yapabilirler. Yalnız şu kadarını söyleyeyim ki: Verdiği gündelikler «1» akçadan başlayarak «50» akçaya kadar çıkmaktadır. Bunlar arasında en yüksek maaşı «günde elli akça» müderris ve ondan sonra ken-

di sülâlesinden gelen mütevelli «günde 40 akça» almaktadır. Çoban Mustafa Paşa müderrisi mütevelliye takdim ve tercih etmekle ilmin kıymetini yükseltmiştir.

İmaret tabirinin cité mukabili olduğunu ve bir yerde toplu bir halde yapılan bu türlü binaların heyeti mecmuasına denildiğini izah ve isbat edebildim sanırım. Anadolu'da, ta Salçık oğulları zamanındanberi yapılmış olan imaretlerin son zamanlarda neşrolunan kitabeleri de bunu gösterir. Meselâ Divrikteki meşhur camii'nin kitabesinde:

«بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما اذن له من قبل السلطان المظفر شاهنشاه بن سلطان...

Ve Amasya Darüşşifasının kitabesinde:

«وقال الله عز وجل هذا ما اذن له من قبل السلطان المظفر شاهنشاه بن سلطان...

Kastamonu Maristanı kitabesinde:

«امر بناء هذا دار الشفا والبركة وعمارها على بن...

Sivasta Şifaiye müessesesi kitabesinde:

«امر ببناء هذه دار الشفا والبركة كمال سلطان... بكتاس...

ibareleri gibi.

Kastamonuda Hatun Sultanın türbesi kitabesi:

«امر ببناء هذه القبة القبرية نصرة الدنيا والدين...

İle yine Kastamonudaki Rüfai tekkesi kitabesi:

«امر ببناء هذه الزاوية الموقرة...

gösteriyor ki imaret tabiri tekkelere ve mezarlara bile teşmil edilmiştir.

Osmanlı Türkleri de aynı yolu takip etmişlerdir. Meselâ Beyazıt camii'nin cümle kapısı üzerindeki kitabenin «şanı yüce olan bu cami ve binası yüksek olan bu imaret yapıldı» manasına gelen

«في هذا الجامع الخليلي الدان والبركة الرقية الدنيا...

ibaresi de bunu teyit eder. Hükümdarların vakfiyelerinde de «imareti âmir» ve «imareti sultaniye» tabirlerine rast gelir.

Fakat bazı vakfiyeleri tetkik edecek olursanız son zamanlarda bu mânânın oldukça daraltılmış ve ancak tabhane ve ker-

vansaray ile yemek pişirilip dağıtılan yer mânasına alınmış olduğunu göreceksiniz. Halk ise bir kat daha daraltarak ancak kendi karnının doyduğu yere imaret demiş ve şu halde bu güzel ve medenî tesisattaki yüksek maksat ve gaye dahi git gide (mide) ye intikal etmiştir:

Fatihin Türkçe vakfiyesinde ecami şerif civarında iki âli imaret ve ziyafethane-i pürnimet bina buyurdular» denildikten birkaç satır sonra «bu buk'âi şerifenin birine imaret değerine darüçşifa tesmiye buyurdular» denilmesi asıl vakfiyeye ve verilen tarihî malûmata uymaz. Bu; kelimeyi halkın o suretle kullandığını gören mütercimim ona bu şekli vermesinden ileri gelir.

Bir daha tekrar edeyim ki imaret; aşhane demek değildir. Tabirin lûgat mânası da asla bunu ifade etmez.

Bir de eski vakfiyelerden meselâ Fâtin — bu vakfiyeyi Topkapı müzesi müdürü Tâsin 1935 senesinde foto - lito ile İstanbul'da Almanca bir mukaddime ile bastırmıştır. Okunmanız lâzımdır — Vakfiyesinden yemek ve misafirlik meselesinin esasının şöyle olduğunu anlıyoruz:

«Bir şehirden diğerine gelen misafirlerin üç günde imaretin tabhanesinde yatıp kalkması, imaretin mutbağından yedirilip içirilmesi ve hayvanının imaretin ahırında ekervansarayında yatılıp doyurulması fakat üç günden fazla misafirlik olamayacağı için ondan sonra serbest bırakılması...» ilk konulan kaidelerdendir.

Fakat git gide gelen misafirler ihmal edilmiş, yahut vakıf idaresi zaafa düştükçe o türülerine bakılmaz, kendilerine yemek, hayvanlarına yiyecek verdirilmez olmuş ve mutbaktan vakfın şartı veçhile şunun bunun evine kadar yemek gönderilememiş, kala kala medrese talebesile dışarıdan müracaat eden fakirlerin karnını doyurmak keyfiyeti kalmıştır ki imaretler lâğvedildiği tarihe kadar hal bu merkezde idi.

Bunun mazarratını ve halkı ne derece tenbelliğe sevk ettiğini de evvelce söylemiştim.

Bu bahse müteallik son söz olarak sizi medeniyet ve estetik bakımından çok sevindirecek bir şey daha haber vereyim:

Bir imareti teşkil eden binaların mamuriyetine ne derece itina edildiğini gösterir bir kayda Fatih vakfiyesinde hayretle tesadüf ediyoruz. Bu vakfiyede munderiş şu:

«ومين لكل يوم درهمين» آخراً لحظت جدان المودة العامرة عن اعداد الخطوط والقوش
«ومين لكل منها كل يوم ثلثة درهم» ورجل امين صالح يحفظ حدود الفضة عن يك ب فيها
شأنه او يتقش عليها ثلثاً»

İbarelerinden anlıyoruz ki birisi üç, diğeri iki, dirhem gündelikle iki adam imaret kadrosuna konularak bunlara imaretin duvarlarına çocuklar ve saire tarafından bir yazı yazılmış, bir resim yapılmış ise temizlettirmek vazifesi tevdi olunmuştur. Bir şehri imar etmek, yapılan imareti iyi muhafaza eylemek hususunda bu kadar ince ve bedil düşünen medenî bir millete mensup olmakla iftihar ederiz.

Şimdi insaf ile düşünelim: Şu tarihî izahatı dinledikten sonra Türkler imarcı değildir diyenleri gösünüz kabarak reddetmez misiniz? Bizden evvelki Bizanslıların yaptıkları da meydandadır. İşte Ayasofyanın binasından başka etrafında ne gibi içtimai, sıhhi ve bedil müesseseleri vardır? Ve İstanbul'da Bizanslıların Ayasofyadan başka hangi büyük eseri vardır? Türkler, Anadolu'ya, Rumeliye ve bilhassa İstanbul'a gelmekle kendilerinden evvelki milletlere nazaran daha çok umran ve medeniyet eserleri bırakmışlardır. Şehirleri, kasabaları hattâ köyleri baştan başa medenî, ilmi ve sıhhi binalarla süslemişlerdir diyiniz ve hiç korkmayınız, tekzibe uğramazsınız. Çünkü yurdumuzun her köşesinde, her bucağında bunun taş kesilmiş delilleri, isbatları vardır. Elverir ki cahil ve kıymet bilmez ellere bunları kırdırmıyalım. Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin arzusu veçhile de üzerlerinde hangi harflerle olursa olsun bir yazı, bir kitabe, bir resim veya nakış görülen bir taş parçasını bile ziyana uğratmıyalım. Gençlikten Türk medeniyeti ve Türk imareti namına bu hizmet beklenir ve gençlerimize bu hususta güvenebiliriz.

III

FERDİYETİN USULÜ : VAKIF - TESİS

Buraya kadar belki kırk defa tekrarladığım ferdi teşebbüs ve ferdi hizmet gibi tabirlerin hemen söyliyeyim ki eski medenî kanunda, mecellede mukahili (Vakıf), yenisinde (Tesis) dir. Yukarıdaki izahatı verdikten sonra «Türklerin eski belediye sistemi baştan başa vakıf usulile idareden ibarettir.» denmekte artık bir mahzur kalmaz.

Hep ferde mal edilen beledi müesseseleri yapanlar arasında bir çok hükümdarlar bulunduğunu hatırlayarak bunların hükümet nam ve hesabına yapıldığı zannedilmesin. Yalnız hükümdarlar değil, onların karıları, oğulları ve kızları da bu türlü müesseseleri yaparlardı. Fakat adlarından da anlaşılacağı gibi hükümdarlar bile bu müesseseleri hayır ve şefkat duygusu ve ilme muhabbet hissile kendi nam ve hesaplarına olarak kendi tahsisatlarından yaparlardı.

Şimdiye kadar iyi bir tarifi yapılamamış olan (Vakf)ın ne demek olduğunu açık ve kat'î bir surette ben de izah etmeyeceğim, hatta edemeyeceğim. Yalnız gayesine işaret ederek diyeceğim ki, vakıf; zannedildiği gibi dinî ve uhrevî bir müessese değil, dünyevî ve beledi bir teşekküldür.

Vakfın münhasıran ahret ve sevap düşüncesiyle mi, malını müsadereeden kurtarmak endişesiyle mi, yoksa kendisinden sonra gelecek çocuklarına bir geçinecek bırakmak kaygusuyla mı yapılmakta olduğunu, yahut vakıf yapmak işinde bunların her üçünün de amil olup olmadığını burada münakaşa edecek değiliz. Bu uzun sürer ve faydası da yoktur. Ancak şunu demekle iktifa edeceğim ki, vakfın yalnız malını müsadere korkusuyla yapıldığını iddia etmek en aşağı 1300 seneden beri dünyadan adalet ve hakkaniyetin kalkmış olduğunu söylemekle birdir. Vakfın yalnız kendi çocuklarına bir geçinecek bırakmak kaygusuyla yapıldığını ileri sürmek de bu kadar millî ve beledi eser bırakan eski Türkleri küçültmek ve onlara iftira etmektir. Çoban Mustafa Paşanın (Gebre) de yaptığı imareti yaşatmak ve idare etmek için çalışan, rızıklanan 155 kişi arasında vakfın sülâlesinden ancak bir tek adam, bir mütevellî

görülmektedir ve ona verilen gündeliğin de müderristen sonra geldiğini vakfiyesi bize öğretmektedir. Tacdarların vakfiyelerinde ise bu, yani sülâleden mütevellî de yoktur.

Şu halde kala kala üçüncü şık kalır ki, o da hayır ve sevap düşüncesidir. Milyonlarca insanın, binlerce sene istifade edeceği bir veya bir kaç müessese yaptığından ötürü sağ iken bir haz duymağı ve ölünce de kendi kanaatine göre bir sevap veya mükâfat beklemeği o türlü adamlardan nezetmeğe hakkımız var mıdır? Ziya Gökalp'ın dördüncü bir sebep olarak «babanın bıraktığı malları çocuklarının satmaması için vakıf edildiğini» ileri sürmesi de doğru değildir, indî mütaleadır. Heride bu mevzuu tekrar gelecek ve onu isbat edeceğim.

Bununla beraber her ne şekilde olursa olsun yapılan bir vakıf müesseseden emeksiz, zahmetsiz - bittabi parasız - olarak halk istifade ettiği için belediyecilik bakımından vakıf usulü; çok iyi, çok insani bir sistemdir diyebiliriz.

Şimdi yerli yahut yabancı bir zengin çıkmış meselâ bin yataklı bir sanatoryum yapıp İstanbul belediyesine; bir kaç milyon garp asarını havi bir kütüphane açıp İstanbul üniversitesine - bunları idare edecek irad ve akarla birlikte - hediye etse şu dakikada duyacağınız minnet ve şükran hisleri ne ise eski hayır ve ilim adamlarımızın yapıp bıraktıkları beledi ve içtimai müesseselerin de üzerinizde o tesiri bırakacağına emînîm.

İşte vakıf sisteminin en güzel, en faydalı ciheti bütün bu beledi hizmetlerin hükümete, belediyeye ve halka yük olmadan ferdler tarafından yapılması ve halkın da bunlardan parasız istifade etmesidir. Çünkü ne hükümet, ne de belediye meselâ o zamanlarda (medrese) denilen bir mektep, ne de yine o zamanlarda (Bimarhane) denilen bir hastanenin yapılması ve idare edilmesi için on para vermediği gibi, bu türlü beledi müesseselerinin yapılması ve idare edilmesi hususunda (vergi) namile de halktan bir para alınmazdı. Bu müesseseleri yapanlar hem onların yapılış, hem idare masraflarını, hem de bunları idare edecek memurların aylıklarını temin edecek irat ve akarları de önceden hazırlarlardı.

Bunlardan başka bu sistemin çok büyük iki faidesi daha vardı. Birisi; yapılan bu hayır, şefkat, sıhhat ve ilim müesseselerini yaşatmak ve onlara varidat bulmak için memleketin ötesinde berisindeki ham araziye işletmek; şehir ve kasabalar-daki boş arsalarda arastalar, hanlar, çarşılar ve dükkânlar yapmak suretile oraların imarına çalışmak. Bunu bütün tafsilâtile biraz evvel arzettim. Diğeri; bu müesseseleri idareye ve iratlarını toplayıp sarfa kendisinden sonra en büyük evlâdını temin etmek suretile hem daha candan, daha yakından idarelerini temin etmek, hem de öldükten sonra çocuklarına, torunlarına geçinecek bir iş bırakmak. Bunu da şimdi izah edeceğim:

(Mütevelli) denilen bu çocuklar veya torunlar vakıf sahibinin en büyük evlâdı olmak ve o ölünce yerine ondan sonra yaşça büyük evlâdı geçmek şart idi.

Babanın imaret için yaptırıp bıraktığı irat ve akarların gelirini toplayan mütevelliler o paradan kendi geçineceği derecede istifade ettiği gibi yine bu paradan vakfın idare masraflarını temin ve tesviye keyfiyeti de mütevelliyeye aiddi. Yani, ne hükûmet ne de belediye bu adamlara gördükleri beledi işten dolayı bir aylık vermez ve bu türlü beledi işleri gördürmek için bir memur ordusu beslemezdi. Bir az evvel bahsettiğim Çoban Mustafa Paşa imareti memur kadrosunu bir daha hatırlamanızı rica ederim.

Her hangi bir vakfı tesis eden yani bir beledi müessese kuran onun idaresi ve dünyanın sonuna kadar yaşaması ve iyi yolda gitmesi için de bir takım nizamlar ve şartlar korlardı. Bu nizamlarla şartların toplu bir halde yazılı bulunduğu vesikaya (vakfiye) denilir.

Vakfiyeler, eski zamanın noter defteri demek olan kadılık, yani mahkeme sicilline geçmekle katiyet ve kanuniyet halini alırdı. Kurulan beledi müessesesinin nasıl idare edileceği, onun için ne türlü masraflar yapılacağı, bu müessesede kaç adam ne suretile çalışacağı, ne işler göreceği, bunlara ne kadar maaş verileceği ve bu maaşların nerelerden alınacak gelirlerle temin olunacağı ve nihayet bu müesseseden kimlerin ne su-

retle parasız istifade edeceği bir takım kayıtlar ve şartlar ileri sürülerek uzun uzadıya vakfiyelere yazılırdı.

Suiistimale, çalmaya, çırpmaya meydan ve sebep kalmamak için de vakfı idare edeceklerin yiyecekleri, giyecekleri ve oturacakları şeyler ve yerler bol bol temin edilmekle beraber ne kadar kısalsa, ne kadar suiistimal yapılsa yine müessesesinin iyi işleyebilmesi için diğer şartlar ve malzemeler de çok geniş tutulurdu. Bir imaret vakfiyesi tanzim edilirken vâkıfla kâtibi arasında cereyan eden kazana ağzına kadar piring doldurup doldurmamak hakkındaki tarihi vak'a veya fıkra çok manidardır. (Bu fıkra dinleyicilere anlatılmıştır).

Görecekları sıhhi, içtimai, bedil ve iktisadi hizmetlere bakılırsa vakfiyeler birer hususî belediye kanunundan, yahut umumî belediye kanununun birer hususî fasıllarından başka bir şey değildir. Hususî birer belediye kanunu veya o kanunun bir faslı saydığımız vakfiyelerin maddeleri, yani vâkıfın koyduğu şartlar *در مازع كبر الشارح* yani vâkıfın şartı şariin nassı, Allahın sözü gibi telâkki edilir, en zalim, en müstebit tacidarlar bile bunun bir harfini değiştiremezlerdi.

Vakfiyelerin teyit edici kuvvetleri ve cezai hükümleri maddî değil, manevî idi. Vakfiyelerin sonuna mukaddes kitaplardan alınma bir takım Allah ve Peygamber sözleri yazılır, vakfiyeyi bozmak, konulan şartlara riayet etmemek isteyenler bu sözlerin manevî tesirleriyle korkutulur ve nihayet (beddua) edilirdi. Yıldırımın vakfiyesinde görülen şu fıkralar müddeayı teyid için alınmıştır. «Kim ki mütevelli ola ebedidduhur ve şuhur ibdal ve istibdal (velev ilâ hayrin bivechin ma) usulünde ve evsafında tağyir ve tahrif etmeye. Ve taarruz edip medhal degürmeye ve şöylekim mülûkden bir melik veya hükkâm-dan bir hâkim veya nüvaptan bir naip veya mütevellilerden bir mütevelli tağyire ve tebdile mübâşeret ede Allah hazretinin ve ammei melâike ve cemü nasin leayını anın üzerine ola.» Bu tehditlerden korkularak vakıf müesseselerinin bozulmamasına, şeklinin değişmemesine ne kadar hizmet edildiğine bugüne kadar kalan ve ayakta duran binalar taş kesilmiş birer şahitlerdir.

Burada akla gelebilir: Vakfiyelerin böyle değişmez oluşu

memleket için, halk için faydeli mi olmuştur, zararlı mı? Onu da söyleyeyim:

A; faydalı olmuştur. Çünkü içtimai, smai ve bedil ne kadar iftihar edebildiğimiz milli müesseselerimiz ve âbidelerimiz varsa ancak bu korku ve şarta riayet sayesinde bugüne kadar mevcudiyetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Bir mezarın taşına dokunmağı, bir ölünün kemiklerini yerinden kımıldatmağı günah ve aynı zamanda vâkıfın arzusuna muhalefet sayan bir sistem sayesinde bugün biz mezarlıklardaki kitabelerden tarihimizin karanlıkta kalmış bir çok köşelerini aydınlatabiliyoruz. Aynı zamanda bugüne kadar halile bırakılmış olan binlerce metro murabbai araziye sahip ve yine bu sayede bugün her işe yarayan binlerce medrese, mektep cami ve kütüphane binasına malik bulunuyoruz. Bir bunu, bir de yol açmak eski bir yolu genişletmek, park, mektep ve saire yapmak için bir çok tarihî binaların, âbidelerin, mezar taşlarının yıkılıp kırıldığını göz önüne getirirseniz bunları yapan ve bugüne kadar muhafaza eden atalarımızla şimdiki hükûmet ve belediye memurlarımızdan hangilerinin tarihe, Türklüğe daha ziyade hizmeti olduğunu takdirde güçlük çekmezsiniz.

Tarihî binaların ve hangi yazı ile olursa olsun kitabelerle her türlü sanat eserlerinin kınılmıyarak, bozulmıyarak muhafaza edilmesi hakkında Başbakanlıkla Kültür ve İc Bakanlıklarının şu son günlerde vilâyetlere gönderdikleri bir kaç mühim tebliğı hatırlıyorum. Hele bulundukları muhitte bu türlü eski eserleri tetkik ve muhafazaya öğretmenleri teşvik etmesini şu vesile ile burada anmağı ve Cümhuriyet hükûmetine teşekkür etmeğı de benimle beraber hepinizin bir vicdan borcu bildiğinize eminim. Söz buraya kadar uzamışken Türk Tarihi Tetkik Kurumunun şu beyannamesini huzurunuzda okumadan geçmeğı münasip görmedim. Beyannamede deniliyor ki:

«Yurttaş; Türk toprağının üstü ve altı değerli antikiteler, anıtlar ve tarihî eserlerle doludur. Bunlar Türk ulusunun dünyada ilk kültürü kunduğunu, ulusumuzun başka uluslara kültür üzerliği ettiğini bütün acuna tanıtacak şahitlerdir. İnsanlık kültürünün kuruluşunda, gelişmesinde ve ilerleyişinde Türk

ulusunun yaratıcı varlığını gösteren bu ata andaçlarını korumakla (Türk tarihi) ni korumuş oluruz. Yurttaş; Ulu cumhur başkanımız (Atatürk) ün yüce önderliği altında (Türk tarihi) ni başlangıçtan başlayarak incelemekte olan ve (Türk Tarihi) nin eskiliğini, genişliğini ve yüksekliğini bütün dünyaya tanıtmaya çalışan (Türk tarih kurumu) bütün çalışmalarında tarihî eserlere dayanmaktadır. Bu eserler hepimizin ulusal, müşterek malımızdır. Onun için bu eserleri kınılmaktan, harap olmaktan, yabancı illere ve ellere geçmekten korumak her Türk için ulusal bir ödevdir.

Yurddaş; bu ödevi canla, başla yerine getirmeğe çalış. Tarihî eserler bulur, böyle eserlerin yerlerini görür veya işitirsen bu eserlerin şunun bunun eline geçmesine meydan vermeden müzelere ve hükûmet adamlarına haber ver. Kendi kendine usulsüz ve tarih devirlerini altüst edecek toprak kazısında bulunma. Böylelikle define arayacağım diye bulacağın eserler ne sana ne de tarihe yarar. Sana atalardan kalmış veya eline geçmiş olan tarihî eserleri de bayağı ellere kaptırma. Bütün bunları ulusal kurumlara vermek kutsal amacın olsun.»

B; Zararlı olmuştur. Çünkü yukarıda saydığımız ferdi müesseseler zaman geçtikçe bozulmuştur. Meselâ son asırlarda bilhassa garb memleketlerinde mezarlıklar şehir dışına çıkarılmış oldukları halde birde (vâkıfın şartına riayet ve ölüye hürmet edeceğiz) diye bunlar şehir içerisinde, mahalle aralarında, evlerin bitişğinde hakımsız bir tarzda bırakılarak birer süprüntülük, birer sefalet yuvası haline getirilmiştir.

Yine son asırlarda bilhassa garpta hastahaneler gerek bina, gerek tedavi usulü itibarile yenileştirildikleri halde bizim bimarhaneler (vâkıfın şartları böyledir, deliler zincirle bağlanacaktır) denilerek olduğu gibi bırakılmış ve bundan dolayıdır ki evlerde tedavisi ve muhafazası güç olan delilerden başka oralara baş vuran kalmamıştır.

Yine son asırlarda bilhassa garpta - hâlâ Oxford ve Cambridge gibi - eski medreseler birer asri mektebe tahvil edilmiş, tefris usulleri de yenileştirilmiş iken bizdekiler (vâkıfın arzusu muhafaza edilmelidir, resim hatta harita medreseye gi-

remez) diye bu müesseseler yeni ilimlere, fenlere karşı gözleri kapalı bir halde bırakılmışlardır.

Yine son asırlarda bilhassa garpta belediyeler bir yandan fakir halkı parasız yedirecek müesseseler vücade getirmek, her türlü yiyecek ve içecek maddelerini bollakştırmak hususlarında bin bir türlü çarelere, içtimai ve iktisadi tedbirlere baş vururken vaktile bizde bu vazifeyi pek alâ ve daha geniş mikyasta gören imaretler idaresizlikten, bakımsızlıktan ekşi ve hamur bir (fodla) ile sulu bir çorbayı pek çaresiz kalan ve kerhen kapılarına baş vuran bir kısım dilenci ve fakirlere vermeğe devam etmişlerdir.

Yine son asırlarda bilhassa garpta, fennin terakkileri ve keşifleri sayesinde belediyeler tasfiye edilmemiş bir suyun insanlar üzerinde yaptığı tesirleri anlayarak içilecek suları kirlenmeden ve bulaşmadan demir borularla tazyikli bir surette şehirlere getirip yalnız çeşmelerde değil, herkesin evinde, hatta odasında akıtmağa başlamışken ve bizde de hiç olmazsa imtiyaz ve inhisar suretinde bu iş bir takım şirketlere verilerek lüzumu ve faydası göze görünür bir hale getirilmişken öte tarafta sokaklarda lâğımlar yanından mezarlıklarda ölümler arasından geçen bulanık, mikropulu vakıf suların halka içirilmesi ne devam edilmiş ve bunun ıslahına teşebbüs eden belediyelere ve şirketlere senelerce müşkülât gösterilmekten başka bir şey yapılmamıştır.

Vaktile başka türlüleri olmadığı için adından da anlaşılabacağı gibi halkı muayyen saatlerde bir noktaya toplamak üzere her mahallede yapılmış olan (cami) lerden son zamanlarda yananların, yıkılanların ve çevresinde devam edecek islâm cemaati kalmamış olanların yerlerine başka binalar yapılarak bunların gelirlerinin cemaatin diğer hayır işlerine sarfı icabederken bilhassa (içinde allaha secde edilen yerler hususiyete kalbedilemezler) diye halâ Beyoğlu, Galata, Eminönü gibi toprağın ve emlakın kıymetli olduğu yerlerde yüzlerce cami ya arsa, ya harabe halinde - dört beş katlı kârgir ve azametli binalar arasında - olduğu gibi bırakılmıştır.

Bu misalleri daha ziyade sayıp dökmekte bir fayda görmediğim için bu kadarla iktifa ediyorum. Buraya kadar verdiğim izahatı dinledikten sonra aklınıza, acaba hem vakıfın şartlarını yerine getirmek, hem de aarın ve ilmin yeni usullerini kabul ve tatbik etmek mümkün olamaz mıydı? sualinin geleceğini tahmin ediyorum. Şüphesiz olurdu. İyi ve güzel niyetle düşünmek şartile hiç telif edilemeyen iş olur mu?

Ben telif edilemeyişin kabahatini hep softa zihniyetinde, hükümetin mutlakiyet şeklinde ve hepsinden fazla olarak da tanzimattan sonra açılan, hukuk, mülkiye ve nüvâp yahut kadılık mektepleri gibi yüksek kültür müesseselerinde (ahkâmı evkaf) dersini okutan müderrislerde bulurum. Bu zatlar vakıf sistemine dinî ve kutsî birer mahiyet atf ve izafede ısrar ederek bunların dünyaya ait içtimai, sıhhi ve binnetice beledi birer müessese olduğunu, zamanın değişmesiyle vakıf hakkındaki hükümlerin de, hatta mercûn de değişmesi lâzım geleceği fikirlerini ortaya atıp o zamanki hükümeti ve o hükümetin salâhiyet-tar dairesi olan Evkaf nezaretini yeniliğe teşvik ve icbar eylememişler, hele vakıf müesseselerinin asıl sahibi belediye olduğunu ve oraya devri icabedeceğini akıllarına bile getirmemişlerdir.

Bahsettiğim hocalar tarafından bu mekteplerde okunmak üzere yazılmış ve basılmış olan altı kadar (ahkâmül evkaf ferhi) kitaplarını okursanız iddialarımla hükümlerimde beni haklı bulursunuz. Bu eserlerin ilki olan Ömer Hilmi Efendinin (ithafül ahlâf fi ahkâmül evkaf) ı fransızcaya da tercüme ve neşrolunmuştur.

Bugün bir çok garphların yalnız kendi memleketlerinde değil, Türkiye de dahil olduğu halde dünyanın her yerinde mektep, hastahane, darülaceze ve kütüphane gibi müesseseler yapmaları ve onları idare edecek paralar vermeleri o memlekette servetin çokluğundan ileri geldiğini anlamıyacak ve binnetice insaniyet ve şefkat hissinin arttığını takdir etmeyecek kimse yoktur sanırım. Bunların gözettileri siyasi maksatlar mevzuumuzdan harihtir. Ben sonuna bakarım. Türklerin bun-

lardan istifade etmeleri bence kâfidir. Siyasi cihetini hükümet düşünsün ve elbette düşünür.

Krallık ve imparatorluk olmak üzere ceman yirmiye yakın ufak büyük hükümetin topraklarını kılıç kuvvetile, kültür üstünlüğüle almış, Fasdan Hazer ve Hind denizleri sahillerine, Viyana kapılarından Adene, Somaliye kadar eski dünyanın üç kıtasında ve en güzel yerlerinde hüküm sürmüş, at oynatmış olan atalarımızın şimdiki garplılar gibi idarede ve askerlikte olduğu kadar hayır, şefkat, ilim ve içtimai muavenet işlerinde de çok yüksek roller oynadığına ve servet ve refah içinde bulunduklarına hükmetmekte bir dakika tereddüt etmeyiniz. İmparatorluğun her köşesinde, en ücra noktasında bu refahın, bu insaniyete hizmet hisinin fışkırttığı binlerce kârgir, kubbeli ve kurşunlu binaların - diğer hizmetlerinden başka - şehir ve kasabalarımızın imarı hususunda yapmış oldukları hizmeti küçük ve ehemmiyetsiz sayabilir miyiz? Hele şu İstanbulda ne kadar arasta, ne kadar kapalı çarşı, kaç eski han ve hamam varsa hülâsa eski zamanlarda başdan başa tahtadan yapılmakta olan hususi binalardan ve evlerden maada ne kadar kârgir bina bulunuyorsa hepsinin yapılan imaretlere irat temini ve aynı zamanda şehri tezyin ve imar düşüncesiyle yapıldığını teslim etmiyecek aranızda bir ferd olduğuna ihtimal vermiyorum.

İstanbul gibi, Edirne gibi, Bursa gibi Türklüğe asırlarca merkez olmak şerefini kazanmış olan şehirlerde şimdiye kadar saydığım binaları ve müesseseleri şöyle bir tarafa bırakırsanız geride Türk mimarisi, Türk sanatı, Türk medeniyeti namına ne görebilirsiniz?

İnhüat devrinden itibaren terk ede ede geri çekilmiş olduğumuz bu koca imparatorluk arazisinde bıraktığımız bu türlü binalar halâ bizim için birer medeniyet âbidesi olarak duruyorlar mı? Yüz elli sene işgalimiz ve idaremiz altında bulunan (Peşte) yi, bir o kadar senedenberidir terkettiğimiz halde orada bırakmış olduğumuz bu türlü müesseseler bilirmisiniz Macarlarla Türkler arasındaki kardeşliği ne kadar kuvvetlendirmektedir. Hele Peşteye gidipte yahut oradan geçerken (Gülbaba) türbesini ziyaret etmeyen ve ziyaret ettiği zamanda ise eski

Türklüğü, onun azamet ve şahamet devirlerini hatırlamayan bir Türk tasavvur edebilir misiniz?

Şu halde bu türlü eserleri muhafaza etmek, bir taşına bile dokunmamak, hatta, başkalarının dokunmasına da mani olmak Türk medeniyeti, Türk tarihi için göz önünde tutulacak umdelerden birinin olmak lazım gelmez mi?

Unutmayınız ki, bu müesseseleri ilk yapanlar üzerine çizgi çizilmesine, resim yapılmasına, hülâsa toz kondurulmasına bile razı değillerdi. Bunu biraz evvel söylemiştim. Biz şimdi yıkılmamasını istiyoruz. Arada ne büyük fark var. Gençliğin dikkat gözüne bu nokta üzerine bir daha çekmeği bir milli kültür ve vicdan borcu bilirim.

Layık bir hükümetin Üniversitesinde verilen bir konferansta mazinin çoğu dinî ve aynı zamanda köhne ve muhafazakâr bir takım müesseselerini ve onları temsil eden vakfı böyle methedip durmak doğru mudur? diye belki bazı kimselerin hatırına (mukadder bir sual) gelebilir.

Evvelâ şunu söyleyeyim ki, bahsettiğim müesseselerin dinden ziyade dünyaya ait şeyler olduğunu ve vakfiyelerin hususi birer belediye kanunundan başka bir şey olmadığını şimdiye kadar verdiğim izahatla isbat ettim sanırım.

Saniiyen lâayiklik medeniyet aleyhtarlığı, içtimai muavenet düşmanlığı, hayır sevmemezlik demek değildir. Bilhassa Türkiye Cumhuriyet hükümetini bundan tenzih ederim. Benim bu sözlerime de hacet yok. Şimdi resmî bir vesikadan okuyacağım fıkralar bu işde lâayik cumhuriyet hükümetinin vakfın gördüğü hayırlı hizmetler hususunda benim söylediklerimden çok yüksek, çok hararetli mütalealarla onu Kamutaya kadar götürmüş olduğunu göreceksiniz.

1926 da medenî kanunun neşrinden sonra eski vakıflar hakkında mütaleası alınmak üzere 1929 senesinde hükümetçe İsviçreden Leman adında bir mütehasıs getirilmiş ve bu mütehasısa bir lâyiha hazırlanmıştı. Mütehasıss evkaf hakkında da umumî bir rapor vermiş ise de bu rapor neşredilmemiş olduğu için mündericâtı hakkında maalesef bir şey bilmiyoruz. Ancak yine mütehasısa tanzim ettirilen kanun lâiyhası bir çok

komisyonlardan ve devlet şurasından geçirildikten* sonra İcra Vekilleri Heyetince Kamutaya sevk edilirken yazılan esbabi mucibe mazbatasında okuduğumuz aşağıdaki satırların, hem mütehasısın, hem Cumhuriyet hükûmetinin evkaf hakkındaki noktai nazarlarını göstermek, mukadder suale tam bir cevap olmak ve nihayet benim sözlerimi teyit ve takviye etmek itibarıyla son derecede ehemmiyeti vardır.

Mazbatada deniliyor ki:

«Medenî kanunumuzun vazii o kanunda tesisler hakkında bir faal mevcut iken neden dolayı eski vakıflar için ayrıca bir kanun yapılmasına lüzum gördü ve Osmanlı devrinin millî hayatı ezen ve milletin medeniyet yolunda ilerlemesine engel olan ananelerini bir hamlede yıkarken bu noktada niçin dordu ve neden düşündü?

Çünkü onda benliğinden ve içtimai varlığından eser gördü. Mukaddes yurdunun her tarafına serpilmiş abidelerinin kubbe ve duvarlarında kendi dehasının, hastahanelerinde, köprülerinde, çeşmelerinde, sebillerinde Türk hayırhahlık ve cömertliğinin inceliğini ve büyüklüğünü sezdi.

İnkârı kabil değildir ki, bu hasenatın ibzalinde ibadet kasdı da müessir bir âmil idi. Lâkin mutlak ve tamam bir âmil değil. Eğer böyle olsaydı aynı akideyi taşıyan memleketlerde olduğu gibi Türk vakıfları da ibadete mahsus ve münhasır kalırdı. Memleketimizde mevcut vakıflarla sabittir ki Türkün fıtratındaki «feragati nefs» ve «gayrendişli» hisleri bu dar çerçeve içinde mahsur kalmamış ve aynı zamanda içtimai tesanüdü temin eden ve irfan ve fazilet duygularını tenmiye eyliyen mektep, medrese, hastane, yol, köprü, kervansaray, misafirhane, imaret, çeşme ve daha nelerle seyli hasenatı, yataklarından taşan nehirler gibi, memleketin her tarafını kaplamıştır.

Malını mensup olduğu cemiyetin hayrına, refahına bezletmek bugün için de en yüksek medeniyet şuan değil midir? O şuan fıtratında meknuz ve mevcut olduğunu Türk asırlarca evvel bu eserlerle ibadet etti.

İşte onların bugünkü yüksek görüşlü ve derin fikirli evlâdını bu nokta düşündürmüş ve kıymetli yadigarların yaşama-

sını temin için ayrıca esaslar koymağa bu kudsi düşünüş saik olmuştur.

Memleketimizin vakıflarını tetkik için bilhassa celbedilen garbın namdar hukuku medeniye üstatlarından Mösyö Leman dahi bu parlak hakikate ve bu basiretli harekete karşı duyduğu takdir heyecanını samimiyetle itiraf ve raporuna da dercetmek suretile isbatı inşaf etmiştir.

Zaman ve muhitin seyyiatından o zamanda ve o muhitte mevcut en kavi müesseselerin de az çok müteessir olmaları inkâr edilemez bir hakikattir. Bu itibarla Türkün bu bergüzar hasenatı da Osmanlı sultanından kurtulamadı ve tâbi tutulduğu usullerin toplu ve müdevven olmaması tezvirci kadılara hileler icadına meydan vererek o tükenmez servetin epeyce bir kısmı heder oldu. Yine çok şükre şayandır ki, o yağma ve tahrip devirlerinde Türkün temiz ve asil kanını damarlarında taşıyanlar, babalarının, dedelerinin yadigarı olan bu âbidelere kudretinin yettiği kadar el sürdürmedi ve artık büyük inkılâpla tamamen malına sahip olan millet kalan servete de kudretli elini koyarak ve yaptığı kanunlarla o serveti yemlik edinenlerden temizliyerek nurlu ve şuurlu evlâtlarını sinesinde yetiştiren darülfünunlarına, ruhunu yükseltecek, içtimai bünyesini kuvvetlendirecek müesseselerine yardıma koştı ki, inkılâbımızdan beri yapılan evkaf bütçe kanunları bunun parlak ve şerefli bir şahididir.

Profesör Mösyö Leman'ın da kemali hayret ve takdir ile söylediği veçhile vakıf müessesesi bizde yani Türklerde olduğu kadar cihanın hiç bir yerinde bu kadar şümüllü değildir. Ulu ecdadımız cami ve mescitlerden başlayarak mektepler, medreseler, kütüphaneler, hastahaneler, imaretler, dağ başlarında hanlar, kervansaraylar; köylerde ve kasabalarda misafirhaneler, köprüler, yollar ve kaleler yapmışlar, en büyük şehirlere varıncaya kadar bütün köy ve kasabalarını sularını getirmişler, esirlerin azadını, borçlu mahpusların tahlisini, mücahitlerin tehzizini, tahalde bulunan fakir çocukların ilhamını ve mektep ihtiyaçlarının teminini düşünmüşler ve bunlar için büyük vakıflar vücade getirmişlerdir.

Bunların vakfiyeleri tetkik edilince görülür ki: Bazıların da müsadereeden kurtarmak korkusu mevcut ve mahsus olsa bile ekseriyeti külliyesinin Türkün büyük hassalarından biri olan «feragati nefis» den ve «diğerendişlik» den doğduklarını kabul etmek zarureti tahakkuk eder. Aksini iddia hürmetsizlik olur.

Fakat çok teessüfe şayandır ki, bu kadar büyük düşüncelerle, bu kadar vasi ve şümüllü bir surette teassüs eden vakıflar başlıca idaresizlik ve düşüncesizlik neticesi olarak mahv ve heba olmuş gibidir. Bunda büyük, çok büyük bir âmîl de vakıfların tesciline o kadar ehemmiyet verilmemesi ve yirmi sene evveline gelinceye kadar vakıflar için bir «hükmi şahsiyet» bile kabul edilmemesidir. Böyle bir esas kabul edilmemesidir ki, vakıfları mütevellilerin malı haline getirmiş ve çoğu saray ben-değânı olan mütevelliler bunları doğrudan doğruya ve her hangi bir sebeple buna muvaffak olamazlarsa bir yolunu bularak mahkemeden müsaade istihsalile yemişler, vakıfları bugünkü acıyıklı hale getirmişlerdir.»

İşte Cumhuriyet hükümetinin vakıf hakkındaki noktai nazarı; ne kadar doğru, ne kadar liberal ve ne derece bitarafa ne değil mi?

IV

Vakıfların hükümetleştirilmesi: Nezaret teşkilâtı

«Vakfın münhasıran ahret ve sevap düşüncesiyle mi, malını müsadereeden kurtarmak endişesiyle mi, yoksa kendisinden sonra gelecek çocuklarına bir geçinecek bırakmak kaygısıyla mı yapılmakta olduğu» nun henüz kat'î surette halledilmemiş bulunduğunu biraz evvel söylemiş ve kendi kanaatimi de ilâve etmiştim.

Her ne şekilde ve her ne maksatla olursa olsun şunu biliyoruz ki, imparatorluğun son zamanlarında ve tanzimata doğru istilâ harpleri durmuş, ticaret azalmış, hatta yabancılar eline geçmiş olduğu için halkta eskisi gibi servet de kalmamış; bir de tanzimatın ilânile müsadere korkusu kalkmış ve hepsinden fazla olarak bunlardan müteessiren hayır ve şefkat hisleri gevş-

miş olduğu için bu tarihlerden sonra artık yeni imaretler inşa ve yeni vakıflar tesis edilmemekle beraber idaresizlikten, bakım-sızlıktan ve bir çoklarının iratları yabancılara bıraktığımız kot'alarda kalmış olmaktan dolayı eski imaretler dahi sefalet ve mahrumiyete düşmüş ve kendilerinden beklenen ahlî, içtimai ve ilmi vazifeleri göremez bir hale gelmişlerdir.

Bu vaziyet karşısında kalan hükümet o zamana kadar ferdi teşebbüslerle, ayrı ayrı nizamlarla vakıfların evlâdı tarafından görülen vazifeleri kendi üzerine almağa mecbur kalmış ve bu suretle evkafı (ferdiyet) ten çıkarıp (hükümet) e intikal ettirmek maksadile 1252 (1836) da, yani tam yüz sene evvel (Evkaf Nezareti) ni teşkil etmiştir.

Bu nezaretin teşekkülünden sonra yaptığı yahut yapamadığı işleri burada sayıp dönecek değilim. (Evkaf Nezaretinin Tarihçesi Teşekkülü) adındaki kitap sizi bu bapta tenvir edebilir.

Yalnız şunu söylemek lâzım gelir ki; 1271 (1856) de İstanbul'da Garp tarzında bir belediye teşkilâtı yapıldığı ve vakıf işlerinin asıl sahip ve mercü belediyeler olduğu halde bu işler ona verilmeyerek belediyenin yanı başında ikinci bir belediye demek olan evkaf nezaretinin yaşamasına da müsaade edilmiştir. Bu vaziyet 1324 (1908) senesine kadar böylece devam edip gitti. O tarihte Türkiyede mutlakîyet ve istibdat rejimi yıkılarak şartlı hükümet usulü tatbika başlandıktan sonra hatıra gelen ve başlanan, fakat çoğu başarısız olan yenilikler arasında evkaf işlerinde de bir kımıldama olduğunu görüyoruz.

Şehirciliğin inkişafı tarihinde çok mühim gördüğüm bu kımıldanmaya sebep olanlar ve aynı zamanda ılahî, yenileştirilmesi, mercünün ve mahallinin değiştirilmesi gibi hususlarda fikirler ve mütalâalar dermeyer edenler hakkında da izahat itasına mecburiyet görülmüştür.

Evkaf idare meclisi baş kâtibi İsmail Sıtkı beyin bu işte ilk adımı atmış olduğunu her şeyden evvel tarihî bir hakikat olarak söylemek lâzımgelir. «Memaliki Osmaniyyede kâin evkafın sureti idaresi hakkında bazı mütalâatı havi hatırate» başlığı altında 1324 (1908) de neşretmiş olduğu 21 sahifelik bir

risalesi bunu gösteriyor. Evkafta yirmi sene hizmet ettiğini söyleyen ve idare meclisi gibi evkafın bütün işlerinin görüldüğü ve bir karara bağlandığı bir şubede bulunmuş olan tecrübeli bir memurun vakfın ıslahı lüzumunu her kesten evvel takdir etmesi tabii ise de bunu böyle açıkça söylemesi ve yazması cidden takdire değer bir mahiyettedir. İsmail Sıtkı bey diyor ki:

«Vakıf işlerinin teşevvüş ve tezebzübde kalmasının ve hayrat ve meberrata bakılmamasının en mühim sebebi; evkaf nizamnamesinin işin şekil ve mahiyetinin hakiki icaplarına uymaması ve merkezyet usulünün tam bir kuvvetle tatbikile ehliye şahıf teşebbüs hâslerinin imha olunmasıdır. Maksadımızı izah edelim:

Hazinei evkaf ne için teşkil edilmiştir? Hayrat ve meber-ratın idare ve devamı mamuriyeti maksadile değil mi? Bu vazife esasen kime aittir? Bir kasabanın, bir kariyenin yahut bir mahallenin camii, meşidi, çeşmesi bulunmazsa veya mevcut olan meşit ve çeşmesi harap olursa onları yapmak, tamir etmek kimin vazifesidir? Şüphesiz ki orada sakin olan ahalinin. Yoksa milyonlarca mebanii hayriyeyi doğrudan doğruya idare etmek, hademesinin vazâif ve muayyenatını vermek, harap olanlarını tamir etmek hükûmetin borcu değildir. Esasen ahaliye ait olan şu vazifeyi - şimdiye kadar olduğu gibi - kendilerinden alarak hükûmeto tahmil etmek ahalinin her hususta olduğu misilli bunda da kuvvei teşebbüsîyesini kırdıktan başka Bağdat, Basra, Trablus garp gibi uzak vilâyetlerin nahiye ve kariyelerine varacağı kadar bütün vilâyetlerde kâin hayratın en ufak teferruatını merkezden idareye kalktırmak muamelâtı nihayetsiz bir keşmekeş içinde bırakmaktan başka bir şey değildir. Efradı ahaliye ait olan hususata doğrudan doğruya hükûmet ifa etmemelidir. Ahali de her işi hükûmetten beklememelidir. Böyle her işte hükûmetin icraatına intizar ve ıstıkar eden bir millet hiç bir suretle ilerleyemez. Terakkî ve teallî millet efradı ahalinin kuvvei failiye, teşebbüsî şahsiye malikiyetine mütevakıftır.

Bazı işler vardı ki - umuru zabata, hariciye ve adliye gibi - onları hükûmet yapar. Efradı millet, vekilleri vasıtasile hükûmetin icraatını mürakabe eder. Bazı işler de vardır - umuru belediye ve saire gibi - bunlar ahaliye aittir. Hükûmetin vazifesi olsa olsa umumun menfaatlerini korumak için bunları nezaret altında bulundurmaktır. İşte evkaf da bu kabildendir. Müessesatı diniye ve hayriyeyi doğrudan doğruya devlet idare etmemeli, hükûmetin vazifesi bir nezaretten ibaret kalmalıdır.»

Evkaf hakkındaki esas fikrini şu suretle hülâsa etmiş olan İsmail Sıtkı, bunun için bricik çare olmak üzere 1293 kanunu esasın 111 inci maddesinde bahsi geçen cemaat meclislerinin teşkili ile akalliyetlerinki gibi bir (hayratı islâmiye) idaresinin kurulmasını teklif ediyor ve diyor ki: «Şu esas vaz ve tatbik edilince gerek payıtahtta, gerek vilâyetlerde evkaf muamelâtı doğrudan doğruya bu işle alâkadar olan ahalinin gayretleri ve yalnız - yine ahalinin intihabile tayin edilmesi muvafık olan - bir memurun mesaisi ile çok sade bir usul altında cereyan edeceğinden Dahiliye, Maliye nezaretleri kadar cesim bir nezaret teşkil eden ve şehri binlerce liranın beyhude sarfile beraber balkın muamelâtını tasip ve ıskâl etmekten başka bir faidesi görülmeyen hazinei evkafın teşkilâtı hazırasına da ihtiyaç kalmayıp belki payıtahtta ve taşrada teşekkül edecek cemaat meclislerinin muamelâtını gayet muktodir, faal bir kaç müfettiş marifetile teftişatı ciddiye ve nezareti mültemadiye altında bulundurmak ve bilcümle cemastı islâmiye meclislerince bir merkezi umumî olmak üzere İstanbul'da bir müdürü umuminin idaresi altında muamelâtı mazbut ve muntazam ve icaba zaruriyesi kadar memurdan bürekkap bir (hayratı islâmiye idaresi) teşkili husulü matlûba kifayet eder.»

Evkaf teşkilâtı hakkındaki fikrini de bu suretle ortaya atan İsmail Sıtkı, bu yeni teşkilâtın faidelerini «tekiz noktada toplayarak ayrıca izah ediyorsa da fazla tafsilâttan çekinerek onlardan bahsetmiyorum.

12 İkinci Teyrin 1324 (1908) de yazıp basdırmış olduğu risalenin başına «Meclisi meb'usana bir tuhfesi nazîr» kaydını de koymuş olmasına rağmen İsmail Sıtkının tekliflerinin gerek

hükûmetçe, gerek meb'usan meclisince gerekse evkaf idaresince nasıl telâkki edildiğini bilmiyoruz. Her halde bu türlü müta-lâatin tesiri olmuş olacak ki 11 Mart 1325 (1909) tarihinde Mısırlı Halil Hamdi Hamade paşanın evkaf nezaretine getirildiğini ve 9 Kânunuevvel 1325 (1909) tarihine kadar 9 ay ne-zarete çalıştığını görüyoruz. Bu zatın bir müddet Mısır evkaf nazırlığında bulunmuş ve zannedildiğine göre orada bazı islâ-hat yapmış olması Osmanlı evkafını islâh için de bu makama getirilmesine bir sebep teşkil edebilir.

Hamade paşanın evkafta bırakmış olduğu iz; nezaretin bazı eski teşkilâtını kaldırarak yerlerine bir takım yeni müdür-lükler ve memurlukları ihdas etmesi ve her birisi için hususî talimatlar ve emirler tanzim ve neşreylemesi olmuştur. Bu za-tın evkaf hakkındaki esas fikirlerini 80 sahife kadar tutan bir basma lâyihadan öğrenebiliriz.

Evkafın islâhını: «Nakit, vakit ve serbestii icraat olmak üzere üç şeyde» gören Hamade paşa lâyihasında yapmış ol-duğu bütün talimatlar ve vermiş olduğu hükmle emirler ve beyannameler toplu bir halde bulunduğu gibi ileride yapılma-sını tasavvur ve tavsiye ettiği tedbirlere de temas etmektedir.

Tavsiye ettiği tedbirlerin başlıcası; istibdal yapılması ve akarat bankası tesisidir. Hamade paşa; Boğaziçi hariç olduğu halde İstanbul, Galata, ve Beyoğlu ile Üsküdar ve Kadıköy gi-bi şehrin meskûn kısımlarında 36 milyon arşın murabbai va-kıf arazi tahmin ederek bunun beher arşın murabbainı vasatî olarak 20 kuruştan hesap ile istibdal yapıldığı taktirde en aş-ağı 7,500,000 altın para alınacağı fikrini ortaya atmıştır.

Hamada paşa: Evkafın gaspedilmiş bir çok haklarını a-raştırdığı sırada hükûmete ve hazinei hassaya intikal etmiş ol-an vakıfların idaresini istemiş, kırlalar vakıf arazi üzerine ya-pılmış olduğu için bunların ve Haliçteki köprüler iki başta va-kıf toprak üzerine istinat ettikleri için köprülerin de evkafa devri gibi garip ve müfrit iddialarda bulunmuştur.

Hamada paşadan sonra bir sene içinde yani 9 Kânunu-1325 den 9 Kânunuevvel 1326 ya kadar evkafa gelen üç nazi-

rın islâhat hakkında esaslı bir şey yaptığını göremiyoruz. An-cak 9 Kânunuevvel 1326 (1910) da nezarete tayin olunan Hayri efendinin evkafta oldukça bir varlık göstermiş olduğunu bıraktığı eserlerden anlıyoruz.

Hayri Efendinin Hamade Paşanın muakkibi olduğunda şüphe yoktur. Bununla beraber nezarete geldiği zaman evka-fın yenileştirilmesi ne suretle mümkün olacağına dair bir çok kimselerin gikirlerini sormuş olduğunu da Ayan Reisi Sait paşanın verdiği 11 Haziran 1327 tarihli cevaptan öğreniyoruz. Sait paşa gibi şarkı da garbı da iyi tetkik etmiş, çok okumuş ve sekiz defa sadaret mevkiine çıkmış olan bir zatın evkafın islâ-hı hakkındaki fikrini herkesin merakla öğrenmek isteyeceğin-de şüphe yoktur. Müsaadenizle bir kaç kelime ile ona da temas edeyim: Sait paşa diyor ki:

«Kanunu esasının 111 inci maddesi mucibince her kazada cemaat meclisleri teşkil olunsa bu hâl muamelâtı vakfiyei islâmiyenin merkezîyet ahvalinden tecridini mucip olacağından ve bir de evkaf nezaretinde bulunacak zevatın vazifei asliyele-rinin siyasiyatı umumiyei vükelâya pek te teallük edememesi ve kabine ile beraber tebdillerine mahal bulunmaması mülâ-hazalarına mukabil hey'eti vükelâya dahil olmamalarında hu-kuku evkafın sıyanetine müteallik mesainin şimdiki gibi müs-mir olamaması mahzuru melhuz olduğundan mahfuziyeti maksada ait tasavvuratı aliyelerinin beyanile o yoldaki mülâ-hazatı acizanem istifsar buyuruluyor.

Malûmu âlileri olduğu üzere hukuku siyasiyelerine malik olan milletlerde bizzat idarei umur hakkı mevcut ve hâkimiye-ti millîye dahi buna müstenit olup yalnız binnefs idaresi kabil olmıyan umur alâtarikunniyabe müntehap veya mansup bu-lunan zevata mevdu ve tasarrufat ve muamelâtı saire ise biz-zat alâkadarana aittir. Beni nevine muavenet için turuku muhtelifeden hangisini isterse anı intihap etmekte ve ianatın emri idaresini icabı halinde münasip göreceği vasıtaya tevdi etmekte madam ki her kesin hakkı vardır. İdarei evkafta da hükûmetin tavassutunu kabule mecburiyet yoktur. Bu kaide-nin müsellemlenmediği zamanlarda bile bizde asrı sabık evan-

tına kadar tevliyetleri makamı saltanata ait evkafı selâtin müstesna olmak üzere evkafı sairede ashabının şurutu mahsusasına göre idaresinde mütevellilerin muhtariyeti kâmileleri var idi. Şimdi bakayasını gördüğümüz ve madum ve müşerrefi harap olanlarına aynı teessüfle baktığımız envai müessesatı hayriye o muhtariyet zamanlarında vücade gelmiş idi. İdarei hazıra eslaftı devletlerinden Hasip paşa merhumun asrı vükelâsına kabul ettirdiği muhdesattandır.

Bir taraftan kaide ve diğer taraftan eslafin evkafı sahip ve mütevellileri ihtiyarlarına terk etmelerindeki faide düşünlüğü gibi beyan buyrulan merkezîyet usulü ki evkafın idaresini erkânı hükûmetten bir nazırın idaresinde cemetmektir. Buna lüzum görünmeyip gayeti kanun esaside mestur olduğu üzere vakıf işlerini cemaat meclislerine vermek lâzım geliyor. Lâkin ezminei maziye de teksiri evkafta usulü müsaderenin ve emvali vakfiyeyi müstakimane idarede mahasini ahlâkın tesirâtı azimesi var idi.

Müsaderenin merfuiyeti tesisatı vakfiye fikirlerini tahdit etmiş ve tahavvülü ahlâk ise mütevellilerce suiistimalâtı münîtiç olmuştur.

Gerek payitahtta, gerek vilâyetlerde mebanii vakfiye resim ve plânlarının ruyet ve tetkikile mimarlarımızın ekserisinde görülen içtihadatı sakimeye bedel fenne müstenit ve makbul olan tarzı mimariye göre binalar yaptırılması ve tamiratın asıllarile mütenasip bulunması ve masarifi keşfiyenin tetkikile indellüzum tadili hususlarına ve hususatı saireye merci olmak üzere evkaf nezaretinin ipkaı fikrine iştirak ederim. Fakat vilâyetlerde evkaf müdürlerinin nezarete vasıtai münferidei icraiye olmalarından ise yalnız vali veyahut vali ve mutasarrıf merkezlerinde değil, her kazada birer cemaati islâmiye meclisi teşkil olunsa hem her mahalde evkafın hüsnü idaresi daha ziyade temin olunmuş, hem de kanunu esasının buna müteallik ahkâmı bilâistisna infaz olunmuş olur. Bu meclislerin azasını ise ikinci derecede bir intihapla tayin etmek lâzım gelir zannındayım.

Evkaf nezaretinde bulunacak zatın hey'eti vükelâya da-

hil edilmesi hususunda beyan buyrulan esbap sayısını teslimdir. Hususan evkafa dair olan levayihî kanuniyeyi meclisi mebusan ve âyanda müdafaa edecek zat kabine âzasından bulunursa hasbelhal tesiri başka olur.

Sair hükûmatı meşrutada müessesatı hayriye devairi belediye ve vücuhubirre ait hususat dahiliye nezaretinde bulunan muavenatı umumiye müdürünün idaresinde bulunuyorlar. Asarı atikal nefise - ki maabidi meşhure ile kıymeti fenniye ve tarihiyeleri olan merakid ve sair mebanii nevidendirler - onlar da sanayii nefise nezaretindedirler. Eğer düveli meşrutada tesisatı hayriye için heyeti vükelâya dahil bir nazır mahsus olmaması birde evkaf nezaretini kabine erkânından addetmeğe mani görülüyor ise evkaf nezaretinin diğer bir nezareti dahi deruhte etmesi kabildir. Şu suretle ki, idarei mezhebiye bazı memleketlerde dahi emsalı olduğu gibi idarei adliyeden tefrik edilerek Mezahip nezareti veyahut memaliki Osmaniye de arazinin kısmı azamı arazii mevkufe bulunması medarı münasebet ittihaz olunarak Defterihakanî nezareti evkaf nezareti ile birleştirilebilir.»

Sait Paşa'nın vakıf meselesini ne derece ehemmiyetle kavramış, fakat aynı zamanda mutadî veçhile ne kadar lâstikli ve idareli bir şekilde fikir yürütmüş olduğunu görüyorsunuz. Yani demek isterim ki; Sait Paşa evkafın bir belediye işi olduğunu medenî memleketlere kıyasen açıkça söylemiş ve kanunu esasiye dayanarak cemaat teşkiline lüzum göstermiş, aynı zamanda garp memleketlerinde evkaf nezareti olmadığını söylemekle beraber Hayri Efendinin arzusunun tatmin için Türkiyede başka bir nezaretle - meselâ Mezahip veya Defterihakanî gibi - birlikte Evkaf nezaretinin bulunmasına da taraftar görmüştür.

10 kânunuevvel 1326 (1910) da Evkaf nezaretine getirilen Hayri efendi Sait Paşanın tavsiyelerinden birisi olan diğer bir nezaretle hatta ondan yüksek olan Şeyhülislâmlıkla birlikte bu makamda 25 nisan 1332 (1916) tarihine kadar altı sene kalarak bir çok imar ve hayır işlerine muvaffak oldu.

Hamade Paşanın tavsiye ettiği gibi umumî olmamakla beraber «müstagnen anha olan ve harap bulunan mebanii vakfiye ile nezarete ait vakıf arsalar nakitle istipdal edilerek yeniden müessesetü hayriye ve ilmiye inşası ve masarifi daimelerinin temini» için 19 Mayıs 1327 tarihli kanunu çıkartarak bu surette yukarıda bahsettiğim harap camilerin, eski mekteplerin yıkık medreselerin ve fazla görülen imaretlerin yerlerine evkaf için iratlar ve akarlar yaptırmaya başladı. Fakat yıktığı binaların birer eşini de daha mükemmel surette o türlü müesseselere ihtiyacı olan başka yerlerde yapmayı ihmal etmedi.

Bunu bir misal ile gözünüzün önünde canlandırmak için bir dakika dördüncü vakıf han binasını hatırlamanızı rica edeceğim: Yirmi sene evvel bunun yerinde bir imaret, bir ilk mektep, bir de çeşme ile sebül bulunuyordu. Evkaf idaresi evvelâ çeşme ile sebülü daha tenha bir yere, Alemdar caddesine ve parkın karşısındaki Zeynep Sultan camii köşesine naklettirdi. Suadiyede asrî bir ilk mektep yaptırarak ona yıkılan mektebin adını verdi. Aynı zamanda o semtin mektep ihtiyacı da tatmin edilmiş oldu. Bunlardan kalan arsaya da gördüğünüz o kocaman dördüncü vakıf han binası yaptırıldı. Bu suretle irat ve akar olarak yaptırılan ve aynı zamanda şehrin imarına da yarıyan hanların ve apartmanların sayısı beşi buldu. Hepsi yeni ve kârgir olmak şartıyla üç ilk mektep, iki medrese, bir kadı mektebi, bir talebe yurdu, dört cami, 300 yataklı bir hastahane, bir türbe (Mahmut Şevket Paşa için) hiç münasebeti olmadığı halde, Üsküdar'dan Kısıklıya kadar 4,5 kilometrelik tramvay hattı yaptırıldı. Evkaf memurları ile hattatlar ve vaizler için birer mektep, münhasıran nadir islâm eserlerini basmak için bir matbaa ve nefis islâm eserlerini toplayıp saklamak için de bir müze açıldı. Bir de evkaf bankası yapmak için hazırlığa başlandı. Banka binası postahane'nin arkasında Asır efendi caddesindeki eski mektep binası yerine yapılacaktı.

Beledi ve umrani olan bu işler yanında ilmi bazı teşebbüslere de girildi. 1908 de ilk defa evkaf vazife ve salâhiyet, yani islâhat mevzuubahı olduğu sırada vakıf kütüphanelerin maarife devri kararlaştırılmış ve öyle yapılmıştı. Hayri

efendi kütüphaneleri maariften geri alarak kitapların umumî bir fihristini yaptırmaya başladı. Binalarını tamir ettirdi. Ufak tefek bir çok kütüphaneleri binası müsait olan yerlere topladı. Okuyanlar için mükemmel masalar ve koltuklar yaptırdı. Fatihteki millet kütüphanesi de Ali Emiri efendinin vakfettiği 10.000 den fazla kitapla beraber bu sırada yine evkafça açıldı.

Tanzimattanberi vakıfları münderis mektepler maarife geçmekte idi. Hayri efendi ilk tahsil ile orta, lise ve medresetülmütehassusın adile yükses tahsili de ihtiva etmek ve diniyat ve lisaniyat ile beraber maarif mekteplerinde okunan asrî ilimleri ve fenleri de okutmak üzere eski medreseleri birer leyli mektep haline koydu.

Bu suretle devletin iki maarif nezareti olmuş oluyordu. İşte bilhassa evkaf mektep ve medrese ve meşihat hakkıcazâ yani mahkeme teşkilâtı bulunuşu asrileşmek istiyen ittiha ve terakki fırkasının dikkat gözünü bu iki daire üzerine çekiyordu.

1332 (1916) da toplanan İttihat ve Terakki kongresi bu meselelerle çok yakından ve ehemmiyetle meşgul oldu. Evkaf, meşihat, mülki idarede ve adliye teşkilâtlarında bir çok yenilikler yapmak istedi. Fırkayı bu türlü yeniliklere sevkeden Ziya Gökalp idi. Zıyanın ileri sürdüğü teşkilât ve islâhat kongrede de murahhaslar arasında hususî bir surette münakaşa ve müzakere edildiği gibi gizli beyannamelerle fırka mensuplarına bildiriliyor ve aynı zamanda cemiyetin resmî neşir vasıtası olan Tanin gazetesile yine onun tarafından bir makaleler silsilesi halinde halka ilân ve izah ediliyordu.

Yapılmak istenilen yenilikler pek esassı olduğu için aksülâmelden de kolkuluyordu. Bunun içindir ki yazıldığından bahsettiğim gizli beyannamede «muhaliflerimizin ve bilhassa bu devletin bedhahı bulunan bir takım münafıklar (vahdeti kaza) meselesini mahakimi şeriyenin ilgası suretinde tefsir edecekleri varit olabilir. İttihat ve Terakkinin bu devleti tamâmî bir islâm devleti haline sokmaya çalıştığı bir çok fill de-lillerle zahir iken bu iftiraya en cahil olanların bile inaatmıyacağı şüphesiz ise de ehli tezvire hiç bir suretle meydan verme-

mek vazifemiz olduğu için ilhamı cemiyetimizin bu hususta mütebassır davranması ve halkı tenvir ve irşat etmesi lâzımdır» deniliyordu.

1332 kongresinde verilen kararlar şunlardır:

1 — Meşihatı islâmiye teşkilâtının negri diyanete ve ilâyi islâmiyete bitamamihâ hadım olacak surette tevsi ve istikmaline ve medarisin bu maksat dahilinde islâhına dair kanunname tanzimi teklif olunacaktır.

2 — Meşihatı islâmiyenin vezaifi diniyesine muktazi olup doğrudan doğruya idaresini deruhte edeceği muhassasatın evkaf nezareti tarafından meşihatı islâmiyeye itası ve müessesatı diniyede müstahdem memurların meşihatı müşarünileyhace nasp ve azil edilmesi zımında kanunnamalar tanzimi teklif olunacaktır.

3 — Kuvvei kazaiye münhasıren adliye nezaretine mevduktur. Binaenaleyh bilcümle teşkilâtı kazaiyenin adliye nezaretine rapt ve ilhaki için kanun teklif olunacaktır.

4 — Teşkilâtı mülkiye adetleri tezyit edilmek üzere vilâyet ve kaza ve nahiye namı ile şahsiyeti hükmiyeyi haiz olmak üzere bir veya müteaddit karyelerden teşkil edilecektir.

5 — Vahdeti idarenin temini için evkaf nezaretine merbut bulunan mekâtibi umumiye, masarifi devlet bütçesinden teaviye olunmak üzere maarif nezaretine nakledilecektir. Doğrudan doğruya mütevellileri tarafından idare olunan mekâtibi vakfiye mekâtibi hususiyeden madut olmakla bu hükümden müstesnadır.

Ziya Gökalp Taninle neşrettiği dokuz makalede bu beş maddeyi etrafı ile şerh ve izah etmekte idi. Bu makalelerde bilhassa şu cümleler dikkat gözüne çarpıyordu:

«Adliye nezareti (umuru kazaiye) nezareti olduğu için alelûmum teşkilâtı kazaiyenin mezkûr nezarete rapt ve ilhaki lâzım olduğu gibi meşihatı islâmiye de (umuru diyaniye) nezareti olduğu için alelûmum müessesatı diniyenin idaresi de meşihatı ulyaya tevdi olunmak lâzımdır....

Umuru diyaniye; itikadat ve ibadat namile iki kısımdır.

İbadetler her mahalde eda edilmekle beraber, cemaatle icrası iktiza edenler bilhassa camilerde eda edilir. İtikatların ruhlarda tesisi ve şeraiti ibadatin talimi ya ilim tarikile yahut hal tarikiledir. İlmün merkezi talimi medreseler, halin mektep terbiyesi tekkelerdir. Binaenaleyh (cami, medrese ve tekke) meşihatı islâmiyenin idare edeceği üç mühim müessesesi islâmiyedir.

Şimdiye kadar bu müesseseleri idare eden evkaf nezareti idi. Evkaf nezareti bir nevi (maliye nezareti) olduğundan bunların yalnız ciheti maddiye ve maliyesini tanzim edebiliyordu. Ciheti ilmiye ve terbiyeviyesi mühtel kahyordu. Bu müesseselerin idaresi meşihatı islâmiyeye intikal etmekle umuru ruhaniyede yeniden bir inkıfâf ve intizam husule gelecektir.»

Bu kararlar ve bu negriyat üzerine hükûmet kanunları değiştirerek evkafı meşihatten ayırdı, şer'i mahkemeleri adliyeye devretti ve Hayri efendi de bu icraati kanastine muhalif gördüğü için istifa edip çekildi. Esasen cihan harbi de olanca şiddetle devam ediyordu. Bu takdirce nezarete kalsa da imarat namına bir şey yapamıyacaktı. Netekim kendisinden sonra bu makama getirilenler de bir şey yapamadılar.

Harbin mağlûbiyetle neticelenmesi ve İttihat ve Terakki fırkasının hükûmetten çekilmesi üzerine yerine geçen Hürriyet ve İtilâf fırkası ilk iş olarak yine bu meselelerle uğraşmaya başladı ve ilk hamlede şer'î mahkemelerin adliyeden ayrılıp yine meşihata raptına teşebbüs etti. Ziya Gökalpın hakkı vardı. Şer'î mahkemelerin tekrar meşihata bağlanması için neşrolunan kanunun esbabı mucibe mazbatasında - yazan Elmalılı Hamdi efendidir - bilhassa şu cümleler dikkati çeker:

«... nihayet mahakimi şeriye büsbütün refedilmek istenildi ve bunu temin için evvelemirde adliye nezaretine raptı ibdas edildi....

Fikri inkılâp bütün mahakimi ihata ve dinî temail eden makamı meşihatten ayrılmakla ahkâmı sabitei şeriyeden de ayrıp ismen ihka, manen ilgaya girişti....

Aynı zamanda din ve şeriatı islâm için memlekette sözden başka hiç bir kuvvei teyidiye dahi bırakmıyordu. Bunu Fransa dahi yapmamıştı....»

Halbuki Ziya Gökalp meşihatın ve evkafın 1332 den sonra aldığı şekli de sonraları beğenmez olmuştu. Anlaşılan 1332 de bu müesseselere verilmek istenilen şekil bir tecrübe mahiyetinde imiş. Birdenbire daha ileri gidilmeğe korkuluyormuş. Sonraları bir çok telkinat ve neşriyatta daha bulundu. Meşihat, medrese, üniversite, evkaf, kadın ve aile meseleleri hakkında bu Türk mütefekkirinin neler düşündüğünü bize 1918 de bastırdığı Yeni Hayat adındaki manzum eseri gösteriyor. Bunlardan vakfa ve mevzuumuza taallûk eden ikisini aynen okuyacağım.

Vakıf

Her vakıf bir büda şahı hükümet
Bu divanda değişmez bir hizmet
Niçin bilmem dirilerin verilmiş
Neden böyle bir(dur) emri verilmiş
Baba demiş: «Oğlum satar bu malı
Çalışmam soyumun hiç bir dalı
Bu fikirden doğmuş bütün vakıflar
Manastıra dönmüş bütün sakatlar
İslâmiyet öğrenirken rûhbandan
Harabelet mahrum kalmış umrandan
En azimli bir milleti bu bid'at
Bizi derviş yapan değil tarikat

Var kanunu, memurları bütçesi
Mürakıba bir ülünün pençesi.
Dizginaları ölülerin eline?
Yürümeyi seven bu Türk iline.
Vakfedeyim kalın daim soyunda
Yaşasınlar hep nimette, doyumdaki
Yapmış halkı tevekkülcü, kaderci
Ki beklerler ahiretten haberci
Vakıf ona rahipliği öğretmiş
İmaretler teabelliği öğretmiş
Kılmış böyle iradesiz kötürüm.
Ben tekkede müşpit; vakfı görürüm.

Bütçe Bölüğü

Bir devletin olmaz iki harnesi
Meclisten her mecrutiyet senesi
Ya her vakıf bir hususî bütçedir
Bu bütçeler nahiyyeye verilir
Yahut denir vakıfların yaptığı
Beytülmalı girer evkaf sandığı
Hem vakfın yok vilâyeti kimesi
Hem de yokken vilâyeti tammesi
Asî devlet olacağı mutlakı
Şartı vakıf bunu eder iltiza
Yoksa onu ait olan yer yutar.

İşte Ziya Gökalp'ın vakıf hakkındaki ikinci kanaati budur. Halbuki Ziya bu kanaatinde de durmamıştır. Onu biraz sonra anlatmak üzere daha evvel burada tashih edilecek mühim bir nokta görüyorum. Vakıf tesisi için şimdiye kadar üç muhtelif nazariye olduğunu önceleri söylemiş ve bunlar üzerinde haylice durmuştum. Ziya Gökalp bir dördüncü nazariye daha ortaya atıyor ki o da (evlâdın kendisine kalan malı satmaması için babanın daha yaşarken o malı vakfetmesi) dir. Bu söz ilk defa olarak Ziyadan işitiliyor. Bilmem tetkike ve münakaşaya değer mi? Buraya kadar vermiş olduğum müdellel ve tarihi izahat bu dördüncü nazariyenin varid olmadığını, hatta olamayacağını göstermiştir sanırım.

Ziya Gökalpın bu manzumede (vakıf; nahiyyeye verilmedir) dediğini görüyoruz. Daha evvel, yani 1332 de Türkiye de nahiye teşkilâtına lüzum gösterdiğini de biraz evvel söylemiştim. Nahiye burada komün mukabili, yani belediyedir. Fakat evvelce söyledim, bunun böyle olduğunu, bizim idarecilerimiz bir türlü kabul etmek istemezler. Nahiyyeyi mülki taksimattan saymakta ısrar ederler.

Vakfın nereye verileceğini 1918 de oldukça tereddütle söyleyen, yani ya nahiyyeye yahut hükûmete diye iki yer gösteren Gökalp 1922 de ve Cumhuriyet devrinde son fikrini bakınız belediye lehine ne kadar açıkça söylüyor. Diyor ki:

«Türk köyleri birer komün olduğu halde maatteessüf şehirler henüz komün mahiyetine girememiştir. Halbuki Avrupada komün hayatı iptida şehirlerde başlamış, sonra şehirlerden köylere sirayet etmiştir.

Şimdiye kadar Türkiyede şehirlerin birer komün haline girememesi sebepsiz değildi. Her şehirde Fransızların (Communauté) adını verdikleri mezhebi cemaatlar vardı. Her cemaat hususî vakıflarile dinî bir komün hayatı yaşıyordu. Zaten cemaat demek dinî bir komün demektir. İşte bu dinî komünlerin biri birinden müstakil bütçelere, mekteplere, hastahanelere, imaretlere malik olması, hepsinin birden müşterek birşehir hayatı yaşamasına mani oluyordu. Filvaki her şehirde kanunun

vücade getirdiği bir belediye teşkilâtı mevcuttu. Fakat cemaatlerin hususî hayatları şehrin hakikî bir belde (cité) olmasına mani oluyordu. Hiç bir şehirde hatta İstanbulda bile tam manasıyla bir belediyenin vücade gelmemesi bundan dolayıdır.

Meselâ İstanbulu ele alalım: Su bendeleri, çeşmeler, imaretler, hulâsa belediyeye taallûk eden ne kadar tesisler varsa hep evkafa yani cemaatlara aitti. Şehremanetile Evkaf nezareti ve patrikhaneler arasında mücadeleler hiç eksik olmazdı. Sair şehirlerde de belediye ile vakıflar ve cemaatler arasında aynı uğraşmalar mevcuttu.

O halde şehirlerin birer belde haline girmesini, her şehirde bir belediye, bir komün tesanüdünün uyanmasını temin için ne yapmalı? Bunun yegâne çaresi vakıfların mürakabesini belediyelere tevdi etmektir.

Vakıflar birer muayyen hizmetin vilâyeti hassa tarafından ifası için vazedilmiştir. Vakıflara ait vilâyeti hassayı haiz olan kimselere (mütevelli) namı verilir. Mütevelliler; vakıfların müdürü olmakla beraber vilâyeti âmmenin mürakabesi altındadırlar. Fakat vilâyeti âmmenin üç derecesi vardır. Devlet, Vilâyet, Nahiye. Mütevelliler, vilâyeti âmmenin bu üç derecesinden hangisinin mürakabesi altında bulunmalı? Devletin mürakabe heyeti olan Büyük Millet Meclisi her kasabanın hususî vakıflarile uğraşamaz. Vilâyet yahut Liva meclisi umumileri de her kasabaya ait vakıflarla meşgul olamaz. Vakıfları mürakabe edecek vilâyet âmmenin vakıflara son derece yakın olması lâzımdır. Bu en yakın vilâyeti âmme dairesi ise (nahiye meclisi) dir. Şehirlerde nahiyye (Belediye) namı verilir. O halde vakıf işleri hatta bütün cemaat meseleleri şehirlerde belediyelerin, köylerde de nahiye meclislerinin mürakabesi altına konulmalıdır. Fikrimize göre evkafı mülhaka megrutun lehlerine sarfolunmak üzere yine mütevellileri tarafından idare olunmalı. Fakat bu mütevellilerin mürakabesi evkaf müdiriyetinden alınarak belediyelere, nahiyyelere tevdi edilmelidir. Evkaf mazbutasının idaresi ise doğrudan doğruya şehirlerde belediyelere, köylerde nahiye meclislerine ait olmalıdır. Vakıfların yalnız vilâyeti âmmesini değiştirmekten ibaret

olan bu inkılâp sayesinde hem belediye, hem de vakıf işleri karışıklıktan kurtulur. Çünkü evvelâ belediyeye ait olması lâzımgelen su bendleri, çeşmeler, hastahaneler, imaretler ilâh... umumiyetle belediyenin eline geçmiş olur. Saniyen belediyenin yahut nahiyyenin müntehap bir meclisi bulunduğundan işler doğrudan doğruya halkın mürakabesi altına geçmiş olur. Halkçılık usulünde her iş halkın müntehap vekilleri tarafından idare yahut mürakabe olunmalıdır.

Hülâsası memleketimizde şehirlerin hakikî birer belediye mahiyetini alabilmesi için yegâne çare vakıfların mürakabesini nahiyyelere tevdi etmektir.»

Türkiyede hükûmet şekli Cumhuriyete çevrildikten sonra dinî bir müessesese sayılan evkaf idaresinde de esaslı bir islahat yapılacağını, hatta bu idarenin büsbütün kaldırılacağını herkes biliyordu. Yalnız kabineye dahil bir nezaret olan bu idare umumî müdürlüğe tahvil edilip idaresi evvelâ meşihatın yerine geçen şeriye vekâletine bağlanmıştı. Lâyıklık esasları kabul edilip şeriye vekâleti kaldırıldıktan ve yerine diyanet işleri reisliği ihdas edildikten sonra da idaresi baş vekâlete verilmişti. Bu yeni şekilde evkaf 12 - 13 sene daha yaşadı.

Fakat bu müddet esnasında tedricen bir çok vakıf vazifeleri evkaf idaresinden alınıp çoğu tabî sahibi olan belediyeye verildi. Meselâ 1926 da vakıf su tesisatının belediyeye devri kabul edildi. 1930 tarihli belediye kanunile mezarlıklar, namazgâhlar, çayırklar, seyir yerleri belediyelere devrolundu. 1924 de tevhidî tedrisat kanununun negri ve tekkelerle medreselerin kaldırılması hakkındaki kanunla da medreseler, tekkeler ve mübayan mektepleri hususî idarelere - İstanbulda belediyeye - kütüphanelerle tarihî kıymeti olan türbeler maarife, hastahaneler Sıhhiye Vekâletine, ferağ ve intikallerden alınan vakıf hasılatı Maliyeye verildi.

Bununla beraber evkafa bir türlü son ve kat'î şekli verilemiyordu. Bunda en büyük âmil büsbütün kaldırılması ve vazifesinin iradlarla, akarlarla birlikte belediyelere devri mevzuuhaks olmasıydı.

Acaba Avrupadan getirilen mütehasas vaziyeti nasıl gördü? Neler teklif etti? O da evvelkiler gibi belediyenin hakkını

teslim etti mi? Hakikaten merak edilecek bir mevzu ve tam yrinde sorulacak bir sual.

Hemen söyleyelim ki İsviçreli mütehasıs da vakıfların belediye aidiyetini itiraf ve kabul etmiştir. Fakat o da Sait Paşa gibi derhal rücu ederek belediye verilmeyip ayrı bir idarenin teşkiline lüzum göstermiştir. Belediye birşey vermemek için onun bu türlü işlere kabiliyet ve ehliyeti olmadığı, nasılsa verilenleri de yüzüne görüne buluşturduğu her zaman söylenirdi. Gariptir ki İsviçreli mütehasıs ta gelir gelmez bizim belediyelerimizin bu halini öğrenivermiş. O da Sait Paşa gibi ihtiyatlı idareci kelâm etmiştir. Tanzim ettiği lâyiha'nın esbabı mucibe mazbatasında bakınız neler söylüyor:

«Eski hukuk cari iken tesis edilmiş olan vakıflar ilga ve bunların emvalini, badema tesislerin icrayı maksadını temin edecek olan nahiyele tevdî etmek şüphesiz meselenin en basit surti halli olurdu.

Vakıf mallarının idaresi memnuniyetbahış olması itibarile bu tedbir şayanı tavsiye değildir. Halbuki evkafın idaresi makamâtı âmmeye merbut olması itibarile halihazır sisteminin tadilini mucip olmayacak surette memnuniyetle kusursuzdur. Bundan başka son zamanlarda yapılan tecrübeler yukarıda mevzuubahış olduğu surette hareket etmeği katiyen teşvik etmemektedir. 1926 tarihli bir kanun ile Evkafa ait su tevzii hizmeti onlara müteallik bütün mallarla belediyelere veya heyeti ihtiyarelere tevdî edildi. Bu naklin neticesi olarak bugün bir maksadı âmme için istimal edilmiş olduğundan tamâmle zayi olmuşlardır. Şayanı teessüf olan bu keyfiyet önünde bilâmühalâğa denilebilir ki vakıf malları en iyi surette evkafın elleri arasında muhafaza edilmektedir. Zikredilen tecrübeden sarfınazar şunu demeye mahal vardır ki eğer vaziri kanunun kuvvetli bir sebep olmadan vakıflar üzerine el atarsa ceha-sı salisenin menafii âmme için tesisler ihdas etmek arzusu şüphesiz ilelebet felce uğramış olacaktır.»

1935 de çıkan 2762 numaralı kanunla şu sözleri karşınıza da söyledim zamandan iki gün evvel yani 13 ikinci kanun 1936 dan itibaren evkaf idaresi büsbütün kaldırılmadıysa da

mali bir müessese haline getirildi. Şimdi yalnız mabedlere evkafa bakılmaktadır. Fakat bütün dünyada olduğu gibi Türkiyede de kabul ettiğimiz garp medenî kanununa göre mabedlerin mercii de belediyelerdir. Cumhuriyet hükümeti yakın zamanda lâyıklık icabı olarak bir halk müessesesi olan mabedleri de belediyelere devrettiği sırada bunları idare ve imar için vakfın akar ve iradlarını birlikte vermek suretile belediyelerin fakir bütçelerini kabartacağında şüphe yoktur.

Buraya kadar, ilmi, mantıklı ve tarihl bir tarzda müdafaa ve isbat ettiğimi sandığım evkafın belediyeden ibaret olduğu fikrini evkafçıların kabul ve teslim edeceğine ihtimal vermem. Ancak her şeyin bir istisnası olacağı gibi evkaf memurları arasında da ilk defa bu mevzuu ortaya atan Sitki beyin fikrini son olarak yine bir evkaf memurunun da kabul ve tasdik etmiş olduğunu davaya bir delil olarak söylemekle aynı zamanda bir kadirşinalık göstermek isterim.

Şimdi İstanbulun Galata ve Beyoğlu cihetlerinin evkaf müdiri bulunan Abdülhalim Bakının 1935 senesi İzmir panayırı münasebetile «Evkaf yönetkisi» adile basdırmış ve ziyaretçilere dağıtmış olduğu çok küçük bir broşürde görülen şu sözleri bilhassa kayde değer:

«Evkafı iyice tanımamış olanlar vakıflarla «ürbanizm» arasında belki bir münasebet bulamazlar. Türk vakıfları tamâmle «ürben» ihtiyaçlardan doğmuş bir varlıktır. Uzun asırlar cemiyetlerinin ihtiyacı olan yollar, köprüler, şehirlerin suları, genel toplantı yerleri, hamamlar, hastahaneler, kimsesizler ve düşkünler için bakım veya barınma yurtları, yaz ve kış sığınakları, açlara ekmek ve sıcak çorba veren sosyal teşkilâtile vakıflar bugünkü «ürbanizm» in esası olmuştur.»

İşte benim de buraya kadar söylemek, anlatmak ve müdafaa etmek istediğim bu idi. «İntakı hak» denilebilecek olan bu ifadedden sonra artık bu mevzuda söyleyecek söz kalmadı, dava isbat oldu diyebilirim.

Biraz evvel bahsettiğim kanunda bir de vakfın (tasfiye) sine ait kısım var. Bu tasfiye işi mali bir meseledir. Tacdarlar

fethettikleri araziye kendi öz mülkleri bilerek bunları halka kiraya vermişler ve aldıkları kiralara - ki şimdiki emlak vergisinden başka bir şey değildir - yaptıkları imaretlere tahsis etmişlerdir. Meselâ İstanbul'un Galata, Şişli ve Beyoğlu cihetindeki toprakları Fatih'in oğlu ikinci Beyazıt kendi imaretine vakf, yani tahsis etmiş. Aşağı yukarı 500 senedenberi orada oturanlar Beyazıt'ın kiracılarıdır. Evkaf istilahlarından bir (icarei tavile) vardır. İşte tam yerinde bir tabir. Şimdi bu kanun böyle beş yüz sene süren uzun kiracılığı kaldırarak herkesi doğrudan doğruya mal ve mülksahibi yapmak istiyor. Fakat beş yüz senedenberi verilen kira kâfi görülmemiş olacak ki, bundan sonra işliyecek yirmi seneliği daha beş taksitte alınıp nihayet on sene içinde (vakuf sistemi) Türkiyede büsbütün kaldırılacaktır. Şu halde bu günkü yeni evkaf idaresi on sene daha yapıldıktan sonra ebediyen tarihe karışacaktır. Bu bizim mevzuumuza dolayısıyla temas ettiği için bu kadar izahatla iktifa ediyorum.

Ancak şunu ilâve edeyim ki: Hamade paşanın tahminine göre istibdal yahut tasfiye sonunda evkafın eline geçecek para bu günkü rayicle 75,000,000 lira tutar. Halbuki tasfiye neticesinde alınacak bedel son yirmi senelik evkaf vergisidir. Beher arısına isabet eden Hamade paşanın düşündüğü gibi vasatı kıymeti değildir. Evkafın senelik varidatı ise 2,5 - 3 milyon lira kadardır. Bunun yarım nihayet bir milyon lirası evkafın irad ve akarı karşılığı olarak çakılır ve kalan 2,000,000 lira 20 ile zarp edilirse on sene sonra evkafın eline 40,000,000 lira geçecek demektir.

V

Şehirlerin idare tarzı: Ferdi hakimiyet

Tanzimattan önce şehirlerin idaresi tarzı da (Ferdiyet) üzerine kurulmuştu. (Kadı) denilen memur şehrin mülki, beledi ve adli işlerinde münferit bir hakim idi. Arap dilinde (قاضي) cemaat manasına da geldiğine göre bundan yapıldığını zannettiğim (ناب) tabiri; bir cemaatin, bir topluluğun başına geçmek, onları idare etmek, onlar üzerinde hakim olarak aralarındaki davaları kesip atmak gibi manaları haiz olmak lâzımgelir. Bu itibarla kadı; reis yani cemaat başı veya hakim demek olur.

Evet; tanzimattan önce şehirlerin idaresinde tek başına hüküm süren ve binnetice hükûmet işini de, belediye vazifelerini de münferiden gören, zabıtaya amirlik eden ve aynı zamanda adaleti tatbik eyleyen bir ferd, bir tek memur vardı. O da (Kadı) idi.

Kadılık teşkilâtı biz Türklere Arap - İslâmlardan geçmiştir. Corci Zeydan'ın medeniyeti islâmiye tarihinden öğreniyoruz ki: halk arasında çıkan ihtilafların halline mahsus memuriyet demek olan (Kaza) pek eskidir. Çünkü insan ta ilk varlığından itibaren kendisiyle diğerleri arasında çıkan ihtilafları hal ve fasl edecek diğer bir zata ihtiyaçtan müstağni olmamıştır. Kabilelerin kadıları onların en akıllıları ve büyükleri idiler. Bunlar aynı zamanda o kabilelerin hükümdarları ve amirleri idiler. Bir insan akıl ve kuvvetçe mümtaz olunca kabileninin hakimi ve kadısı kesilerek kabile arasında teahhüd eden davaları hal ve faslederdi. Bedavet devrinde bulunan bütün insanların hali böyle idi. Araplar dahi cahiliye zamanlarında o halde idiler. Akıl ve nüfuz ile teferrüt eden büyüklere ve akıllılara davalarını arzederlerdi. İslâmlıktan evvel bu kabil kadılardan bir çok zatlar igtihar etmişti.

İslâmlıkta kadılık işini ilk defa üzerine alan bizzat hazreti

Muhammet idi. Daha sonra gelen halifeler bu vazifeyi deruhte ettiler. Çünkü kaza da hilâfete dahil vazifeler cümlesindedir. Bu sebepten sadri islâmda hilâfet makamına geçen zatlar doğrudan doğruya bu vazifeyi deruhte ederler ve başkalarına havale etmezlerdi. Daha sonra islâm devleti genişledikçe ve işler çoğaldıkça halifeler gerek hilâfet merkezinde gerek vilâyetlerde kendilerinin vekâleten halkın davalarını görmek için mahsus memurlar istihdamına mecbur olmuşlardır. Bu yolda memurlar (kadılar) tayin eden ilk halife (Ömer) dir.

İslâmîlığın ilk zamanlarında kadının vazifesi hasımlar arasında çıkan davaları görüp halletmekten ibaret idi. Daha sonra halifelerin sair işlerle meşgul olmalarına, mebni hal ve mevki icabına göre kadılar sair bir takım işlerle de uğraşmağa başladılar. Kadıların görececekleri vazifelere mecnunlar, yetimler ve müflislerden ve sefahat ertabından mahcur olanlara ait emvale, islâmların vasiyetnameleri, vakıfları, velilerin bulunmadığı zamanlarda dul kadınların evlendirilmesi işlerine bakılmak gibi müslümanların hukuku umumiyesinin hüsnü ceryanını temin etmek vazifeleri ilâve olundu. Daha sonraları yollar ve yapılar işleri, şahitlerin tezkiyesi, erbabı vukufun ve naiplerin hallerini tahkik de kadılara ait vazifeler arasına girdi. Ve daha sonraları altın ve gümüşün ayanına, ölçülerle tartıların doğruluğuna bakmak işlerini de aldılar. Bu suretle kadılık memuriyeti son derecede geniş ve çok vazifeleri havi bir memuriyet oldu. Yine anlaşıyor ki bu memuriyet her asırda aynı genişlikte ve ehemmiyette olmayıp devletlerin değişmesiyle kadıların vazifeleri de artar veya eksilirdi.

İslâm memleketlerinde hükûmet Arap olmıyanlara intikal edince kadının vazifeleri yavaş yavaş davaların faalına ve ahkâmı şahsiye hakkında hüküm itasına inhisar etmişti.

Kadılık memuriyeti bir zata verildiği zaman o zat bir alay ile şehrin camiine götürülür ve orada tayinine dair olan (Berat)ın okunma merasimi yapılır. Bundan dolayıdır ki ilk zamanlarda kadılar davaları halletmek için camilerde otururlardı. Davacılar kadıların yanlarına gelerek davalarını anlatırlar ve halettirirlerdi.

Osmanlı devleti Araplardan ziyade bir islâm hükûmeti olduğu için kadılık teşkilâtını olduğu gibi değil hatta daha fazlası ile almıştı. Bursadaki Yeşil ve Yıldırım camilerinin yapılaşlarının camilerde dava görececek bir şekilde oluşu da bunu gösterir.

Kadılık teşkilâtı bu suretle bütün islâm aleminde kabul ve tatbik edildiği gibi yedi asır kadar islâmların hüküm sürmüş oldukları İspanyada Araplar orayı terk ettikten sonra dahi devam etmiş olduğunu Larusun 19 uncu asır diksiyonerinin komün maddesinde İspanyollara ait olan şu fıkralardan anlıyoruz:

«İspanyada komünlerin yazılı bir kanunu olmadığı halde komünler kendi kendilerini idare ederlerdi. Kesirülâza bir belediye meclisinin muavenetile her sene yeniden intihap edilen Alcalde zabite, adliye, maliye velhasıl komünün bütün işlerini görürdü. Hükûmeti merkeziye askeri ve siyasi bir vali tarafından temsil edilir. Fakat bu memur idareye ve kanunların tatbikine filen müdahale etmezdi.»

İşte görülüyor ki İspanyollar bile Arapların kadılık teşkilâtını olduğu gibi alarak uzun müddet yaşatmışlar hatta Arapların (كاتب) kelimesini bile (Alcalde) diye aynen dillerine alıp bu kelimeyi değiştirmeye bile lüzum görmemişlerdir. Bu gün bile İspanyada belediye reisine (Alcalde) denilmesi bu müddeaya delildir. Hülâsa Osmanlı idaresinde kadı hem mülki yahut idari hem adli yahut kazai hem de beledi yahut mahalli iktidar ve salâhiyeti üzerinde tophyan bir memurdu. Daha açıkcası tanzimattan evvel hükûmet işleri de belediye işleri de adli hakimlik te bir tek adamın üzerinde bulunabilirdi. Şairlerin:

Kadı ola davacı, muhzir dahi şahit

Ol mahkemenin hükmüne derler mi adalet?

Beyiti bu tarzdeki hakimliğin pek te iyi olmadığını gösteren vesikalardandır. Kadı: hükûmet tarafından muayyen bir müddetle bir veya bir kaç sene için tayin olunur. Gittiği yerde müddeti bitince bırakıp İstanbula gelir biraz sonra buradan başka bir şehre gönderilirdi.

Osmanlı Türklerinin bu idare tarzı Almanların halâ tatbik ettikleri belediye sistemine benzer. Bugün Almanyada belediye reisleri on iki sene kadar uzayan muayyen bir müddetle tayin olunurlar, o müddet o şehirde biterse temdit ederler ve icabederse reisi o şehirden kaldırıp başka bir şehre göndererek memuriyeti kaydı hayat şartile de uzatılır. Osmanlı idaresinde kadı ne hükûmetten, ne belediyeden maaş almaz bilâkis kendisi hükûmete para verirdi. Kadılar gittikleri şehirlerde kendilerine tahsis olunan arpalıklarla, davarlardan aldıkları harçlarla ve kapı altı hasılatlarla geçinirlerdi. Osmanlı kadılığı bir çok cihetlerden İngiliz belediye reisiğine de benzer. Şimdi bile İngilterede meselâ Londrada belediye reisi aylık almaz ancak masrafları verilir. Belediye reisi Londranın Siti denilen kısmı dahilinde zabitanın amiri, Sempol kilisesinin emini, şehir maliyesinin mürakibi ve şehrin baş hakimi, cinayet mahkemesinin son azası, hatta Londra limanının amirahıdır.

Arapların ve islamların kadılık teşkilâtının bu suretle garbın en müterâkki milletlerinkine benzediğine bakılırsa bunların hepsinin menşei Roma hukuku olmak gibi bir şey akla gelir. Bu tetkike değer bir mevzudur. Erbabı bunu yapmalıdır.

Kadı şimdiki hukukî tabirle adliye işlerinde (Hâkimi münferit) idi. Yanında ne muavinleri ne istişare edecek arkadaşları (aza) ne de halkın hukukunu müdafaa edecek müddei umumî yoktu. Tam manasile hakimi münferit.

Kadının belediyecilik cephesinde en çok meşgul olduğu iş şimdi belediye zabitanının bakmakta olduğu esnaf işleri narh yahut azamî fiyat keyfiyetleri idi. Kethüdalarını esnaf kendileri aralarından seçerler fakat kadı memuriyetini tasdik etmeden kethüda iş göremezdi. Esnafın aralarında çıkan ihtilafları kadı hal ve faslederdi. Belediye tenbih ve yasaklarına aykırı hal ve hareketleri görülenleri kadı cezalandırırdı. Yenilecek ve içilecek şeylerin bolluğuna ve ucuzluğuna, bunların hükûmetin emirlerine ve konulan narha uygun surette satılıp satılmadığına kadı bakardı. Bu türlü işlerde de kadı fikrinde ve icraatında tam bir istiklâl sahibi idi. Kadının yanında (Muh-

tesip) yahut (İhtisap ağası) denilen bir belediye memuru bulunur ve bunun maiyetinde de 56 belediye zabitanı memura çalışırdı. Kadının esnafa verdiği cezaları halka ve esnafa bu memurlar tatbik ederdi. Şu halde kadı belediye zabitanının da amiri demektir. Kadı at üstünde sık sık çarşy pazarı teftişe çıkar ve ihtisap ağası 56 kişilik maiyetile birlikte Kadının rikâbında giderdi. Kadı teftiş sırasında çarşıda kabahatlı bir esnaf görse derhal sokak ortasına yatırıp falaka değnekle ihtisap ağasına döğtürtür, eksik veya hamur ekmek çıkaran fırıncıların fırın tezgâhı üzerinde kulaklarından çivilediği de olurdu. Yalnız iki kısım esnafa Kadı doğrudan doğruya bu tarzda ceza veremezdi: biri başına yeşil sarık saran ve emir denilen kimseler, diğeri yeniçeri oldukları halde çarşıda esnafılık eden zorbalardı. Emirler, sarıklıların delâlet ettiği şerafetlerine hürmetten sokak ortasında değil kapalı yerlerde cezalandırılır fakat yeniçerilere bunlar da yapılamayıp ağalarına teslim edilirdi. Yeniçeri ağası da bu türlü esnaf suçlarının derecesine göre ya Rumeli hisarına hapsedtirir yahut Kilidilbahir kalesine gönderirdi.

Biraz evvel kadılık teşkilâtının islamlara Romalılardan geçmiş olduğunu zannettiğimi söylemiştim. Bu zannımı kuvvetli gösterecek bir delile meşhur Fransız coğrafyacısı Elize-reklüste tesadüf ediyoruz. Elize-reklüs: şarktaki Roma hükûmetinin şehir idaresi tarzından bahsederken tarif ettiği şehrimini müslümanlıktaki kadıdan başka bir şey değildir. Osmanlı Türkleri Araplardan kadılık ve Bizanslılardan şehreminliği teşkilâtını almış ve tatbik etmiş olmakla beraber esnaf işlerine bakmayı şehreminlerine vermeyip kadıların üzerinde bırakmışlardır.

Celâl Nurinin (Rum ve Bizans) adındaki eserinde Elize-reklüsten naklen deniliyor ki:

«Hükûmet; sanayi kendi tarafından mürakabe edilir bir takım inhisar loncalarına tefrik etmeğe muktedir oldu. Esnaflık memuriyet haline geldi. Loncaların en büyük amiri şehremini idi. Bu memur imparator namına hareketle bütün sanayi

erbabını tavzif ve mukarreratı tebliğ ve mücazâtı tayinle mükellefti. İbtidai maddeleri satın alır, usulü imalini kararlaştırır, kâr ve yevmiyeleri tayin ederdi. Bu şehremini herkese serbestii tecessüs hakkını da vermişti. Taki işler yolunda gitsin.

Müsaderei emval, sakal ve saçın tıraş edilmesi, kırbaç, hapis gibi adı cezalara san'atı icra edememek ukubeti de ilâve olunmuştu.»

İşte bizde bu işleri 1271 senesine kadar kadılar görmüş ve ancak o tarihten sonra kadılardan alınıp şehreminlerine verilmiştir. Kadıların ve şehreminlerinin gedik ve narh işlerine tıpkı Bizanslılar zamanında olduğu gibi karıştığını da biliyoruz.

İstanbul gibi büyük şehirlerde bir değil birden ziyade Kadı bulunurdu. Eski kitaplarda ve gazetelerde bir (Dersiadet ve bilâdi selâse) kliğesine rast gelirsiniz. Dersiadet; İstanbulun surları içindeki kısmı, bilâdi selâseden birisi Eyüp, diğeri Galata - Beyoğlu, üçüncü Üsküdar idi. İşte İstanbulun bu dört bölümünde birer (Kadı) bulunurdu. Bunlar arasında İstanbulun sur içine tesadüf eden kadılığı ötekilerden üstün sayılarak onu diğerlerinden ayırt etmek için (İstanbul efendisi) denilirdi.

Kadıların bulundukları kazalar ayrıca nahiyelelere; nahiyeler mahallelere taksim olunmuş ve nahiyelerin başına (Naip)ler mahallelerin başına (İmam) lar tayin edilmişti. Meselâ yalnız İstanbul suru içinde 13 nahiye teşkil olunmuştu. Naip-ler bulundukları mntakada kadının, imamlar da naibin muavini idiler. Bunların da oldukça hakkı kazaları vardı. Hatta Kapan denilen hallerde bile kadının birer naibi bulunurdu.

Vakıf işlerinin mürakibi, mütevellilerin amiri de kadılar idi. Mütevellilerin memuriyetlerini hükûmete izafeten kadıların tasdik etmesi lâzım gelirdi. Mütevellilerin hesaplarını gören, onları vazifeye, vakıfların şartlarını hakkile ifaya davet eden, dinlemezse ve yapmazsa azil edip yerine başkasını tayin eden Kadı idi. Bir mütevellinin; vakıfın şartlarını iyi yapmadığı halktan birisi tarafından ihbar ve şikâyet edilse Kadı onu

dinler ve mütevelliyi sorguya çekerdi. Şikâyetçi islâm dinine mensup olmasa bile dinlerdi. Ve icabını yapardı.

Osmanlı ülkesinde kadılık teşkilâtı tanzimat devrine kadar devam etti. Tanzimatta 1255 (1839) Osmanlı hükûmeti garphlaşmak istiyerek idarede merkeziyet usulünü tatbik ettiği ve İstanbulda nezaretler veya vekâletler yaptığı sırada merkezden vilâyetlere valiler ve kazalara da kaymakamlar göndererek kadıların gördüğü mülki işleri kaymakamlara vermiş, ve az sonra adliye teşkilâtı yaparak adli işleri de kadılardan almış, 1271 de garbı takliden ilk belediye teşkil olduğu sırada beledi vazifeleri de Şehreminlerine verip Kadının üzerinde yalnız nikâh, talak, vasiyet, miras gibi aile hukukuna ve ahkâmı şahsiyeye taallûk eden işler bırakmıştı. Cumhuriyet devrinde ise bunlar da alınıp adliyeye verilmekle islâm dünyasında 1350 sene kadar yaşamış olan bu teşkilât ebediyyen tarihe karışmış oldu.

İKİNCİ KISIM

Türkiyede azlıkların idare tarzı: patrikhaneler imtiyazı (Communauté)

Osmanlı Türklerinin tanzimattan önceki belediye sisteminin benzeri başka yerde bulunmayacak bir tarzda olduğunu ve ikilik göstermekte bulunduğunu yani Türkiyede tanzimattan evvel hükûmet; belediye işlerini kendi üzerine almayarak bu işleri görmekte tabaasını serbest bırakmış fakat onları islâm olan ve islâm olmıyan diye ikiye ayırıp islamların belediye işlerini ferde; islâm olmıyanlarınkini cemaate gördürmüş olduğunu evvelce söylemiş ve ferdi hizmetlerle ferdi müesseseleri ve bunların eserile usulünü anlatmış ve en nihayet ferdiyeti temsil eden vakıf üzerinde haylice durmuştum. Şimdi azlıkların idare tarzından bahsedeceğim.

Bir bakıma göre Türkiyede Cammune idaresi hem vardır hem yoktur diyeceğiz.

Bakılacak olursa dilimize yanlışlıkla (nahiye) diye çev-

rilmiş ve idare taksimatımızda da altmış senedenberi öylece garptekinin aksine olarak yanlış tatbik edilmiş olan komün tabirinde bir topluluk, bir cemiyet, bir cemaat manası; ferdiyet de ise teklik ve tek başına iş görüş mefhumu vardır. Evvelâ istirdaden bir noktayı arz edeyim.

Fransızca **Commune** dilimize nahiye diye çevrilmiştir. Arap kamusu: nahiye; kenar, canıp, taraf, köşe tarzında tefsir ve izah eder. Bu tabirlere göre nahiye; vilâyet veya kaza merkezi olan şehir ve kasabaların kenar veya ücra köşelerindeki köylere ve yerlere denilmek lâzımgelir. Nahiye tabiri yeni değildir. İstanbulun alındığı tarihten beri kullanıldığını görüyoruz. Ta o zamanlarda şehir dört kadılığa; kadılıklar nahiye-lere, nahiyeler de mahallelere ayrılmıştı. Meselâ İstanbul şimdiki Fatih, Eminönü kazaları yani surlar içindeki kısmında 13 nahiye bulunduğunu biraz evvel söylemiştim. Şu halde o zamanlarda şehrin bir köşesi, bir tarafı manasında olmak üzere önceleri bu tabir kullanılmıştır.

Fakat bugünkü mülki ve idari taksimatın ilk kademesi demek olan ve (Köy) den büyük (Kaza) dan küçük bulunan idari cüz'ü tamme (Nahiye) demek doğru olamaz. Komünden avrupalıların kast ettikleri mana ile bizim teşkilâtımızda verdiğimiz mana arasında büyük fark vardır. Garplılar bugünkü belediyeye de komün diyorlar. Yahut başka türlü söyleyişle garpte komün; belediye teşkilâtından sayılır. Mülki teşkilâtta değil.

Ötedenberi bu noktayı yazılarımda ileri sürerek komün için dilimizde daha uygun bir kelime bulunmasını isterdim. Son zamanlarda komün yerine (Kamun) denmeğe başlandı. Böyle denilmesinin münasebetlerini ve sebeplerini öğrenemediğim için bir şey söylemeğe lüzum görmüyorum.

Fakat aşağıda vereceğim izahattan anlaşılacaktır ki Türkiyede tenzimate kadar hem komün, daha doğrusu **Communauté** teşkilâtı, hem ferdiyet sistemi tatbik edilmiştir. İşte bu Türkiyeye mahsus bir ayrılıktır.

İslâm olmıyan Türk tebaasının belediye sistemini anlat-

mağa bağlamadan evvel; mahalli idarede bu türlü bir ikiliğin neden dolayı ihdas edilmiş olduğunu izah etmek lâzımdır. Ve bundan evvel de komün hangi tarihte ne için ve nerelerde teşekkül etmiş olduğuna, ne kadar yaşadığına, sonu nereye vardığına, ve bu günkü belediyelerle ne gibi münasebetleri, rabtaları ve benzeyişleri bulunduğuna kısaca temas edilmek icabeder. Böyle yapılmazsa bu tezin müdafaaı güç olacağı ve Türk belediye sisteminin kıymet ve ehemmiyeti anlaşılamıyacağı için bunlar hakkında bir kaç söz söylemek mecburiyetinde bulunduğumu anlıyorum:

Romalıların barbar dedikleri şarktan gelen milletler Roma ülkesini istilâ ettikleri zaman İtalya yarım adasının cunbundaki dağlık yerlerle Adriyatik denizi kenarında ve adalar üzerinde bulunan şehirleri ve kasabaları işgal edememişlerdi. Bir de şimali İtalyada müstevlilerin zulmünden kaçan ve onlara boyun eğmek istemiyen bir kısım halk şimdi Venedik şehrinin bulunduğu yerde, (Po) nehrinin denize döküldüğü noktaya gelerek orada köyler tesis edip yerleşmişlerdi. Bu köyler ve kasabalar - Roma imparatorluğu yıkılmış, müstevlileri de esasen tanımamakta bulunmuş oldukları için - hiç bir hükûmete tabi değillerdi. Kendi başlarına kalmışlardı.

116 ada üzerinde kurulmuş olan bu tarz köyler Milâdın 697 inci senesinde birleşerek müsterek bir idare tesis etmişler ve kendi taraflarından seçilmiş, (Toj) adı verilen bir başbuğun idaresi altında toplanmışlardı. Osmanlı tarihinde (Venedik Cumhuriyeti) adını taşıyan bu birleşik kuvvetlerle Türkler asırlarca münasebette bulunmuşlardır. (Ceneve) de teşekkül eden komünle de Türklerin münasebetleri, harpleri pek çoktur, dilimizde halk arasında eski eserlerden bahsedilirken (Cinevizden kalma) denilmesi bundan ileri gelir. Yani eski Türkler şimdiki İtalyanlara, yahut eski Romahlara (Ceneviz) diyorlardı.

Daha sonra şimali İtalyadaki (Milano) gibi belli, bağlı şehirlerde ister istemez hakimiyetini tanıdıkları müstevlilerin mahalli idarede kendilerini serbest bıraktıklarını yani dahill ve beledi işlerine karışmadıklarını görünce bu türlü işleri ken-

di üzerlerine alıp müştereken idareye başlamışlardı. Ve bu suretle oralarda da Venedik derecesinde serbest ve müstakil olmakla beraber - müşterek bir idare teşekkül etmiş oluyordu.

Komünün bir umumî meclisi, bir reisi, iki konsülü yani reisi sanisi, bir icra komitesi yani daimî encümeni vardı. Şehirde sakin olanlar sınıf farkı gözetilmeksizin şehir meclisine aza seçimine iştirak eder ve kendileri de aza olabilirlerdi. Yunanlıların cité ve Romalıların municipe idarelerinde olduğu gibi şehir idaresi yalnız asalet ve papas sınıflarının elinde değildi.

Şehri müdafaa vazifesi de sekenesinin hepsine birden düşerdi. Yani askerlik şerefinden istisna edilmiş kimse yoktu.

Komün meclisinin hakkı kazası da vardı. Ve tabiidir ki şehir idaresi için halktan bir vergi de alırdı.

Aradan çok geçmeden komün teşkilâtı İtalyanın her tarafına yayıldığı gibi eski Roma ülkesinden olan Fransaya İspanyaya, İngiltereye ve Almanyaya da geçti. Fakat bu teşkilât yer değiştirdikçe aralarındaki benzeyiş nisbeti azalıyor, teşekkülden kast ve gayede az çok fark husule geliyordu. Meselâ Fransız komünleri zulmü, istibdadı yıkmak, papas ve asalet sınıfının tahakkümünü kırmak ve sonunda hürriyete kavuşmak maksadile teşekkül etmişti. Netekim 1789 ihtilâliyle bu maksatlarına nail olmuşlar ve neşrettikleri (insanların hakları beyannamesi) ile hürriyeti, müsavvâtı, adaleti, zulme mukabeleyi bütün dünyaya ilân etmişlerdi.

İspanyol komünleri müstevli Arapları memleketlerinden çıkarmak için askerî bir teşkilât olarak ortaya çıkmış ve onlar da sekiz asır İspanyada tutunan Arapları oradan çıkarmaya muvaffak olmuşlardı.

Fransanın şimalile Belçikada teşekkül eden Flandir komünleri: dokumacılığa, san'at ve ticareti ileri götürmek zaruretile vücade gelmiş ve 52 türlü esnaf cemiyeti bu memleketin idaresinde söz sahibi olmuşlardı.

Almanyadaki (Hanse birlikleri) de oraya mahsus bir komündür. Ve bu güne kadar eseri kalan serbest liman ve serbest şehir idaresinin temelidir. Hanse ittihadına giren şehirler

şark ile Flandir arasındaki ticaret ve mülakatı kolaylaştırmak ve bu yüzden geçinmek maksadile teşekkül etmişlerdi.

En ahenkli, en iyi komün İngilterede teşekkül edendir. Burada asalet sınıfı papaslar ve avam arasında diğer memleketlerde olduğu kadar geçimsizlik ve bir birlerinden şikâyet görülmediği gibi papas sınıfı de hükümdar arasında diğer yerlerde olduğu derecede açıklık görülmiyordu.

Hala bu memlekette millet meclisine avam kamarası «Chambre des Communes» denildiğini görüyoruz.

Diyebiliriz ki komünlerin bazılarında idare -Venedik ve Ceneve gibi - gemi mücehhezlerinin, diğer bir kısım İtalyan şehirlerinde tacirlerin ve sermayedarların, Flandirde esnafın, Fransada halk tabakasının, İspanyada şövalyelerin ve asalet sınıfının Almanyada ise - Tabir doğru görülürse - nakliye komisyoncularının elinde idi.

Komün: şehir halkı tarafından seçilen meclis azası ile o meclis içinden seçilen bir reis idaresinde bulunmak ve bulundukları şehri idarede serbest olmak itibarile cumhuriyet rejimine benzerse de aralarında fark vardır. Cumhuriyet rejiminde yine böyle seçim usulile idare mevcut olmakla beraber meclis ile reisi memleketi idare hususunda haricî hiç bir kuvvetin tesiri altında değildir. Komünlerde ise vevki lafzi olsun, vevki gevşek bulunsun, haricî bir kuvvetin hakimiyeti ve tesiri vardır. Meselâ Roma imparatorluğu yıkılmakla beraber onun mirasına konanlar, Roma imparatoru ünvanını taşıyanlar eksik değildi. Alman imparatorları gibi. Umumî Harpten sonra, dağılınca kadar Avusturya imparatorunun ünvanlarının birisi de: (Mukaddes Roma İmparatoru) değil miydi?

Komünler üzerlerindeki hakimiyet bağıni gevşettikleri veya büsbütün attıkları zaman krallık veya cumhuriyet şeklinde müstakil bir hükümete inkılâp ederler. 1776 da Amerika komünlerinin (Vaşington) un ön ayak olmasile İngilizlere karşı kazandıkları istiklâl bunu gösterdiği gibi 1789 da Paris komününün çıkarttığı meşhur ihtilâlden sonra Fransada teşekkül eden hükümet şekilleri de bunu gösterir. Bu gün Amerika-

da sayısı 52 yi bulan cumhuri hükümetlerin birleşmesinden husele gelen hükümet şeklinin adı Commonwealth'dir. Bunu eskiden dilimize (Cemahiri Müteahidei Amerika) diye çevirmiştik. Şimdi (Amerika Birleşik Devletleri Cumhuriyeti) diyoruz.

Komünlerin vakit vakit ihtilaller çıkartarak hükümetleri devirdiklerini gören Fransızlar 1789 dan sonra bu adı bu günkü belediye işleriyle uğraşmak ve siyasi emeller ve temayüller gözetmemek şartile belediye **Municipalité** yerinde kullanmağa başladıkları gibi o zamana kadar Fransanın ancak 3/4 yüz şehir ve kasabasında bulunan bu teşkilatı memleketin her köşesine teşmil ettiler. Meselâ bu gün Fransıada 44,000 komün yani belediye vardır. Dört milyon nüfuslu Paris şehrinin belediye sistemine komün denildiği gibi 4,000 nüfuslu küçük bir kasabanın belediye idaresine de bu ad verilir. Ve Fransa bir tek belediye kanunile idare olunur. Üç şehri bu kanunda bazı istisnai ahkâma tabi olmak şartile.

Şimdi tarihî bilgilerimize şöyle bir geçit resmi yaptıracak olursak Garbi Roramanın inkirazından 1,000 sene sonra yine şarktan gelen bir kavim (Türkler) tarafından yıkılan Şarkî Roma imparatorluğunun eski tebaaları da kısmen Türk hakimiyetini istemiyerek İstanbuldan garbe ve bilhassa İtalyaya hicret etmişler, kısmen de Türklerin hakimiyet ve tabiiyetini kabul eylediklerinden bunlara (Raiyye) adı verilmişti.

Biraz evvel azlıkların idare tarzından bahsederken bunun komün mukabili olduğunu söylemiştim. Halbuki Garpta tatbik edilen komünde sınıf farkı yoktu. Şehrin idaresine her şehirlinin iştirak hakkı tanınmıştı. Türkiyedeki azlıkların idare tarzında sınıf farkı da gözetilmiş olduğuna göre bunu bir bakımdan cité ye de benzete biliriz. Yahut şöyle de diye biliriz: Türkiyede azlıklar kendi aralarında komün, hükümet bakımından cité hayatı yaşadılar. Bunu biraz izah edeyim.

Cité nin imar bakımından Türkiyedeki istihalesini evvelce söylemiştim. Burada medenî haklardan istifade itibarile kısaca bir kaç söz daha söylemek lâzım.

Biliyorsunuz ki Yunanlılar yabancıları, esirleri ve onla-

rın çocuklarını hattâ yerli halktan avam denilen sınıfı şehrin idaresine karıştırmazlardı. Şehirlik hakkını yahut Cité hukukundan istifade keyfiyeti ancak hükümdar ve ailesi ile aaslet ve papas sınıflarına münhasırdı.

Şimdi medenî hak denilen Cité haklarının bağlıcaları şunlardı: (1) hükümet, millet ve şehir idaresine, umumî toplantılara iştirak edebilmek yani (memur, hakim, asker, meb'us, belediye azası intihap etmek ve olabilmek), (2) evlenmek (3) mahkemeye müracaatla hakkını ihkak edebilmek, (4) mala ve mülke sahip olabilmek gibi. İşte bugün tabii ve insani görülen bu haklar Yunanlılar zamanında bir şehir halkının hepsine birden verilmeyip bir kısmı bu haklardan mahrum edilirdi.

Aradan bir kaç bin sene geçmiş olmasına rağmen Osmanlı Türkleri tamamiyle Yunanlılar derecesinde olmamakla beraber Türk ve islâm olmıyan tebaalarını saydığı hakların bir kısmından mahrum ettiler. Meselâ milletin ve şehrin idaresine, yurdun müdafaaasına onları karıştırmadılar, memur ve asker yapmadılar. Şu kadar var ki kendi aralarında evlenmek hususunda onları serbest bıraktılar, hatta bu evlenmelerden doğacak davaları yine kendi aralarında hal ve fasletmek için reislerinin hakkı kazasını tanıdılar. Fakat şer'i yani devletin resmî mahkemesine müracaatla ihkaki hak etmek hususunda islâmî islâm olmıyan arasında fark gözetmediler. Halbuki Yunanlılar bir yerlinin delâleti olmaksızın yabancıları ve esirlere bu hakkı vermemişlerdi. Mala, mülke sahip olmak hususunda islâmî islâm olmıyan arasında ayrılık yoktu. Bu medeniyet ve insanlık tarihinde bir terakkidir. Ona şüphesiz yok, fakat Osmanlılarada bu esasen islâmlıktan geçmişti. Ve islâmiyet bunun için (ایمان و علم و مال و عیال) düsturunu ortaya koymuştu.

Yalnız evlenmek hususunda islâm olanlarla olmıyanlar arasında ufak bir fark gözetilirdi. O da: Türkler, islâmlar azlıklardan kız alırlar, fakat onlara kız vermezlerdi.

Bunu islâmiyet için bir kusur telâkki edenler bulunabilir fakat bunun sebebi: Türklerin mensup oldukları dinin vicdan hürriyetine riayet etmesi; azlıkların mensup oldukları

dinlerin ise etmemesidir. Yani İslâmlar aldıkları kızlara eski dinlerini muhafazaya müsaade eder ve zorla müslüman yapmak istemezlerdi. Çünkü (لا إكراه في الدين) bir nasırdır. Fakat azlıklar kendi dinlerine girmiyenlerle evlenemezlerdi. Yani bir Rum, bir Ermeni, bir Yahudi hatta Katolik bir Protestan kızını ortodoks yapmadıkça nikâh edemezdi. Nerede kaldı ki İslâmı alabilsin, işte bu ufak fark bundan ileri gelirdi.

Sırası gelmişken söylemeden geçmiyeyim: Rum patrikhanesi tanzimattan sonra bir kat daha şımararak bu evlenme, boşanma ve meselelerinde o zamanki hükûmeti 40 sene uğraştırmıştır. Sisam beyi Yanko Vitinos'un «Üçüncü Yovakim efendi hazretlerinin izhar buyurdıkları arzu üzerine» yazdığını söylediği «imtiyazatı mezhebiye hakkında mütalâa» adındaki eserde verdiği izahattan anlıyoruz ki: Patrikhane nikâhı serairi diniyeden ad ve dinî terbiyenin beşikten başlamasını farz bilerek şer'î ve nizâmî mahkemeleri bu işe karıştırmak istememiş, hükûmet ise nikâh ve talâka karışmamakla beraber nafaka ve hadane meselelerinin kendisine ait olacağına ısrar etmiştir. Bu kitapta deniliyor ki: «münakâhat birinde (İslâmiyette) taaddüdü zevcat diğerinde (Hristiyanlıkta) zevcei vahide esas üzerine mebnî oldukları gibi nikâh birinde hemen ukudu saire gibi bir akit ve diğerinde ise memurini diniyenin takdisine muhtaç bir muamele olup akdi nikâh ancak bu takdis ile tamamıyet kesbetmiş bulunur. (sahife - 37)

Şeriatı İslâmiye ahkâmınca nikâh: ukudu saire gibi icap ve kabul ile akd olunmakta olduğu halde şeriatı İslâmiye bu bapta icap ve kabulü kâfi görmeyip bervechimeşruh nikâhı serairi diniye derecesine isal edecek bazı duaların dahi okunması ve bazı merasimin icra edilmesi suretile o tezvicin klisece takdis edilmesini şart kılmıştır. Şeriatı mezkûre ahkâmınca bir Hristiyan bir kızı kendi kendine tezviç edemez ve etmez, klise kendisine o kızı tezviç eder. Müteahhil bir Hristiyan zevcesini reyî hodile tatlik edemez. Klise o kan ile olan nikâhını feshetmeli. Klise nikâhı feshetmezse zevç veya zevcenin vefatına kadar nikâh baki kalır ve zevceyn mukaddes bildikleri bu nikâhın hük-

mile birbirlerine kaydı hayatla merbut ve mukayyet addolunarak başkasile tezevvüc edemez. (sahife - 26)

Hristiyanlardan katoliklerle Ermeni merzehplerinde bulunanlarca feshi nikâh katiyen caiz değildir. Rum ve Alelûmum ortodoks mezhebinde feshi nikâh esasen caiz ise de esbabı fesh pek mahdud olup nikâhın ademi feshi feshitten ziyade makbul bilindiğinden muamelâtı feshiye sırasında mecalisi ruhaniyece fevkalâde nasbı dikkat ve ihtiyarı teenni edilmektedir. (Sahife - 19)

Yanko Vitinos bu sözleri İslâm fakihlerinden Tahtavi tercümesinden aldığı şu hükümlerle de teyit ediyor: «Muamelâtın üzerine nikâhın takdimi ibadeta ekrep olduğuna mebnidir. Hattâ nikâha ve nikâhın müstemil olduğu nafaka tahsiline ve evlâdû ayal terbiyelerine iştigal nafile ibadetler için tahallî ve inzivadan afdaldır. Nikâh minvechin ibadet ve minvechin muameledir. Mesalihi diniye ve dünyeviyeyi müstemildir.» (Sahife - 33).

İşte bu türlü sözlerle ve bu türlü içtihadlara istinaden nafaka ve hadane meselelerinin de patrikhanelerce rüyeti ileri sürülmesi de buna mukabil meşihatı İslâmiye ve şurayı devlet: «Hristiyanlara münakâhat hakkındaki ahkâmı şer'iyyede yalnız birinci kısma dahil olan mesailin şeriatı İslâmiyece tesviyesine müsaade olunup ikinci kısma dahil olanlar için müsaade edilmemiştir. Binaenaleyh akit ve feshi nikâh gibi mesail patrikhaneye ait ise de nafaka ve hadane mesaili gibi ikinci kısma dahil olan hususat patrikhanenin salâhiyeti haricinde kalıp bu kısım hususat hakkındaki ahkâm umuru dünyeviyeye ait şer'î ahkâmı şeriatı İslâmiye misillü bilâ tefrik din ve mezhep umum tabai Osmaniyeye gümülü olmak lâzımgelir.» Fikrinde ısrar etmiştir. Fakat muvaffak olmuş mudur bilemem!

İşte görüyorsunuz, neyle uğraşmış. Bir bunu bir de Cumhuriyet devrindeki evlenme ve boşanma işlerinin kayıtsız ve şartsız belediyelere ve Cumhuriyet mahkemelerine intikalini mukayese ederseniz katedilen mesafe hakkında bir fikir edinmiş olursunuz. Yine Yanko Vitinosun kitabından öğreniyoruz ki

«tanzimatı hayriyeye gelinciye kadar Rumların muamelât ve ukubata müteallik davaları patrikhanelerde görülürdü. (Sahife-50) 1856 senesine gelinciye kadar alelûmum münakehata müteallik olarak Rumlar arasında zuhur eden davalar Rum patrikhanesinde rüyet olunup meclisi ruhaninin olbaptaki kararları patrikhanece icra ve icrasından imtina eden mahkûminin hapsine mahsus patrikhanede bir de hapishane mevcut olduğunu ol zamana yetişip reyülâyin görmüş olan ihtiyarlarımızın hatırladadır.» (Sahife - 46)

Bu hükûmet içinde hükûmet değil de nedir?

Ne ise sözümüze devam edelim:

Garp ve şark komünleri arasındaki farklar şöylece mukayeseli bir şekilde anlaşıldıktan sonra şimdi biraz da azıklarn bize mahsus idare şekillerinden bahsedebiliriz: bunun için ilk önce verilen amannameleri gözden geçirmek lâzımdır. Fatih'in Rumlara verdiği amanname veya imtiyaznamenin metni İstanbul yangınlarının birinde yanmış olduğu için tamamiyle meline muttali değiliz. Ancak tarihlerden ve garp ve şark menbalarından istifade etmiş olan Hammer, bunun hakkında bazı malûmat vermektedir. Hammer diyor ki: «Mehmet Sani ke Nadyos dahi denilen patrik Yorgi Haralambosun intihabına iştirak eden az miktarda büyük papaslarla ruhani sıfatı haiz olmıyan memurların fetihten evvel mer'i mukaddes adetleri muhafaza etmelerini istedi. Sonra patriki mükellef bir ziyafete davet ile mutantan bir surette kabul etti. Uzun ve dostane bir mülâkattan sonra Kenadyosun ayrılacağı zaman eline kıymetli bir asa vererek: «Patrik olunuz, cenabı hak sizi muhafaza etsin, her vakit meveddetimden istifade edebilirsiniz. Her hususta eslâfınızın hukuk ve imtiyazatına malik olunuz.» dedi. İslâm padişahı, patriki kapıya kadar tegyi arzusunda bulundu. İslâm padişahı, patriki kapıya kadar tegyi arzusunda bulunarak orada büyük memurların Sinoda kadar Kenadyosa refakat etmelerini emreyledi. Patrik - vezirlerden, diğer papalardan mürekkep bir alay içinde - padişahın en güzel atlarından birine binmiş olduğu halde patriklik makamı olmak üzere tayin olunan Havariyon klisesine gitti. Yeni patrikhanenin şimalinde

kâin mükellef saray patrike ikametgâhı oldu. Padişah kendisine şahsının tsarruzundan mesuniyetini mutazammın bir berat gönderdi. Beratın şunlar yazılı idi: «Kimse patrike tahakküm etmesin, kim olursa olsun hiç bir kimse kendisine ilğmesin, kendisi ve maiyetinde bulunan büyük papaslar her türlü umumî hizmetlerden müebbeden muaf olsun.» yine bu berat Rumlara şu üç imtiyazı temin eyliyordu: «Klisesi camiye tahvil edilmeyecektir. İzdivaç ve definleri, sair adetleri Rum klisesi usul ve kaidelerine göre eskisi gibi yapılacaktır.»

Fatih'in yine o günlerde Galata ahalisine verdiği amannamenin metni bu hususta daha ziyade tafsilâtı muhtevî olduğu için onu da gözden geçirelim. Hammerin ifadesine göre orada deniliyor ki: «... elyevm idarei hükûmetime gerdendadei inkiyat olan kâffeî memalikte mer'i olduğu veçhile Galata ahalisine kanunlarını ve serbestliklerini bırakıyorum... Galata sekencesi mallarını, evlerini, mağazalarını, bahçelerini, değirmenlerini, sefine ve sandallarını, ticaretlerini, zevce ve evlâdlarını istedikleri gibi idare etmek üzere muhafaza eyliyeceklerdir. Ancak tahtı itsaatında bulunan memaliki sairde olduğu gibi haraç ile mükellef bulunacaklardır. Bu kanunlar ve adetler bu günden itibaren ve müebbeden baki kalacaktır. Ben onları kendi şahsım gibi himaye ve müdafaa edeceğim. Belde sekencesi klisede dualarını muhafaza edeceklerdir. Dinimizi kabul etmeleri için asla cebir gösterilmeyecektir.»

Bosnadaki Lâtin papaslarına hini fetihde Sultan Mehmed Sani tarafından verilen imtiyazın ibkası hakkındaki hüküm de bu sırada ehemmiyetle zikre değer bir kıymeti haizdir. Bu vesika dört parçadır. Biri Fatih'in papaslara verdiği ferman sureti olup Bosna kadısı tarafından aslına mutabık olduğu tasdik edilmiştir. 1245 de teyit ve tekit edilen mezkûr suret budur:

«Ben ki Sultan Mehmed Hanım. Cümle avam ve havasa malûm ola ki işbu darendegân fermanı hümayun Bosna rûbanlarına mezidi inayetim zuhura gelüp buyurdum ki: mezburlara ve kliselerine kimse mani ve müzahim olmayıp ihtiyatınız

memleketimde duralar. Ve kaçıp gidenler dahi emnû aman-
da olalar.

Gelüp bizmi hassa memleketimizde havfsiz sakin olup
kliselerine mütemekkin olalar. Ve yuce, yuce hazretimden ve
vezirlerimden ve kullarımdan ve reayalarımından ve cemû mem-
leketim halkından kimse mezburelere dahl ve taarruz eülp in-
citemeyler. Kendülere ve canlarına ve mallarına ve kliselerine
ve dahi yabandan hassa memleketimize adem gelürler ise ye-
mini mugallaza ederin ki yeri, göğü yaratan perverdigâr hak-
kıçun ve mushaf hakkıçun ve ulu peygamberimiz hakkıçun ve
yüz yirmi dört bin peygamberler hakkıçun ve koşandığın kı-
lç hakkıçun bu yazılanlara hiç bir fert muhalefet etmiye madam
ki bunlar benim emrime muti ve munkat olalar. Şöyle bilesiz.

Tahriren fi 28 Mayıs

(Türkiye ve tanzimat) adında bir eser yazmış olan An-
kelhart der ki: «Rum patrikhanesi fetihten sonra nail olduğu
hukuk sayesinde hakikaten hükûmet içinde hükûmet idi. Ve
teşkilâtı iptidaiyesinin bir sureti garibede tahrif ve tebdil e-
dilmiş olduğu inkâr edilemezdi. Şark ortodoks mezhebindeki
hristiyanların ırz ve namusu, servet ve samanı, hürriyeti şah-
siyesi, hürriyeti vicdanı hiç bir kontrole tabi olmadan - İstan-
bul klisesi reisinin elinde id. Patrik ortodoksları nefi ve hapis
cezalarına mahkûm ediyordu ve vergi alıyordu. Piskoposları azil
ediyor, afaroz ve sansör gibi iki mühim vasıtayı sui istimal edi-
yor. Mektepler için tedrisat programları yapıyor, elhamıl bir çok
cihettlerden medenî, ve siyasi hayata taallûk eden vazifelerin
hüni ifasında hiç bir kayda tâbi bulunmuyordu. Fazla olarak
hükûmet patrikhanenin arzularının icra mevkiline vazını temin
için muavenete mecbur idi.»

Yine Ankelhard 1856 fermanından sonra azlıklar için
yapılan nizamnamelerden bahsederken onun esas maddelerini
göylece hulâsa ediyor: «Kaydı hayat şartile intihap edilen patri-
kin memuriyeti babıâlîce tasdik olunur. Patrik millete ait umu-
ru doğrudan doğruya Babıali ile rüyet eder. Yarısı her sene
tecdit edilmek üzere on iki metropolitten mürekkep olan (Sen-

sinot) yani ruhanî meclis ahkâmı mezhebinin muhafazasına ve
ruhanî inzibata nezaret eder. Umuru mezhebiyede ruhanî
meslise mukabil olmak üzere cismanî azadan mürekkep bir
(Millî meclis) mevcuttur ki hem bir heyeti adliye hem bir me-
clisi istigari hizmetini görür. Bu meclis mekteplere, kütüphane-
lere, hastahanelere ve saireye memur olup metropolithane
mahakimî hukukîyesile ihtiyar meclisleri tarafından verilen
hükümleri istinafen tetkik eder.

Ruhanî ve millî meclisler tarafından müntehap aza ile hür
meslekler, ticaret, sanayi ve saire mensupları arasından tefrik
edilen zevattan mürekkep olan (Umumî meclis) dahi cemaata
ait ehemmiyetli meselelerin cümlesini tetkik ve müzakereeyler.

Ermeni cemaatine ait nizamname; patrikin ruhanî reis
sıfatile haiz olduğu imtiyazlara hâlel vermemekle beraber sa-
lâhiyetini dört yüz azadan mürekkep bir umumî meclis ile tah-
dit ve tekyit etmiştir. Teşkili sureti ve azasının intihap tarzı
cihetile hakiki bir mebusan heyetini andıran bu umumî meclis
adî işlerin görülmesini on dörtazadan mürekkep bir ruhanî
meclis ile yirmi azadan mürekkep bir cismanî meclise tevdi ve
idare, maliye, maarif, adliye işlerle meşgul olmak üzere muh-
telif komisyonlar tayin eder. Muhtelif işlerin idaresi bu iki
meclis azasından mürekkep bir meclise aittir. Bu meclis muvaka-
ten toplanır.

Müsevi cemaatinin esas nizamnamesine göre millet rei-
sine muavenet etmek üzere biri ahkâmı mezhebiyeyi tatbîke
memur bir nevi ruhanî mahkeme diğeri bir idare meclisi ve sulh
mahkemesi vazifesini gören iki meclis vardır.

Ankelhard'ın hulâsa olarak bahsettiği bu teşkilâtlar her ne
kadar tanzimattan sonra nizamname halinde neşrolmuş ise de
bunlar dört asırdanberi tatbik olunan şeklin madde halini alma-
sından başka bir şey değildir.

Osmanlı padişahları, ve onların papaları şehirde kalan-
lar kifayet etmiyormuş gibi sonra fethettikleri yerlerdeki Rum-
ları, Sırları, ve Ermenileri de kafilâ kafilâ İstanbul'a getiriyor-
lardı. Meselâ 1461 de Fatih Mehmet; Trabzonu zaptettiği za-

man bu şehirdeki Rumların bütün zâdegân sınıfını ve ileri gelen halkını İstanbula getirip Galataya yerleştirdi. 1475 de Gedik Ahmet paşa Kırım Osmanlı ülkesine ilhak ettiği sırada bilhas-sa Kırım ve Kefeden 40.000 Ermeni'yi birlikte getirerek bunla-rın bir kısmını Unkapanı ile Balat arasında ve diğer bir kısmını da kendi adını alan Gedikpaşa semtinde iskân etti. 1490 da Ya-vuz Selim; Çaldıran seferinden dönerken şark vilâyetlerinden 40.000 kadar Ermeni'yi getirip Samatya taraflarında oturttu. 1520 de Kanunî Süleyman; Sırbistanı fethettiği vakit Belgrat ahalisini oradan İstanbula getirip kısmen Yedikule ile Topka-pı arasındaki sahaya ve kısmen de o sırada mimar Sinan ta-rafından tevsi'an ve ilâveten yapılmış olan Bendlerin muhafaza-sı için Büyükdere üstünde tesis olunan köye yerleştirdi. Ve o köy ile yakınındaki orman Belgrat adını aldı. Türkiye'de ve İstanbul'da bu türlü hüsnü kabulleri işitenler Osmanlı ülkesine başka diyarlardan da geliyorlardı. Meselâ 1492 de İspanyada son islâm şehri olan Gırnata İspanyolların eline geçtikten sonra oradan bir çok Arap - islâm ahali İstanbula geldiği ve getirildi-ği gibi bunlarla birlikte bir çok ta Yahudi geliyordu. Toplu bir halde gelen Yahudiler Balatta, Hasköyde, Ortaköyde, Kuzgun-cukta yerleştiriliyorlardı. Bizanslılar zamanında İstanbulda (Karait) denilen bir kısım Yahudiler de vardı. Bunlar şimdiki Mısır Çarşısı ile Yeni caminin bulunduğu yerlerde oturuyorlar-dı. İstanbula İrandan, Anadolu'dan getirilen Türkler, Araplar ve Acemler derhal buradaki Türklerle kaynaştıkları gibi En-dülüsten gelen ve Galataya yerleştirilen Araplar da bir batın sonra Türkleştiler. Fakat Rumlar Ermeniler kendi dillerini, an'anelerini olduğu gibi muhafaza ettiler. Hele İspanyadan ko-ğulmuş olan Yahudiler kendi dilleri olmıyan ispanyolca'yı bile bugüne kadar muhafaza ettiler.

Osmanlı Türklerinin İstanbula ve Türkiye'ye Türk ve islâm olmıyan unsurları getirmesinde nüfus çoğalmaktan ziyade hasis ve aşağı iş telâkki ettikleri san'at ve ticareti onlara göndürmek fikri de vardır. Biliyoruz ki Romalılar ve onların torunları ve muakkipleri olan Bizanslılar san'at ve ticareti sa-

gir ve hasis sayarlar vebunları esirlere, kölelere gödürürlerdi. Tıpkı Romalılar gibi Türk - islâm unsuru memleketin Fatih'i, hakimi daha açıkcası efendisi olduğu için bu unsur memurluk, askrelik, hakimlik ve hars işlerini üzerine alarak hıfzet ve san'-atla uğraşmağa hiç vakit bulamıyor hem de bu işleri mirasları-na konduğu Romalılar ve Bizanslılar gibi küçük ve hakir göre-rek onu Türkün gayri unsurlara bırakıyorlardı.

Arapça da (hıfzet) le yani san'atla uğraşanlara (Harif) deni-diğini biliyoruz. Halbuki biz Türkler bu kelimeyi esnaf ve san'-atkâr manasına değil hakareti, aşağılığı gösterir bir yerde kul-lanıyoruz. Bu da gösteriyor ki atalarımız da Romalılar ve Bi-zanslılar gibi san'ati ve ticareti aşağılık bir şey görmüşler ve a-şağı saydıkları Türk olmıyan unsurlara gödürmüşlerdir.

İşte bu vesikalar ve tarihî izahat gösteriyor ki Türkiye'de azlıklara tıpkı İtalyada olduğu gibi mahallî ve millî işlerde serbesti verilmiş yani hükûmet onların dillerine, dinlerine ya-ni kiliselerine, havralarına, mekteplerine, mahkemelerine has-tahanelerine, medenî hallerine yani evlenme, boşanma, doğum, ölüm; gibi işlerine karışmamış, hattâ bunları Türkler-den ve islâmlardan ayrı yerlerde oturmağa, ayrı kıya-fette gezmeğe mecbur tutmuş, orduya, hükûmet da-iresine sokmamış, başlarına kendi aralarından seçecekleri bir adamı getirmelerine ve bu adamın kendi yanına bir kaç akıl kâhyası almasına müsaade etmiş ve bundan dolayıdır ki eski Roma tebaasını yine kendi cinslerinden birisini başlarına getire-rek mahallî, millî ve dinî işlerinde hür bırakmışlardır.

İstanbul Fatihinin bir Rum papasını beyaz bir ata bindi-rerek ve eline de ölen imparatorun hükûmdarlık alâmeti olan a-sasını vererek patrikhane ittihaz edilen kiliseye kadar hususî Merasimle göndermesinden doğan bu imtiyazın biraz sonra Ermenilere, Yahudilere de verdiğini görüyoruz. Eskiden pat-rikhane imtiyazatı, sonraları akalliyetler, şimdi de azlıklar hu-kuku dediğimiz işte budur.

Mahallî ve millî işlerde serbest olmak sayesinde Rumlarla Ermeniler kendi dillerini ve dinlerini, Yahudilere de Musçvi-

liği ve koğuldukları İspanyadan getirdikleri ispanyolcaı beş asır muhafaza ettiler. Kiliselerini, havralarını, mekteplerini, hastahanelerini, mezarlarını kendileri yaptılar, kendileri idare ettiler. Kendi cemaatlarına ait işlerde kaza hakkına sahip oldukları için patrikhanelerle hahamhanelerin verdiği ilâmı kabul ve infaza mecburdu. Bu sayededir ki Türk hakimiyeti za'fa düğünce bu papaslar - haricin teşvikine de güvenmek sayesinde - kendi milletlerine ön ayak olarak komün yani (Cemaat) teşkilâtından Romanya, Yunan, Sırp, Bulgar, Karadağ ilâ... gibi müstakil hükümetleri çıkardılar. Bu hükümetleri patrikhanelerin ve papasların doğurduğunun bir delili de Bulgarların patrikhaneden ayrılarak (Eksarhane) yi tesis etmeleri ve ondan sonra Rumelide yer yer isyanlar çıkıtarak ve harici bir devletin de himayesini temin ederek Türk hakimiyetinden kurtulmalarıdır. Bu hükümetler teessüs ederken ve ettikten sonra idarelerine intikal eden Türk ve islâm unsurlarına yaptıkları katliamlar, işkenceler ve zulümler tüyler ürpertecek derecededir. Bir çoklarında Türk ve müslüman kalmamıştır bile. Türklerin beş asır evvel kendilerine yapmaları lâzımgelirken yapmamış oldukları şeyleri azlıklar yirminci medeniyet asrında tamamen tatbik ettiler. Bilhassa Yunan istiklâli sırasında Rumların yaptıkları işleri tafsilâtile öğrenmek isteyenler Şani zade ve Cevdet tarihlerinden istifade edebilirler. Sathî olmak ve acele yazılmakla beraber Behçet Kâminin «tarihimizde Rumlar, patrikhane ve Yunanlılık, İstanbul 1341 Orhaniye matbaası» başlığı altında neşretmiş olduğu iki formahk bir risalede İstanbul Rumlarının İstanbulda tatbik etmek istedikleri tethiş ve imha siyaseti hakkında hayli izahat verilmektedir. Bu mesele hakkında böyle risaleler değil ciltler yazılmak icabeder. Bu Üniversiteliler için güzel ve ilmi bir tez mevzuu olabilir. Bunun hakkında daha ziyade izahat veremiyeceğim. Şenaatin, zulmün en sonu ve en geni derecesi olmak üzere İzmir işgaline ait bir kaç resim göstermekle iktifa edeceğim.

İzmirin işgalinde en büyük rolü oynayan oranın metropolü (Hiristos Tomos) dur. Rihtıma ilk ayak basan işgal kuv-

vetlerini bu papasın ne suretle karşıladığını gösteren tablo ve diğer mezalim vesikaları İstanbul İkilâp müzesindedir. Patrikhanelerin ve ruhanî reislerin Türklere karşı takındıkları rol böyle olduğunu tarih anlattığı gibi en son Rum patriklerinden birinin Balkan harbi sıralarında Figaro gazetesi muhabirine söylemiş olduğu sözler de bunu gösterir.

Figaro gazetesinin, Kânunuevvel 1912 tarihli nüshasında çıkan ve muhabir Değanla patrik 13 üncü Yuvakim arasında geçmiş olan bir konuşmada deniliyor ki:

«Ben biçare bir rahipten başka bir şey değilim. Esir olmuş bir koyun sürüsünün zavallı çobanım. Cismanî hiç bir iktidarım yoktur. Canım tehlikeli, mevkiim müşküldür. Her dakika ırkıma, mezhebime, milletime yabancı olan bir kuvvetin kara kuşu ahkâmına tabiim. Seleflerimin tarihini, çektiklerini, tabi oldukları keyfi muameleleri, can çekişmelerini siz pekâlâ bilirsiniz.

Bütün bu felâketlere rağmen onlar nevmî olmadılar. Onların mezara yaklaştıkları vakit - ki bende şimdi kendilerini takip ediyorum - verdikleri en son nasihatler hristiyanları tergiğe dair idi. Binaenaleyh ben de istikbalde eminim. Ben bir fikir ve gayeyi temail ediyorum. İşte maddî aczime rağmen bana büyük ve nihayetsiz bir kuvvet veren bu fikirdir. Fikir ergeç emrivaki denilen vahşete galebe edecektir. Manevî kuvvetler mağlûp edilemezler. Bu fikre hiç bir şey karşı gelemes. Bu fikir zihayattır, bizi dört asırdanberi vikaye eden budur. Bizim kurtulmamızı müjdeliyecek olan yakın fecrin ilk parlayışını ölmeden evvel göreceğim olursam kendimi bahtiyar sayarım.»

İşte Fatihin atıfeti, işte onun neticesi, işte Türkiyede komün idaresi.

Hükümet içinde bir hükümet olan patrikhanelerin biri ruhanî, diğeri cismanî iki meclisi ve bundan intihabile milletin başına geçen ve patrik denilen bir de reisi vardı. Patriklerin kapı kâhyaları, hükümetle temas edecek vekilleri ve memurları, tercemanları olduğu gibi hükümetin resmî ve dinî bayramlarında nezaket icabı tebrik merasimine iştirak eden Rum

patriki hükümdarın karşısında diğer akalliyetlerin ruhani reislerine vekâleten ve kendi namına asaleten Rumca bir nutuk söyler ve (Logofet) denilen hatta hükümetten aylık alan patrikhanenin Rum tercemanı da bunu türkçeye çevirirdi. Rum patriki adeta yabancı bir memleketten, başka bir devlet nezdinden gelen fevkalâde bir murahhas gibi padişahın huzuruna kabul edilir ve türkçe bildiği halde hükümdara hürmeten olsun türkçe nutuk söylemez, kendi dilile söylerdi. Zavallı türkçe hükümdarın huzurunda bile bu derece tahkir edilirdi.

Akalliyetlerden ve komün halinde idare olunanlardan yalnız Ermenilerin hevesleri kursaklarında kalmış, iki üç defa isyan ve ihtilâl çıkarmış oldukları ve umumî harpte orduyu arkadan vurmak istedikleri halde muvaffak olamamışlardır.

İşte bu türlü fikirlerle dört beş asır beslenen ve seçme reisler ve meclisler tarafından idare olunan akalliyetler Türkiye'de tamamiye garpteki komünlerin rolünü oynamışlar hükümet içinde hükümet şeklinde rahatça ve serbestçe yaşamışlar; dillerini, dinlerini müesseselerini muhafaza etmişler ve sonunda da gayelerine ermişlerdir.

Garpteki komün idareleri yalnız, bulundukları şehirlere karışmakta ve onları idare etmekte oldukları halde bizdeki patrikhaneler nüfuz ve hakimiyetlerini bütün Türkiye şehirlerine teşmil ettirmişler, kendi milletlerinin işlerini bir elden bir tek merkezden idare salâhiyetini almakla milletlerine hizmeti daha umumileştirmişlerdi. Bu suretle patrikler Türkiye'de hemen hemen eski Roma ve Bizans imparatorları rolünü oynamışlardır.

Âli paşanın sadaretinde Ermenilere verilen imtiyaz, Ermeni millet meclisi teşkilâtı ise adeta mutlakiyetle idare olunan bir memlekette azlıklardan bir kısmının memleketin her tarafından gelen murahhaslarla kendi kendilerini cumhuri bir tarzda idareden başka bir şey midir? Vilâyet merkezlerindeki Ermeni papaslarına (Murahhasa) denilmesi bu teşkilâttan kalmadır.

Diğerlerini bilmem fakat bence Fatih'in iki büyük hatası vardır:

Birisi; Türkler İstanbula geldikleri zaman (857 - 1453) iskolâstik tedrisat usulü iflâs etmiş, Rönesans başlamış olduğu halde Fatih; İstanbul'da yeni yaptırdığı medreselerde iskolâstîği diriltmiş ve bu medreselerin Ali Kuşçu ve saire gibi hocalarını garpten değil şarktan, Orta Asyadan getirtmişti.

İkincisi; 697 tarihinde ilk önce Venedikte başlamış olan komün idaresi İstanbul'un fethi sıralarında garbın her tarafında rolünün oynamış artık tarihe karışmış olduğu halde Fatih; Türkiye'de patrikhane teşkilâtı ile bunu da yeniden diriltmişti.

Yapılacak şey ya azlıkları kâmilan memleketten çıkarmak - ki kendisine böyle bir fikir isnad edildiğini mecellei umuru belediye yazmıştı. - yahut o tarihlerde pek te itiraza uğramayacağı için onları zorla Türklerin dinine sokmaktır. Bu devirlerde milliyetin teşkilinde din pek mühim bir amil olduğunda şüphe yoktur.

Bunlardan birincisini islâmiyetin naşiri; ikincisini onun hali-fesi Ömer yapmıştı. Hazreti Muhammet; kendisine tabi olmayan Medine yakınındaki Beni Kureyze ve Beni Nazir kabilelerini oralardan uzaklaştırdığı gibi Ömer de islâm olmayanları bütün Hicaz kıtasından çıkartmıştı.

Türk tacıları Fatih; bu işte Muhammetten ziyade Muhammet görünmüş yahut frenkçe bir tabirle kraldan ziyade kral taraftarı olmamalıydı.

Fatih'in bu hatasını torunu Yavuz anlamış, tashihine çalışmış ise de ona da şeyhülislâmları Zenbilli Ali efendi mani olmuştur. Yavuz; evvelâ patrikhaneden bağlamak istemiş, Fatih'in verdiği beratı görmek istemiş yanmış demişler, ve bir ihtiyar Yeniçerinin şahitliğiyle böyle bir ferman verildiğine Yavuz ikna etmişlerdir.

Cevdet paşanın bir Alman mühtedisine yazdığı mektuptan ve Namık Kemal'in evrakı perişanından öğreniyoruz ki; Yavuz hristiyanların Türkiye'deki çokluğunu göz önüne getirerek bunların ileride devletin başına birer belâ olacağını anlamış ve buna meydan vermemek için kiliselerini kapatmak, pa-

paslarını memleketten çıkartmak, çocuklarını islâm mekteplerine almak, hulâsa hristiyanları cebren müslüman yapmak istemiş ise de Zenbilli Ali efendi:

— Madem ki anlar raiyeti kabul etmişlerdir, dinimizin iktizasınca anların can, ırz ve mallarını kendi can, ırz ve mallarımız gibi muhafazaya borçluyuz. Anlara cebir etmek esas dine dokunur.» demiş ve yaptırmamıştır.

İşte bu işte de Zenbilli Ali efendi Muhammetten ziyade Mehmet görünmüştür. Bu iki hatadan birisi Türkleri maarifte ve müsbet ilimleri öğrenmekte dört asır geri bıraktı. Ötekisi ilk hızda bir asır içinde aldıkları yerleri nihayet dört asır sonra patrikhaneler sayesinde eski sahiplerine geri verirdi.

Tarihten ibret alan Türkiyedeki meşrutî hükûmet; Umumi Harp içinde Ermenilere, Cumhuriyet Hükûmeti ise İstiklâl harbi sırasında Rumlara bahsettiğim muameleyi tatbik etmekle hem islâmiyet naşirile onun halifesinin bağladığı işi 14 asır sonra tamamlamış hem de garp hükûmetlerinin gittikleri medenî sayılan yoldan gitmiş ve Fatihin hatasını dört asır sonra tashih etmiştir.

İşte görüyorsunuz ki Türkiyede de komün idaresi olmuş garpteki neticeyi vermiş ve tabiidir ki tarih mutat olan seyrini şaşırmamıştır.

Şimdi Cumhuriyet hükûmetinin azlıklar meselesi karşısında niçin bu kadar titiz davrandığını hususile Lozanda patrikhaneler imtiyazı için neden aylarca mücadelelerde bulunduğunu takdir edersiniz sanırım.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Şehircilikte cemiyet sistemi
Municipalité ve Commune

I

Mahallelerin idare tarzı: Ferdietten cemiyete ilk geçisi üç kısma ayırmış olduğumuz konferansın birinci kısmında ferdiet ve onun eserleriyle usulünü ve idare tarzını söylemiş ve ikinci kısmında da ferdietten üstün fakat tamamile cemiyette sayılamayan (Azlıklar) ın şeklini ve idare tarzını göstermiştim.

Şimdi burada bu iki kısma da az çok benzeyen ve cemiyete geçiş hususunda bir basamak teşkil eden mahallelerden, onların idare tarzından ve dolayısıyla camilerden, cemaattan hafta tatilinden hatta ibadet zannile yapılan toplantılardan bahsedeceğim.

Eski Osmanlı idaresinde mülki, beledi ve adli teşkilâtın ilk basamağını mahalleler teşkil eder. Nahiyele bundan; kazalar da nahiyelelerden sonra gelir. Aralarında derece, salâhiyet ve teşkilât itibarile farklar vardır. Kazaları kadılar, nahiyeleleri naipiler idare ettikleri gibi mahalleleri de (İmam) lar idare ederlerdi. İmam; Arap dilinde öne düşen, yol gösteren ve başa geçen gibi manalara gelir.

İmamlık teşkilâtı bugün müstehase haline gelmiş olmakla beraber asırlarca Türk ve islâm camiasında mühim roller oynamış bir memuriyet olduğu için burada onu tarih ve içtimaiyat bakımından tetkik edeceğiz.

İmamlıktan ve mahalleden bahsederken daha önce (cami) in akla gelmemesine imkân yoktur. Cami; mahallenin idare merkezi ve imamların karargâhı idi. Kendisine verilen arapça addan da anlaşılır ki cami; (halkı toplayan) yahut (halkın toplandı yeri) manasına gelir. Şu halde cami; her hengi bir sahadaki halkı muayyen vakitlerde bir yere toplayarak onları bir birle tanıştırmak, bu vesile ile dinî, dünyevî işlerini görmek aynı

zamanda bu toplantıdan istifade ederek hükûmetin emirlerinden, nehilerinden onları haberdar etmek hususlarında işe yarıyan bir içtimai müessesedir, diye tarif edebiliriz.

Camileri de fert yapar. İdare masraflarını, tamiratını, imam ve sairenin aylıklarını da yine fert temin ederdi. Hükûmet veya belediye bütçesinden ne cami yapılır ne de müstahdiminine aylık verilirdi.

Şehir tarihile ve toplantı ile alâkası bulunduğu için ve sırası gelmişken söyliyeyim:

İstanbulda kahveler ve kıraathaneler de bu cami teşkilâtı ve ibadet yüzünden açılmıştır. Namaz vakitlerinden evvel camiye gelen faakt kapısını kapalı bulanlar yahut iki namaz arasındaki vakti geçirmek isteyenlerin bir müddet oturması ve beklemesi için ilk önce her camiin yanında birer yer tahsis edilmiş ve hicretin onuncu asrında Yemenden kahve gelince buralarda kahve içilmesi âdet haline gelmişti. Ve ondan dolayıdır ki adına kahvehane denmiştir. Kahvelerde namaz vaktine kadar halkı oyalamak için bilhasa akaşmla yatısı arasında hamazaname, battal gazi ve saire gibi hik kitapları okunur, meddahlar ve saz şairleri buralarda halk masallarını, halk şiirlerini söylerler ve halk musikisini terennüm ederlerdi. Daha sonraları gazete çıkınca ondan da istifade cihetine gidilmiş ve kahvelerin biraz büyükçelerine kıraathane denilmesi de bundan ileri gelmiştir. Karagöz, hokkabaz, orta oyunu gibi milli oyunlar da yine bu kahve ve kıraathanelerde oynanırdı.

Fatih, Şehzade, Mahmutpaşa camileri avlularındaki sıra kahveler yakın zamana kadar halkla dolup boşalıyordu. Ayaşofyanın karşısındaki sıra kahveler 1911, Fatih camii içindekiler 1918, senelerinde yandılar. Şehzadedeki sıra kahveler yıkıldı. Süleymaniyedeki tiryaki çarşısı o camiin sıra kahveleridir. Yeni cami içindekiler de hala durmaktadır.

Hulâsa: cami ile kahve; birisi daha ziyade dinî, öteki daha ziyade dünyevî olmak üzere halk toplantısına yarıyan ve biri diğerini tamamlıyan birer içtimai müessese idiler.

Bir cami etrafında toplanan halka o camiin (cemaat) i de-

nilirdi. Bütün dinler, bütün rejimler topluluğa kıymet ve ehemmiyet verdikleri, onu tergi ve teşvik ettikleri gibi islamiyet te bittabi bu kuvvetten istifadeyi ihmal etmemiştir. Bu günkü halk evleri bu maksatla teşekkül etmiyor ve bu gayeyi gözetmiyor mu? Cumhuriyet hükûmeti köylere varıncaya kadar toplantı için umumî meydanlar, parklar ve sinemalar açtırmıyor ve radyolar koyrudmuyor mu?

Eski devrin toplantı yerlerinin başlıcalarından olan tekke-lerin halkı sinelerine çekmek için tatbik ettikleri usulleri, sazdan, sözden, rakıstan edebiyattan ne suretle istifade ettiklerini evvelce uzun uzadıya anlatmıştım. Yine o devrin toplantı yerlerinden olan camilerdeki gayeyi de şimdi izah edeceğim.

Toplantıları cazip bir hale getirmek için yerine ve zamana göre muhtelif usullere muracaat edilmiştir. Bu da pek tabiidir.

Dinin ilk devirlerinde; ilmin terakki etmemiş, fikirlerin açılmamış olduğu zamanlarda bu türlü toplantıların ancak dinî faidesi vardır zannedilir yahut bu türlü içtimalara dinî bir mahiyet atfolunurdu. Halbuki bu toplantıların faidesi dinî olmaktan ziyade dünyevî ve idarî idi. Bunun üzerinde biraz duracağım:

Dinin naşiri topluluğu, cemaatı teşvik etmiş, topluluktan faide geleceğini, ittihataatın, söz ve mefkûre birliğinden kuvvet doğacağını takdir etmiş olduğu için halkı bir noktaya toplıyarak onları her zaman toplu bir halde bulundurarak aralarında ülfet ve müvaneset husulünü temin etmek, yaşayış, geçinmiş usullerini öğretmek; daha açıkcası birbirile tanıştırmak istemiştir. Burada yine bir istitrat yapmak mecburiyetinde olduğumu zannediyorum.

Belediyenin dinle, cemaatle ve ibadet yerleriyle hatta ibadet şekilleriyle ne münasebeti vardır? demeyiniz. İyi hatırmada değil galiba (Mirabo) nun «La municipalité est la base de l'état social» denildiğine yani belediyeler içtimai halerin esası olduğuna ve medenî kanuna göre - evkaf idaresinin mevcudiyetine rağmen - mabetlere merci olarak bugün belediyeler gösterilmiş olduğuna ve din ise içtimaiyatçılarca en büyük bir içtimai mües-

sesi sayıldığına göre hür ve lâyük üniversitenin içtimaiyat enstitüsünde verilen belediyeçiliğe ait bir konferansta bu mevzu-lara temas edilmeden geçmek esasen doğru olamazdı.

Şu halde belediyeçiliğin tarihi inkişafı anlatılırken dolayısıyla onun zımnında dahil bulunan camilerden, toplantı yerlerinden ve ibadet şekillerinden ve bu gün konferans dediğimiz hitabe ve hutbelerden de bahsetme zaruret vardır.

Bunlar dinin ahrete müteallik vicdanî ciheti değil dünyaya ait tathikî şekilleridir. Birincisine belediyeler karışmaz. Bu hala hükûmet bütçesinden aylık alan ve hükûmet memuru olan diyanet işleri memurlarının vazifesidir. İkinci şekli tanzim ve idare ise belediyelere aittir. Fakat ben burada yalnız bunların tarihi seyrini ve dinî zannedilen usullerini ve bu toplantılardan evvelce edilmiş olan istifadeleri söyleyeceğim. Fakat halen ve atıyen edilecek istifade cihetlerine temas edecek değilim. O diyabet işlerine aittir.

Biraz evvel din naşirinin cemaata devamı teşvik etmiş olduğunu söylemiştim. Fakat bunu yaparken cebre ve tehdide aala müracaat etmemiş yani halkı mutlaka camide namaz kılacaktır diye zorlamamıştır. Şer'i tabirlerle söyleyeyim: Cemaata devamı farz ve vacip derecelerine çıkarmamış, sünnet mertebesinde bırakmıştır ve böyle yapmakla da çok iyi hareket etmiştir. Fıkıh kitaplarında deniliyor ki: «cemaatin megrutiyyetinin hikmeti namaz kılanlar arasında nizami ülfetin husulünü ve bir de cahilin alimden namaz kılma-yı öğrenmesini temindir. Bunun için de mahallelerde mescitler, camiler yapılmıştır. Tâki namaz vakitlerinde komşular o-nalarda toplanarak birbirile konuşsunlar tanışsınlar işte dinin camiden cemaatten beklediği gayeyi fakihlar - çerçeve biraz dar olmakla beraber - böyle gösteriyorlar.

İlk zamanlarda bundan hakikaten istifade edilmiştir. Esasen ibadet için tahsis ve tayin edilmiş olan vakitlerde bu gayeyi temine yarıyacak şekildedir. Halkın erkence işine gücüne girmesi, kendisiyle beşeriyet için faydeli olması için onları daha ortalık aydınlanmadan kalkmağa mecburiyetini sabah na-

mazının vaktile temin etmek istemiştir. Hatta denilebilir ki namaz vakitleri adeta çalışma, dinlenme ve uyku saatlerini tanzim için tertip olunmuş benzer.

Bugün bütün medenî milletler köylüyü, amele-yi ve mektep talebesini erkenden iş başına ve mektebe sevkede-bilmek için türlü türlü kanunlar, nizamlar, ve talimatlar neşreylemiyor, erken işine ve mektebine gidecekleri ucuz tarifeli nakil vasıtaları tayin ve tahsis etmiyorlar mı?

Öyleye kadar çalışan bir insanın kendisi de ve «çalıştır-yorsa» hayvanı da yorulacağı, istirahat ve yemeğe ihtiyacı bulunacağı şüphesizdir. Herkese nefesine acımağı, hayvana merhamet etmeği tathik ve kabul ettirmek öyle kolay şeylerden değildir. Bu, o devirlerde ancak din korkusu ile ve ibadet şeklinde temin olunabilmiş ve bunun için zeval vaktine yani saat 12 ye bir ibadet daha getirilmiştir.

Bu gün de bütün medenî alemde tam zeval vaktinde ya bir düdük ya bir top sesile şehirlerde bütün işler ve daireler tatil edilmekte ve her kes yemeğe ve istirahate davet olunmakta bulunduğunu biliyor ve görüyoruz. İşte dinde ibadet perdesi altında bunu yapmak istemiştir.

İkinci ile akşama rast getirilen ibadetler ve toplantılar vaktin darlığı hasebile nisbeten daha kısa zamanlara sıkıştırılmış ve yatış - yat üstü - ibadeti de mümkün olduğu kadar erken yapılarak halkın sabahleyin erken kalkabilmesi için hemen akşamdan bir, iki saat sonraya getirilmiştir.

Yine bu gün bütün medenî alemde - müsrif, sefih ve zengin bir kısım müstesna olmak üzere - halkın erken kalkması için erken yatması esbabı temin edilmekte ve gece hayatı mümkün olduğu kadar tahdit olunmaktadır. Hatta son zamanlarda bu usul bizde de kabul edilerek dükkânlar, mağazalar, oyun ve eğlence yerleri için en son kapanma saatleri tayin edilerek gece saat 23 de her kesin evine çekilmesi usul itihaz edilmiştir. Biraz sonra yine bu mevzu üzerinde farlaça duracağım.

İşte ibadetten ve ibadet vakitlerinden bu türlü istifadeler temin olduğu gibi günün son ibadeti olan yatmadan sonra i-

imam cemaate dönerek: «Ey cemaat dağılmayınız. hükûmetin emri vardır, şimdi söyleyeceğim der, o gün nahiyeden kendisine ne tebliğ edilmiş ise onları aynen halka söylerdi ve bu suretle de ibadet için yapılan toplantıdan hükûmetce idare itibarıyla de istifade temin olunurdu.

Gazetenin, telgrafın telefonun, radyonun malûm olmadığı eski devirlerde hükûmet her türlü emirlerini ve nehirlerini ancak bu vasıta ile aynı zamanda şehrin her noktasına birden bildirmiş olurdu. Çünkü yatsı namazı vaktinde her mahallenin bütün erkeklerinin camide toplu bulunduğunu bilir ve her zaman bu topluluğu temine çalışırdı.

Günde beş vakitten başka haftada bir gün Cuma günleri öğle vaktinde bilhassa büyük camilerde yapılan umumî toplantılarda konferanstan, hitabeden başka bir şey olmıyan (Hutbe) vasıtasıyla de hükûmet halka dilediği şekilde siyasi ve içtimai telkinlerde bulunabilirdi. Çünkü hatip hükûmetin memuru idi. Fakat hatipler halkın dilile onlara hitap etmedikleri için sonraları ayrıca kürsüler ihdas edilerek namazdan sonra bir takım kimseler hutbode söylenen sözleri oralarda halka kendi dilile tekrar ederlerdi.

Her kes inam olabildiği halde her kes hatip olamaz, yani hitabet kürsüsüne, menbere çıkamazdı. Hatipleri ancak hükûmet tayin eder ve ellerine hitabet berrati verirdi. Şimdi vaizlere vesika verildiği ve vesikası olmıyanın vaiz edemediği gibi. Hutbe ve hitabet meselesi ehemmiyetli olduğu için biraz sonra yine buna gelmek üzere şimdi sözüme devam ediyorum.

Bu toplantıların ahlaki ve içtimai faideleri de vardı. Camiye ve cemaata devam edenler, hatta camide her gün aynı yerde oturanlar birbirlerini iyi tanıdıkları için üç gün sıra ile camiye gelmiyen arkadaşlarını - mutlaka bir hastalığı veya sıkıntısı vardır - diye gidip ziyaret ederler, halini hatırını sorarlardı. Her mahallenin bir de (avariz akçesi sandığı) olduğunu evvelce söylemiştim. İşte paraya sıkıntısı olan mahalleye bu sandıktan yardım ederlerdi. Böyle olmayıpta yani hastalığı veya mazereti bulunmayıp ta gelmiyenler olursa imam onları

cebren camiye getirmek, cemaata devam ettirmek hakkını ve salâhiyetini haizdi.

Biraz evvel söylemiştim: dinin naşiri bu işte cebri ve zorla asla tatbik etmemiş iken eski devrin hukukçuları demek olan fakihler «mükellef; cemaati özürü olmaksızın terkedemez. Bir şehir halkı özürsüz olarak cemaati terkederlerse bunlara cemaata gelmeleri emrolunur: kabul ve imtisal ederlerse febiha. Etmedikleri taktirde katlolunurlar» demişlerdir. Osmanlı şeyhülislâmlarından birisinin de: «cemaata devam etmiyen bir müslüman hakkında ne yapılır?» sualine karşı: «evi başına yıkılır» diye fetva vermiş olduğunu biliyoruz. Bu fakihlerin dediği şekilde öldürmekten daha fecidir. Bunda hem ölüm, hem de ailesinin barınacağı biricik evinin başına yıkılması vardır.

İşte görülüyor ki bu işte de imamlar, hocalar ve fakihler «kraldan ziyade kral taraftarı» olmuşlar ve «Mehmetten ziyade Mehmet» görünmüşlerdir.

Halbuki camiye gelmiyenlere yani toplantılara iştirak etmiyenlere tatbik edilen bu muamele dinin esasına da uygun değildir. Baştan aşağı zulüm ve istipdattır. Çünkü dinin naşiri ﷺ düsturunu ortaya atarak müslümanlıkta papas teşkilâtını kabul etmemişken yavaş yavaş fakat hristiyanlığa nisbetle hafif ve zayıf bir şekilde bu teşkilât islâmiyete girmiş ve ibadet şekilleri ve vakitleri hocaların elinde bir tehdit vasıtası olmuştur.

İbadet için mutlaka camiye gelmek şart olmadığını, Allahla kul arasına kimsenin giremeyeceğini, evde, yolda, kırdan, bağdan, bahçede hülâsa nerede olursa olsun orada ibadet edilebileceğini, ve ibadetin malûm olan şekillerinde bazı istisnâ hallerde tadilat ve terkiyat yapılarak meselâ arka üstü ve yan yatarken hafifce başını eğmek, otururken hafifce belini bükmek suretilerle yani rükû edilmeksizin namaz kılınabileceğini; ve hayvanla, kayıkla ve hıttabi diğer nakil vasıtalarıyla giderken de bu surette ibadet olunabileceğini dinin naşiri tatbik ve ilân etmiştir.

İşte bütün bunlar hocalar ve fakihlerce bilinen şeylerden iken cemaati bahane ederek halkı camiye getirmek için türlü türlü tehditler ve cezalar tatbik edilmiş olması dinin esasile, naşirinin arzusu ile nasıl telif edilebilir?

Bütün dinler hakkında bir şey söyleyemem, fakat memleketimizde salikleri bulunan semavi dinlerden Musevilik ile İsevilikte ibadet için mabede gelmek ve papasla hahamın delâletini istemek zaruridir. Musevilikte on kişi bir araya gelmeden (9 kişi var vir de sen on) diye sokaktan geçenleri çevirmeden ibadet edilemediği gibi İsevilikte de ibadet için kalabalığa ve kıyafet hususunda gösterişe lüzum vardır. Yine İsevilikte doğan bir çocuk papasın lûtuft ve delâletile vaftiz edilmeden hristiyanlığa kabul edilemediği gibi ölen bir adam papas elini sürmezse toprağa bile gömülemez. Cenazesi ortada kalır.

Semavi dinlerden islâmlıkta ise bu zaruret ve mecburiyetlerin hiç birisi meselâ değil müslümanlardan başka dinlere mensup olanlardan doğan çocukların bile كل مولود يولد على فطرة الاسلام düstur ile müslüman olarak doğuşunu kabul eder.

Hulâsa bu dinde ibadet için mutlaka camiye gitmek lâzım olmadığı gibi cemaatla namaz kılmakta ve cemaatin çok olmasında da bir mecburiyet gözetmez. Din naşiri namazın cemaatla kılınmasının daha iyi olacağını kendisi öyle yaparak halka göstermek ve söylemekle beraber cemaatin üç, hatta iki kişi de olabileceğini ve bunlardan birisinin biraz öne geçerek imam olmakla an cemaatin ibadet edebileceğini söylemiş hatta bu iki kişilik cemaatten birisinin sabiyyi mümeyyiz yani yedi yaşında bir çocuk yahut bir kadın veyahut bir köle olmasına bile cevaz vermiştir.

Hal böyle iken asırlarca halkı cebren camiye sokmak, gelmeyenlerin evlerini başlarına yıkmak suretile enkazı altında öldürecek derecede şiddet göstermek dinî bir emirden ziyade istibdat ve mutlakîyetin istediği idarî bir mecburiyetten başka birşey değildir. İdarî mecburiyetin ne olduğunu, yani topluluktan istifade ederek hükûmetin emirlerini ve nehiyerini tebliğden istifade edilmek istenildiğini evvelce söylemiştim.

Asırlardanberi yerleşmiş ve kökleşmiş an'anelere, usullere ve ibadet şekillerine aykırı zannedilecek olan sözlerimin öyle olmadığının anlaşılması için biraz daha izahat vermek mecburiyetini hissediyorum:

Cemaata devam vicdanî bir ibadet olsaydı hiç şüphesiz umumî olurdu ve istisnası bulunmazdı. Bakınız fıkıh kitaplarında kimlere mecburiyet tahmil olunuyor ve kimler istisna ediliyor? Aşağıda sayacağım 18 özrü son devrin en mütefferri âlimlerinden HaHacı Zihni efendinin eski liselerde okunan (Kitabüssalât) ından alıyorum:

1 — Şiddetli yağmur, 2 — Şiddetli soğuk veya sıcak, 3 — Şiddetli rüzgâr, 4 — Zifiri karanlık, 5 — Yürümeğe mani olacak derecede çamur.

Nasıl buluyorsunuz? Bu beş özür bugün bile hepimizi en sevdiğimiz, en çok arzu ettiğimiz bir toplantıya, bir konsere, bir konferansa gitmekten bizi alıkoymaz mı? İşte din de bunları özür saymış, bu gibi hallerde cemaata ve camiye gitmiyenleri mazur görmüştür. Buna diyecek yok.

6 — Körlük, 7 — İhtiyarlık, 8 — Bir eli, bir ayağı kesik olmak, 9 — Kötürüm olmak, 10 — Mevlûç ve inmeli bulunmak, 11 — Hasta olmak.

İşte bunlar da cemaati terketmek için gayet tabii özürler sayılmıştır. Buna da bir diyeceğiniz yok değil mi? Bu vasıfları haiz olanların cemaata faydaları değil bilakis zararları vardır.

12 — Bir yere gitmek için yolculuk hazırlığı yapmak, 13 — Bir hastaya bakmağa mecbur olmak.

Bunlar da geyet tabii, gayet makul özürleridir. Camiye gideceğim diye yolundan kalmak, treni, vapuru kaçırmak elbette doğru olamaz. Ve camiye gideceğim diye bir hastayı tehlikeye hatta ölüme maruz bırakmak ise asla tecviz edilemez.

15 — Camiye gitmekle yolda birisinin önüne çıkarak canına ve malına kıyacağından korkmak, 16 — Borcundan dolayı yakalanıp hapse atılacağından korkmak.

Böyle bir özrü olanı ne kadar zorlasanız dışarı çıkamaz ki ibadetle mükellef olsun, öyle değil mi?

17— İlmi bir münakaşayı ve müzakereyi kaçırmak, ondan mahrum olmak korkusu. 18 — Evde istediği bir yemekten camiye gitmekle mahrum kalmak korkusu.

Bu son iki şarta da diyeceğiniz olmaz sanırım. İşte görüyor ki ruhun gıdası olan her hangi bir münakaşa ve müzakereyi ve bedenın gıdası olan her hangi bir yemeği kaçırmamak bile cemaata tercih ediliyor. Camiye gitmek, cemaatla namaz kılmak dinî bir zaruret olsaydı öteki 16 özürden vaz geçelim bu son ikisi makul özürlerden sayılır mı idi?

Şu saydığım on sekiz madde gösterir ki camilere toplanış dinden ziyade dünyaya aittir. Çünkü dinin emrettiği ibadetın nerelerde ne suretle yapılacağını biraz evvel anlatmıştım.

Camilerde toplanışın yalnız Cuma gününe tesadüf edenı din naşiri tarafından ötekilerden farklı tutularak bu: farz derecesinde gösterilmiş yani o gün namaz vaktinde halkın işini, gücünü terkederek behemhal camide toplanıp hitabe dinlemesini dinî bir mecburiyet olarak kabul etmiştir. Hatta Cuma günü namaz vakti işi; gücü terketmek islâm aleminde o kadar kökleşmiş bir âdet, o kadar sağlam bir akide haline gelmiştir ki, hemen hepimiz evimizde tam o vakitlerde bir iş yaparken yahut birisi bir dikiş dikerken öteden ihtiyar annelerimiz, ninelerimiz «eslâ vaktidir, işi bırak» diye hatırlatır, cemaat camiden çıkıncıya kadar işe el sürdürmez.

Münasebeti ve sırası geldiği için söylemeden geçmiyeyim: dinin koyduğu mecburiyet yalnız namaz vakti bir, bir buçuk saat işi, gücü tatil etmekten ibaret olduğu için namazdan sonra esnaflar ve tacirler yine işleriyle, güçleriyle meşgul olurlardı. Eski zamanlarda şimdiki gibi ve şimdiki kadar resmî hükümet daireleri ve yüz binlerce memur mevcut olmadığından hükümet dairelerinin ilk zamanlarda bu Cuma tatilinden başka tatil ve istirahat günleri de yoktu.

Tanzimata doğru ve tanzimattan sonra resmî daireler çoğalınca Perşembe günü öğleden sonra tatil usulü ortaya çıkarıldı. Ve bu usul resmî tatil günü pazara çevirilinceye kadar bütün Türk mekteplerinde tatbik edilmekte idi. Eski devrin asıl

mektebi demek olan medreselerde ise salı günü tatil yapılırdı. Ve o gün esas dersler okutulmazdı. Yalnız arzu edenlere program haricinde «koltuk» denilen bazı yardımcı dersler gösterilirdi.

Salı günü tatil yapmaktaki gaye: talebenin o gün kütüphanelere gidip hafta içinde okuyacağı dersleri kitaplardan istinâsa etmesi, hususî işlerini görmesi ve meselâ çamaşırlarını yıkaması için kendilerine bir vakit bırakmaktır. Fakat Salı günü medreselerin tatili halk arasında yanlış ve fena bir akidenin husulüne sebep oldu. «Salı sallanır» denilerek o gün bir işe başlanmaz ve sefere çıkılmazdı yani salı, «oğursuz» sayılırdı. bu fikir Türklere Rumlardan geçmiştir. Çünkü Rumlar Salı günü matem tutarlar, bir işe ellerini sürmezlerdi. Sebebi: İstanbulun bir Salı günü Türkler tarafından fetolunuşudur. Türkler de bilmiyerek o gün Rumların matemine iştirak ederlerdi. Türkler böyle aslını, faslını bilmiyerek köhne Bizansın birçok kötü adetlerini, manasız inanışlarını almışlardır. Türbelere mum adamak ve oralarda mum yakmak bu türlü kötü Bizans adetlerindendir.

Tanzimattan sonra hükümet daireleri, hükümet mektepleri Cuma günleri tatil yapmakla beraber Türkten başka unsurlarla san'at ve ticaretle uğraşan her sınıf halk o gün dükkanlarını açarak yine işleriyle güçleriyle san'at ve ticaretleriyle uğraşırlardı. Ve azlıkların mektepleri de o gün tedrisata devam ederlerdi. Tatil ihtiyacını hristiyanlar dinleri icabı olarak Pazar ve museviler ise Cumartesi günü tatbik ve talâfi ederlerdi.

Şu halde Cumhuriyet devrinden evvel Türkiyede haftada üç tatil günü vardı demek olur. Bir memlekette haftada üç günü boşa geçirmek gibi bilhassa ticaret alemi için pek âşikâr olan bir mahzuru kaldırmak ve din farkı gözetilmiyerek umumî bir tatil günü yapmak üzere 1924 te çıkarılan hafta tatili kanunu Cumayı islâm olan, olmıyan yerli ve yabancı bütün halk için - pek az istisnalarla - umumî tatil günü olarak kabul etti. Bununla beraber bir mahzur daha kalmıştı. Garp memleketlerinin tatil günü ile Türklerinki arasında yine bir ayrılık vardı.

Bunun zararları en çok ticaret aleminde, banka muamelelerinde, gümrük işlerinde göze çarpıyordu. Bunu da kaldırmak için 1935 de çıkarılan tatil ve bayram günleri kanunu ile Türkiye'de hafta tatili günü Cumadan Pazara çevrildi. Ve Cumartesi günü saat 13 den başlamak ve 36 saat sürmek üzere bir buçuk güne çıkarıldı.

Daha sonra bu da kâfi görülmedi. Alelâde günlerde de bir kısım esnaflar ve tacirlerle oyun ve eğlence yerleri için hatta işçilerin yaşına, işine ve cinsine göre kadın, erkek çalışma ve dinlenme saatleri tayinine mecburiyet hasıl oldu. Görülüyor ki dinlerin koymuş oldukları mecburî tatilleri asrî hükûmetler red değil bilâkis tezyit ve teşmil ediyorlar ve bir buçuk saati bir buçuk güne kadar çıkarıyorlar. Bu son tatil şeklini garpte ilk önce İngilizler tatbik etmişlerdir.

Cumhuriyet hükûmeti tatil gününü Cumadan Pazara çevirmekle bunun dinî bir mecburiyetten ve bir ibadetten ziyade bedenî ve ruhî bir ihtiyaç olduğunu göstermiş hatta o gün halkın gezmesi, tozması, eğlenmesi ve yemesi, içmesi için lâzımgelen tedbirlerin alınmasını belediyelere teklif ve tahmil etmiştir.

Bir de dinler tatil yapmayanları günahla, manevî cezalarla tehdit ederken hükûmetler daha ileri giderek dünyaya ait olan bu işte maddî cezalar tatbik etmişlerdir. Meselâ tatil günü dükkân açanlardan beş liradan 100 liraya kadar ceza alınmasını ve bu cezanın belediyenin öteki varidatına karıştırılmıyarak münhasıran tatil günü halkın istifade edeceği bir işe, bir yere sarfedilmesini de şart koşmuşlardır.

İşte bu tatil keyfiyeti: gösteriyor ki Cuma toplantısı dinden ziyade dünyaya ve halkın ruhen ve bedenî istifadesine tallûk etmektedir.

Cuma namazının ibadetten ziyade dünyaya ait olan idari, içtimai bir toplantı olduğunu gösteren delillerden birisi onunla mükellef tutulanların şahsiyetleri, diğeri namazın kılınacağı yer ve kasaba, üçüncüsü izniam keyfiyetidir.

A — Beş vakit toplantı için yukarıda saydığım 18 özür

Cuma toplantısı için de aynen makbul ve muteber olmakla beraber kadınların, kölelerin yani yakın zamana kadar medenî haklarına sahip olmıyanların yahut başka türlü bir anlatıyla memleketin idaresinde sözü ve reyî bulunmıyanların, siyasete ve idareye akılları ermiyen köylülerin, on beş günden az müddetle bir şehirde oturacak misafirlerin ve yabancıların ve tabiidir ki çocukların Cuma toplantısına iştiraktan istisna edilmiş olduklarını görüyoruz.

Cuma toplantısı umumî ve vicdanî bir ibadet olsaydı diğerk insanlar gibi Allahın kulu olan köleler ve bir milletin onda sekizini teşkil eden köylüler ve yine bir milletin yarısını teşkil eden kadınlar bundan istisna edilir miydi?

Türkiyenin 16 milyon nüfusundan 11 milyonu köylüdür, kalan beş milyonun dörtte üçü kadın, çocuk ve on sekiz özülden (7 ilâ 12) ye kadar özürleri haiz olan kimselerdir. Bunlar da çıkarılırsa Cuma ile mükellef olanlar 16 milyonda bir milyon bile tutmaz.

Şu halde fakihlerin yani islâm hukukçularının koydukları kaidelere göre: ancak sıhhatı yerinde, genç, dinç, akli başında, işi yolunda, karnı tok, sırtı pek ve vakti bol olan kimseler mahza dünyaya ve ahrete ait bilgilerini artırmak, ruhlarına gıda bulmak için Cuma toplantısına gitmekle mükelleftirler. Yalnız bu türlü adamlardır ki öğrendiklerini hayatta tatbik edebilirler ve başkalarına da ettirebilirler. Bugün her hangi bir serbest konferansa gitmek istiyenlerden de bunlardan başka evsaf aranır mı? Bu evsafı haiz adamlar ise 1/16 ya vardır ya yoktur.

B — Cuma namazı haftada bir umumî toplantı olduğu için bu ancak şehirlerde ve şehirlerinde çok halk alabilecek büyük camilerinde yapılabilir, onun için Cuma namazı şehirlere ve büyük camilere hasredilip şehirlerdeki küçük camiler ve mescidlerle köy camileri bundan hariç tutulmuştur. Şu halde islâm hukukuna göre şehir nereye denilir, evvelâ onu bilmek lâzımgelir.

Fakihler yani eski hukukçular şehri şöyle tarif ederler:

«şehir; içinde emiri, müftüsü ve tenfizi ahkâma kadir kadısı olan yerdir». Bu tarifi bugünkü ilmi dile çevirecek olursak: «şehir; içinde hükûmetin emrini ve nehyini tatbik edecek yahut namına emirler verecek, nehyilerde bulunacak vali veya kaymakam gibi büyük bir mülkiye memuru; halkın intihabile onların dini işlerini görmeğe memur bir müftüsü ve halk arasındaki nizaları hal ve fasl, adaleti tatbik edecek mahkemesi, mahkeme reisi olan kadı aynı zamanda belediyenin de amiri olduğu için bittabi - belediyesi bulunan yerdir.» diyebiliriz. Bilmem hoşunuza gitti mi? Ben şehrin bu türlü tarifini fena bulmuyorum. Şehrin niçin böyle tarif edildiğini ve ne için ancak bu türlü teşkilâtı olan kasabalarda toplantı yapıldığını uzun uzadıya izaha hacet görmüyorum. Yüzlerce, binlerce halkın her hangi bir maksatla bir yere toplanışı bir inzibat işidir, bir adliye işidir. Köylere varıncıya kadar zabıta ve adliye teşkilâtını teşmil eden hükûmet henüz dünyaya gelmemiştir sanırım. Şu halde toplantıları her zaman göz önünde tutmak, ona göre tedbir almak hakkını haiz olan bir hükûmet bunu ancak zabıta ve adliyesi bulunan, teftişi ve murakabesi kolay olan şehirlere haaretmiştir diyebiliriz.

C — İzniam: Hitabe söylenecek, hutbe irad edilecek ve bugünkü manasile konferans verilecek yerin kapısının her kесе açık olması yani her kesin oraya serbestçe girmeye mezu bulunmasıdır. Kapısı kapalı bir camide, dışarıdan kimseyi kabul etmiyen bir evde, bir konakta, bir mektepte, bir kıslada hatta bir sarayda mahdud ve muayyen şahıslara söylenen hitabeler, okunan hutbeler fakihlerce makbul değildir, caiz değildir. Dikkat ediniz fakihler yasaktır demiyorlar, caiz değildir diyorlar. O zaman ancak böyle söylenebilirdi, bunun ne demek olduğunu iyi anlayabilmeniz için bugünkü mevzuat ve usullerle mukayese edeyim: bugün de hükûmetten izin almadan ve toplanacak yer haber verilmeden hiç bir toplantı yapılabiliyor mu? Miting gibi şehrin umumî meydanlarında göz önünde yapılacak toplantıları bile halk vukuundan 24 saat önce en büyük mülkiye memuruna haber vermek mecburiyetinde değil

midir? İzin almadan gizli yapılan toplantıları hükûmet takip edip onları dağıtmıyor, onları cezalandırmıyor mu? İşte din naşirinin de yahut ona izafeten bu usulleri koyan fakihlerin de Cumadan kastları ve Cuma hutbesini saydığım kayıtlar ve şartlar altına koyuşları bundan başka bir şey değildir.

Görülüyor ki gerek Cuma toplantıları, gerek hutbe okunması gerekse bunlar için konulan şartlar ve usuller eski ve yeni bütün medenî alemde kabul ve tatbik olunan şeylerdir. Bundan dolayı dini muahazeye hakkımız yoktur. Fakat acaba bundan hakkile istifade edilmiş midir? Edilmemiştir diyeceğim edilmemesinin de sebebi ikidir:

Birisi, söylenen hitabelerin halk dilile değil, yabancı bir dile olması, diğeri: bu yabancı sözlerinde bir kaç yüz sene evvel söylenmiş klişelerden ibaret bulunmasıdır. Bunun ne demek olduğunu şöyle bir misalle izah edebilirim:

Günün birinde üniversite konferans salonunda meselâ bir Macar aliminin Türkiye hakkında bir konferans vereceğini gazetelerde okursunuz. Sıhhatınız yerinde hiç bir özrünüz yok, vaktiniz de müsait, istifade edeyim diye o gün evinizden kalkar, salona gelirsiniz.

Macar âlimi konferansa başlar, kendi dilile bir saat kadar bir şeyler söyler, dikkat edersiniz hiç bir şey anlamazsınız. Ancak söz arasında beş on Türk şehri ile beş on Türk adı geçer. Bunların ne için ve ne münasebetle geçtiğini bir türlü kestiremezsiniz. Çünkü macarca bilmiyorsunuz. Konferansı şöyle böyle dinler gibi olursunuz. Bu sırada macarca ile türkçe arasında işittiğiniz veya okuduğunuz yakınlığı ve Macarların 150 sene Türk hakimiyeti altında bulunduğunu düşünerek kendi kendinize bazı kelimeler arasında müşabehet ve münasebetler de ararsınız. Meselâ söz arasında (Hetu) kelimesi geçmiş bunu türkçe (yedi) ye benzetirsiniz. (Kapı) (alma) (çok) gibi sözler işitirsiniz bunları da öylece türkçedeki (kapı) ya, (elma) ya ve (çok) a benzetirsiniz. İşte o kadar. Derken konferans biter siz de geniş bir nefes alırsınız. Bir iki dakika sonra bir Türk tarafından o konferans türkçe olarak aynen tekrar edil-

meğe başlar. O zaman mealine muttali olursunuz. Meğer konferansa Türkiyenin Ticari, sanai ve iktisadi inkişafına dairmiş. Sayılan şehir adları orada yeni yapılan fabrikalar dolayısıyla geçiyormuş. İstittiğiniz beş on Türk adı da Türkiyede sanayi ve iktisadiyatın ilerlemesine hizmet edenlerin adı imiş. Hetu, hakikaten yedi, kapı hakikaten bizdeki kapı, ve dolayısıyla hükümet konağı, alma da bizdeki elma imiş. Amasya, gümrükhane ve malatya elmalarının çokluğundan fakat bunlardan bakkile istifade edilemediğinden bahsediliyormuş. Tabii bir yabancı âliminin memleketimizde yaptığı tetkikat neticesinde elde ettiği malûmattan istifade edersiniz. Fakat kendi kendinize mademki bu konferansa türkçeye tercüme edilecekmiş ne diye bir saat anlamadığım bir dilde bunu dinledim, durdum dersiniz ve geçen vaktinize acırsınız öyle değil mi?

İşte eskiden camilerde okunan hutbeler yani verilen konferanslar da hemen hemen böyle idi. Hatip, Türkün anlamadığı bir dille arapça bir şeyler söyler. Mekke, Medine gibi bir kaç mukaddes şehir adı ile islâmîliğin yayılmasında ve yükselmesinde hizmetleri dokunmuş beş on şahsın adını söyler. Ve teganni ile yani şarkı söyler gibi bir makamla bir şeyler daha okuduktan sonra minberden inerdi. Bundan ne anladınız? Ve ne istifade ederdiniz? Hiç. Halbuki bu hutbe kendi dilimizde olsaydı ve günün ihtiyaçlarına ve meselelerine temas eder mevzularda bulunmasaydı elbette istifade ederdiniz.

Hemen şunu söylemek lâzım gelir ki islâm aleminde bu tarzda hutbe okunuşu yalnız Türklerin bulunduğu yerlere münhasırdı. Meselâ ahalisi arapça bilmiyen Hindistan gibi kıt'alarda hutbeler halkın anlayacağı dille söylenirdi.

HHutbelerin millî dil ile, türkçe söylenmesini Cumhuriyet devrine ve Cumhuriyet rejimine medyunuz. Lâyük bir hükûmetin din işine karışıp karışamayacağı ötedenberi söylenip durur. Hutbenin bir din işi olmayıp bilâkis dünya işi olduğunu şimdiye kadar verdiğim izahatla isbat ettim sanıyorum. Fakat öyle de olsa yani lâyük hükûmet din işine karışıyor denilse bile bunun en mukni, en güzel cevabını ezanın türkçe mi,

arapça mı olması meselesinde Atatürk vermiştir ve demiştir ki: «Cumhuriyet rejimi dine değil dile karışır.» ne kadar doğru değil mi? Evet Türkiyede hutbeler yani konferanslar ve o konferansa davet demek olan ezanlar Türkün öz dilile olur. İşte o kadar.

Buraya kadar verdiğim izahatın taassup ve muhafazakârlar üzerinde kâfi derecede tesir yapmadığına kailim. Onlar bu sözlerle camiden, cemaattan halkın soğutulmak istenildiğinden bahsedeceklerdir. Bunun cevabını Türkiye Cumhuriyeti diyanet işleri reisliği heyeti müğavere azasından Akseki Ahmet Hamdinin vermesi onları iskât edecektir. Çünkü en salâhiyettar zattır, ve bu gün de resmî vazifesi budur. Ahmet Hamdi «Askere din dersleri» adile yazıp bastırıldığı eserinde diyor ki:

«Beş vakit namaz farzdır. Amma onları her halde cemaatle kılmak farz değildir. SSünettir. İnsan beş vakit namazı evde de kılar, dağda da, yalnız da kılar, cemaatla da kılar, beyi de kılar, paşası da, uşağı da kılar, efendisi de hepsine borçtur. Lâkin Cuma namazı böyle değil, onu mutlaka cemaatla kılmak farzdır. Hem de başka cemaata benzemez. Namazdan evvel bir hutbe okumak ta farzdır. Demek oluyor ki Cuma çok ehemiyetli, çok mubarek bir gündür. Bir müslüman hiç olmazsa bu mubarek günde olsun camii şerife gidip cemaatla namaz kılmalı, kuran ve hutbe dinlemelidir. Bu her müslüman için borçtur. Her müslüman Cuma gününü bayram geliyor gibi karşılamalı, o gün yıkanıp temizlenmeli, temiz esvaplarını giymeli, başkalarını rahatsız edecek kokulu şeyler yememeli tertemiz gül gibi olup camiye koşmalı, insan böyle yaparsa hiç olmazsa haftadan haftaya yüreğinin pası silinir. Bir mahalle, bir köy beş köy halkı haftada bir kerre birbirleriyle konuşup görüşürler.»

Acaba bu sözler de bahsettiğim adamları ikna edemez mi? Yalnız şunu ilâve edeyim ki: garp lisanlarından birisini bilen, bir çok kıymetli kitaplar yazmış olan bu değerli âlimimiz Cuma namazı ve hutbe hakkında benim burada ileri sürdüğüm

bugünkü telâkkiyi ve görüşü de anlatsaydı her halde derin ilminden daha çok istifade etmiş olurduk.

Gelelim mahallelerin ve imamların idari hizmetlerine: imamlar dinî bir vazifeyi ifaya memur oldukları kadar idari işleri de gördükleri için her iki kuvvet ve kudretten istifade ederek halk üzerinde istipdatlarını yürütmüşlerdir.

Hükûmet azıkları papaslarına vermiş olduğu hakların ve salâhiyetlerin bir kısmını mahalle imamlarına da vermişti. İmamlar; doğum, ölüm, evlenme, boğanma ve nakli mekân gibi nüfus muamelelerini takip ederler, medenî hal kayıtlarını ve sicillerini tutarlar ve 1254 senesine gelinceye kadar ölü gömme izinnamesi verirlerdi. Yani eskiden imamlar belediyelerin nüfus ve evlendirme memurlukları vazifelerini ve defnî emvat işlerini yaparlardı.

İmamlar zabıta işine de karışır mahalleri içinde olup bitenden mesul tutulurlar, hele ahlâk zabıtasına çok ehemmiyet verirlerdi. Meskenlerin taarruzdan masuniyetinin tanınmamış olduğu o devirlerde imamlar ahlâk zabıtası memuru sıfatıyla evleri basarlar mahallelerinde fuhuşla mücadele ederlerdi. Mahalle halkı arasındaki ufak tefek nizaları ve gürültüleri sulhen hal ve fasletmek işi de imamlara verilmişti. İmamlar mahallelerinde adeta bir sulh hakimi rolünü oynıyorlardı.

Ne hükûmet ve ne de belediye bu işleri gördürmek için imamlara bir şey vermezlerdi. İmamlar mahalle halkının verecekleri ilmühaber harçlarıyla, cenaze ücretleriyle, iskât paralarıyla ve nihayet camiye yapanın bırakmış olduğu tahsisatla geçirirlerdi. İmamların halktan alacakları paranın muayyen bir haddi, bir tarifesi yoktu. Bu mahallelinin servetine, içtimai mevkine göre değişir, artar ve eksilirdi.

Halkın bütün işleri camilerde ve onun harimindeki binalarda görüldüğü için ne hükûmet ne de belediye bina kirası da vermezlerdi.

Hulâsa imamlar mahallelerinde birer münferit hakim, birer müstebit amir idiler. Halkı istedikleri gibi idare ve istismar ederlerdi. Ve çok kerre de zulüm ve şiddet gösterirlerdi.

Tanzimata doğru imamların zulmünden ve istibdadından halkı kurtarmak ve istişare ile iş gördürmek için yanlarına birer, ikişer muhtar verildi, ve muhtarlar da yalnız bırakılmadı, biraz sonra bunların yanına üç, beş kişilik ihtiyar heyetleri katıldı. Muhtar ve ihtiyar heyetlerini ahalî seçerdi. Bu usul daha önce islâm olmıyan azıkların mahale işlerinde cari idi. Onların ihtiyar heyeti reisine «Koca bağı» denilirdi. Bu münasebetle Lütü tarihinde denilir ki: 1245 (1829) da Derseadet ve Bilâdı selâse ahalî zükûru septe sicil edilerek mürur ve ubur için tatbiki icabeden usulün tamamı icrası zımında her mahaleye evvel ve sani olarak ikişer muhtar tayin kılınmış. İstanbul ahalisi mahallelere köy kâhyası dikildi. Yakında salıyan defterleri de gelecek deyü güftüğü etmişlerdir.»

İşte 1245 (1829) da başlayan bu teşkilât Türkiyedeki bir kaç asırlık ferdî mahalle idaresi sistemini cemiyetleştirmiş oluyordu.

Türkiyede hükûmet şekli meşrutiyete çevrildikten sonra imamlar yavaş, yavaş ve cumhuriyet devrinde büsbütün mahalle işlerine bakmaktan uzaklaştırılmakla beraber yine muhtar ve ihtiyar heyeti sıfatıyla mahalle işlerine karışmaktan vaz geçiyorlardı.

1933 de çıkarılan üç maddelik bir kanunla «belediye teşkilâtı olan yerlerde mahalle muhtarlıkları ve ihtiyar heyetleri» kaldırıldı. Bu kanunun bir maddesinde «muhtarlarla ihtiyar heyetlerinin görecekleri işlerin ve işlerinde bulunan hakların ve salâhiyetlerin yerine ve işine göre belediyeye, zabıtaya ve diğer dairelere verileceği» gösterilmiş olduğu için bunun tatbikatını ihtiva etmek üzere yine aynı sene içinde 37 maddelik bir nizamname yapılarak orada muhtarların gördükleri işlerin nerelere verileceği ve kimler tarafından görülmesi lâzımgeleneği birer birer gösterilmiş ve bu suretle mahalle teşkilâtı da tarihin karanlık sahifelerine gömülmüştür.

II

Türkiyede Garp tarzında belediye teşkilâtı

1854 (1271) den 1930 senesine kadar 1836 da teşkil olunan Evkaf Nezareti görmekte olduğu belediye işlerini oldukça intizam altına almış, fakat esnaf işlerine bakmağa memur edilen ve 1826 (1242) tarihinde teşkil olunan (İhtisap Nezareti) zaman geçtikçe âdeta bir Maliye Nezareti halini alarak esnaf işlerini ihmal etmeğe başlamıştı. Ekmeten başka şeylerden narh hemen hemen kaldırılmış olduğu için yalnız narh işlerine bakan kadılık teşkilâtı da âdeta diğer belediye işleriyle alâkasını kesmişti.

Belediyenin hiç görülmiyen ve sahipsiz kalan işleri temizlik, tenvirat, kaldırım ve lâğım işleri idi. İşte garp tarzında yeni belediye usulünün kabul ve tatbik edilmesine de bu dört esaslı belediye işinin yokluğu ve ihmal edilişi sebep olmuştu. Şöyle ki: 1852 (1269) - 1853 (1270) senelerinde ve Kırım muharebesi esnasında İstanbula müttefik sıfatile İngiliz, Fransız ve İtalyan askerleriyle zabıtları gelerek burada bir müddet oturmuş olmaları İstanbulun evvelce garpla başlamış olan ihtilâl ve temaası bir kat daha arttırmış ve kısmen de müttefiklerin gösterdikleri lüzum ve yaptıkları tasfiye üzerine garp memleketlerinde olduğu gibi belediye teşkiline heves ve teşebbüs olunmuştu.

İstanbulun ve dolayısıyla bütün Türkiye şehir ve kasabalarının o tarihlerde, hattâ daha sonraları belediyecilik itibarile ne halde bulunduğunu izah etmek uzun sürecek. Buna hacet te yok. Şimdi söyleyeceğim cümle bir kaç yüz sahife yazının yerini tutacak kadar mühimdir. 1864 (1284) te yani bundan 70 sene evvel İstanbula gelmiş olan Teofil Gotye isminde bir Fransız seyyahının o zaman (Deba) gazetesine yazdığı bir mektupta görülen: «Yürüyecek kaldırım, binecek araba, rahat edecek otel, yemek yenilecek lokanta, muhatarasız gezilecek sokak olsa tabiatın vermiş olduğu güzel manzara ve iyi havadan bir seyyah istifade edebilir.» cümlesi o zamanki vaziyeti izaha kâfidir. 1876 (1293) te İstanbula gelmiş olan Markiz Salzbori o zaman ahşap

olan Karaköy köprüsünü araba ile geçerken ve köprüdeki tahhaların çürüklüğünü, bunların aralarından denizin görüldüğünü hissettiği zaman: «Bu köprüye tahammül eden bir halk her türlü seyyiatı idareye mütehammil bulunur.» sözünü söylemekten kendini alamamıştır.

İşte garbın mütemeddin ve mamur şehirlerinden kalkıp İstanbula ve Türkiyeye gelenler burada kendi memleketleri derecesinde olmasa bile az çok bir umran eseri görmeyince, yahut gezecek, yatacak ve yiyecek yerleri bulamayınca bu halleri Türklerin kabiliyetsizliğine ve hissizliğine veriyorlar ve bu tarzda mütalealar yürütüyorlar. Şu halde belediyelerin mevcudiyeti, şehirlerin imarı ve konfor denilen her türlü istirahat sebeplerinin ihzar edilmiş bulunması hükûmeti de, belediyeyi de ve binnetice Türk milletini de yabancılara karşı yükseltecek işlerdendir. Binaenaleyh belediyeleri kuvvetlendirmek, onları himaye ederek imara teşvik etmek hükûmetin en güzel bir icraatı olabilir.

İstanbul 1864 ve 1876 denberi bu noksanların çoğunu telâfi etmiş olduğu için bu seyyahların sözlerini şimdi mübalâğa sayarsınız. Fakat bugün Türkiyenin bazı büyük şehirleri bile aşağı yukarı İstanbulun 1864 ve 1876 daki vaziyetlerine benzer mi?

Seyyahın 70 sene önce zemmettiği köprü bugün bile Unkapanı ile Azapkapı arasında halâ duruyor mu? İstanbul şehri üzerinden bu lekeyi kaldıracak ancak Atatürk köprüsünün yapılmasıdır. Nihayet bir sene içinde İstanbul Belediyesi buna da muvaffak olacak ve bu kara lekeyi silecektir.

1920 (1336) da hükûmet merkezi ittihaz olunan Ankara'nın o zamanki beledi vaziyeti de böyle değil miydi? Yani Ankarada ne otel, ne lokanta, ne yol, ne hükûmet binaları, ne de oturulacak bir ev hulâsa konfor namına hiç bir şey olmadığını biliyorsunuz. Cumhuriyet hükûmetinin 1920 denberi yorulmak bilmez bir çalışmakla ve milyonlar sarf ile Ankarayı herhangi bir garp hükûmet merkezi haline getirmesi sayesinde bugün Ankara umran ve konfor ve bilhassa kârgir, muntazam ve büyük hükûmet daireleri hususunda İstanbulu çok geçmiştir diyebiliriz.

Fakat o devirlerde İstanbulda garp belediyeleri usulünü bilip tatbik edecek münevver Türkler yok gibi idi. Hükûmet «tebai devleti âliyeden kimselerle İstanbulda ailesile mukim olup yerli ahaliden sayılan ecnebilerin vukuf ve malûmat erbabından» mürekkep olmak üzere bir (Komisyon münisipal) teşkil etmiş ve bu komisyona türkçe (İntizamı şehir komisyonu) adı verilmiştir.

1789 ihtilâlinde sonra İstanbula hicret ve iltica etmiş olan bir Fransız ailesinden (Alyon) isminde birisile Revelâki, Kamanto, Cezayirli oğlu Mıgırdıç, Ohannes Çamiç ve Harmanos isimlerinde gayri müslim Türk tebaası ve bir de Tıbbiye mektebinin ilk mezunlarından Hekimbaşı Salih Efendi bu komisyona memur edilmişti. Komisyon azası belediyenin garp belediyeleri tarzında teşkilâtını, kanun, nizam ve talimatlarını yapıp hükûmete takdim edeceklerdi. Dört sene çalışan komisyonun belediye teşkilâtında ilk iş olarak hükûmete tavsiye ettikleri şunlar idi:

- 1— Kaldırımların, lâğım ve su yollarının yapılması.
- 2— Sokakların temizlenmesi.
- 3— Sokakların tenviri.
- 4— Sokakların mümkün olduğu kadar genişletilmesi.
- 5— Bir muhasebe teşkilâtı yapılması.
- 6— Bu işleri görmek üzere halktan belediye için bir vergi alınması.
- 7— Belediye kanun ve nizamlarını tatbika komisyonun memur edilmesi.

Bu komisyon toplandığı zaman İstanbulda bir de (Şehremaneti) teşkil olunmuştu. Şehremanetin vazifesi: Esnaf işine bakmak ve bazı şeylere narah köymek idi. Şehremanetinde esnaf ve ahalinin ileri gelenlerinden mürekkep bir (Şehir Meclisi) bulunacaktı.

1854 (1271) den 1857 (1274) senesine kadar ne Şehremaneti, ne de komisyon esaslı hiç bir iş görmeğe muvaffak olmadı. Esasen değil bütün Türkiyenin, hattâ İstanbulun bile her tarafında birden garpta olduğu şekilde yeni bir belediye teşkilâtı yapmağa imkân yoktu. Buna bir çare ve teşkilâta bir mukaddime olmak üzere 1857 (1274) senesinde İstanbulun Galata

ve Beyoğlu cihetlerinde bir (Nümune dairesi) açıldı. Bu dairenin kanununu ve teşkilâtını yine İstanbulda bulunan ecnebiler, yahut ecnebiler gibi Avrupada yaşamış, garp lisanlarını öğrenmiş gayri müslimler yapmışlardı. Hattâ on sene kadar dairenin muhaberat ve mütaleatı türkçe ile birlikte fransızca cereyan etmiştir. İşte Türkiye belediyelerinin Fransız usulünü taklit etmeleri bu zamanda bu suretle başlamıştır. Bu işte de aslen Fransız olan (Alyon) un tesiri olduğu şüphesizdir.

O zamanki hükûmeti bu yolda belediye teşkiline sevkeden mecburiyet bir dereceye kadar ecnebilere hoş görünmek ve bir iş, bir yenilik yapıyor gibi göstermekten ileri geldiği şu ifadelerinden de anlaşılıyor: «çünkü Devleti Aliye bedhahları; Saltanatı Seniye bir şey yapmıyor ve paytahtın tezyin ve ıslahı hakkında bile himmet olunmuyor yollu bir takım ekâzip neşretmekte ve devairi belödiyenin fiile gelemeyeceği lâkırdılarını dahi meydana atmakta olduklarından şu aralık bu yolda gayreti filiye gösterilmesi...» Evvelâ niçin Beyoğlundan başlandığını ve gayri müslimlerle ecnebilerin neden dolayı belediye işlerine karıştırıldığını tanzimat dairesinin mazbatasında görülen şu fıkralardan öğreniyoruz: «yapılacak şey her ne ise bütün İstanbulda birden yapılmak muğalata, ve tekellüflü olacağından (altıncı daire) ittihaz olunan Beyoğlu ve Galatada akaratı kesire ve ebniyei mutena bulunduğu misillü sahip ve mukim olanların ekserisi dahi böyle hususatı memaliki sairede görmüş ve anlamış ve o cihete olunacak masrafa mukabil kendilerinden alınacak akçenin itası bir vazifei sahiha olduğunu bilen adamlardan olduklarından bu işe oradan bağlanılıp oraca hüsnü nümunesi her tarafa anlatıldıktan sonra tamim edilmesi munasip gibi mütalea olunduğu...»

Yine o mazbatada belediye işlerine ecnebilerin iştiraki de şöyle izah edilmektedir: «bir de her memlekette böyle işlerde bulunmak hukuku belediye iktizasından olarak bu dahi sahibi memleket olan devlet tebaasına mahsus ise de bazı tica-retgâh olan yerlerde umuru belediyede sekensi şehirden olan ecnebilerin dahi müşareketi kabul kılıldığı muhakkak olduğundan... Ve Beyoğlu ve Galata dairesinde mukim olanların ekse-

risi dahi tebai ecnebiyeden bulunduklarından kendileri bütün bütün maslahata vukufsuz bırakılmak namünasip olmamasile yalnız cemiyetin yapış ve edipte devletin kabul ve tasdiki alisine muallâk olacak nizamati esasiyesi müzakeresinde bulunmak üzere anlardan dahi bir kaç kişi tayin edilmesi münasip olup...»

Bizde ilk defa belediye teşkilinde dikakte değer bir cihet de belediye reisi ve azasının intihapla mı, naspla mı olduğunu bilmektir. Bahsettiğim mazbatada bunun hakkında da şu fıkraları okuyoruz:

«... Mesalihi belediye için teşkil olunan idare; mahallât ahalisinin intihabile tayin olunmak kaidei umumiye iktizasından olup en doğru yol dahi bu ise de bizce usulen birden bire buralara gidilmek münasip olamayacağından bundan sarfınazarla yalnız bir dairenin içinde bulunacak meclis azasının ve müdürünün ol daire ahalisinden olmak üzere devletçe intihap ve tayin olunması sureti daha muvafıkı hal görüldüğünden nizamnamei mezkûr ile tayin olunan idarei belediyede bu kaide esas tutularak saltanatı seniye'nin usulü âliyesine tevfiği maslahat edilmiştir...»

Mutlakiyetle idare olunan bir hükûmetçe bundan başka türlü bir şey de yapılamazdı.

Nümune dairesinin bir meclisi, bir müdürü ve lüzumu kadar memuru vardı. On senedenberi İstanbulda oturan ve daire dahilinde 1000 liralık emlakı bulunan sekiz kişi hükûmetçe üç sene müddetle belediye meclisine aza tayin olunurdu. Bunlardan başka yine on senedenberi İstanbulda oturan ve daire dahilinde karısının veya yakın akrabasının üzerinde 5,000 liralık emlak bulunan ecnebililerden dört kişi de belediye meclisine müşavir aza tayin edilirdi. Dairenin mimarı, mühendisi ve doktoru meclisin tabii azasından idiler. Müdür de hükûmetçe tayin olunurdu. Daireye müdür olacak zatın aza derecesinde emlak sahibi olması lâzım idi ve müdürün fransızca bilmesi şarttı. İstanbulda ilk belediye müdürü hariciye teşkilâtçısı Kâmil Beydir.

Nümune dairesi o zaman mevcut olan Şehremanetine değil,

resi on sene devam eden tecrübe devresinde bir çok iyi ve güzel işler yaptı: Meselâ dairenin kadastrasını yaptırttı. Şehrin içindeki gayri müslim mezarlıklarını kısmen olsun şehir haricine kaldırttı. Orada gayri müslimler için sıhhi ve sarı mezarlıklar yaptırttı. İki belediye bahçesi tesis etti. Frengili hastahanelerle sokaklarda birbirini yaralıyanları veya kazaya düşenleri tedavi için iki hastahane açtı. Yolları genişletti, kaldırım döşetti, lâğımlar yaptırttı, sokakları havagazi ile tenvir etti. Kârgir bir belediye binası yaptırttı, ve daire dahilinde kârgir inşaatı teşvik etti.

Türkiyede ilk defa garp tarzında belediye teşkilinin devletin resmî tarihçisi ve bittabi zamanın en münevver ve en vukufu bir adamı demek olan vak'anüvis Lûtfi Efendi tarafından ne tarzda telâkki edilmiş ve tarihe ne suretle geçirilmiş olduğunu merak ederek bu zatın henüz basılmamış olan tarihinin dokuzuncu cildini arattım, buldum. Orada şu sözleri yazmaktadır:

«İstanbul ile bilâdi selâse devair belediyeye taksim olundu. Galata ile Beyoğlu altıncı daire ittihaz olunarak ol havalinin ekser ahalisi devairi belediyenin lüzum ve muhassanatına ve Avrupa usulüne vâkıf olduklarından devairi saireye emsal olmak doğrudan doğruya Sadaret makamına merbuttu. Nümune daireye iptida oradan başlanılarak icabı hale şuru olundu. Hariciye teşrifatçısı Fuat Paşa kaymı Kâbil bey bu altıncı daireye müdür oldu. Hamdolsun devairi saire ahalisinde o kadar malûmat olmadığından daireleri dahilinde fuhuşhaneler ve kumarhaneler gibi menhiyatın itiyadile altıncı daireden örnek almalıdır.»

Resmî tarihcinin medenî ve asrî bir müessese olan belediyeyi bu tarzda anlaması ve tarihe böyle geçirmesi hayrete şayan değil midir?

Asırlarca uğraşıldığı halde bir türlü men'i mümkün olmayan fuhuş muayen bir yete hasrederek ve salıklerini sık sık muayene ettirerek bu yüzden frenginin önüne geçmek isteyen belediyeyi fuhuşhane ve kumarhane açıyor veya teşvik ediyor diye tarihe yazmak en hafif bir tâbir ile yalancılıktan ve iftiradan başka bir şey değildir.

Fakat daha ziyade hayret ve teessüf etmemelidir. Aradan 80 senelik bir zaman geçmiş olduğu halde bugün bile zavallı belediye iyi bir gözle bakmıyan, fakat münevver geçinen zamanımızın pek çok Lûtfi Efendilerine rasgeldim. Belediye idaresi ne kıymet vermiyenlerden ve bu müesseseyi elden geldiği kadar yükseltmiyenlerden belediyelerin doğurduğu Cümhuriyet için de bir fayda beklenmemelidir.

Beyoğlunda tecrübe edilen yeni belediye usulü 1868 (1285) senesinde İstanbülün her tarafında tatbik edilmek istenildi ve İstanbül on dört belediye dairesine taksim olunarak Şehremaneti - Nümune dairesi de dahil olduğu halde - bu dairelere merci gösterildi ise de hiç bir yerde esaslı bir iş yapılamadı.

1285 (1868) belediye nizamnamesine göre teşkil olunacak on dört dairede ahali tarafından intihap edilmiş 8-12 azadan mürekkep bir belediye meclisi bulunacak ve her dairenin aza arasından seçilmiş bir de reisi olacaktı. Belediyelerin yani dairelerin merkezi ve mercii olan Şehremanetinde dahi bu belediyelerden gönderilecek bir reis ile üç azadan ve on dört daire için ceman 56 kişiden mürekkep bir (Cemiyeti Umumiye) bulunacaktı. Bu Cemiyeti Umumiyeden başka yine Şehremanetinde azası hükümet tarafından meclis haricinden intihap ve tayin edilmiş altı kişilik Bir (Meclisi Emanet) olacaktı.

Belediye meclisine aza olabilmek için senede 5000 kuruş vergi verecek emlak sahibi ve malik bulunmak lazımdı. Yani şehrin idaresinde yalnız emlak sahipleri söz söyleyebilirlerdi. Emlaklı olmıyan vatandaşlar bu haktan mahrum idiler.

1868 (1285) ten 1876 (1293) senesine kadar bu teşkilâtın da istifade edilemedi ve İstanbülde Beyoğlundan başka bir yerde esaslı belediye teşkilâtı yapılamadı ve yaşıtılamadı. Bittabi bu belediyelerden üçer aza gelmediği için Şehremanetinde de (Cemiyeti Umumiye) toplanamadı.

1876 (1293) de hükümetin şekli Mevritiyete tahvil ve ilk defa Meclisi meb'usan toplandığı zaman o meclisten yine ilk defa birisi yalnız İstanbula diğeri İstanbıldan başka Türkiye şehir ve kasabalarına mahsus olmak üzere iki belediye kanunu çıktı.

1876 (1293) kanunu ile 1868 (1285) nizamnamesi arasında pek az fark vardır. Yalnız 1868 nizamnamesi İstanbula on dört belediye dairesine taksim etmiş iken 1876 kanunu Parisi taklit ederek şehri yirmi daireye ayırmıştı. Bir de belediye aza olacakların vergileri miktarını 250 kuruşa indirmişti. Yani hükûmete senede 250 kuruş vergi verecek, emlaklı olmıyan kimse şehrin idaresinde söz sahibi değildi.

Bu kanunların Türkiyenin tegri hayatında büyük kıymet ve ehemmiyeti vardır. Yani Türkiyede mutlakiyet rejimi kaldırılarak ilk defa Millet Meclisi toplandığı zaman her şeyden önce bir belediye kanunu yapılmak düşünülmüş ve ilk tegri mecliste dört ay çalışılarak ancak bu kanunlar ortaya çıkarılmıştır. Belediye tarihinde ehemmiyeti olduğu kadar Türk tegri ve idare sahasında da değeri bulunan bu hadise hakkında Osmanlı Meb'usan Meclisinin zabıt ceridesinin 20 Tegrinievvel 1325 sayısında görülen şu izahat bilhassa huzurunuzda okunmağa değer:

«1293 senesi haziranının yedinci günü tatili müzakerat etmiş olan ilk Millet Meclisi Umumisinin dört aylık mesaisine dair meb'usanda kıraet edilen nutka nazaran o vakit Meclisi Umuminin gördüğü işler (18) e balığ oluyorsa da bunlar meyanında memleketçe şayanı istifade olan ve mevkii tathika vazolunan netayici mesai Dersiadet ile vilâyat belediye kanunlarına münhasır olup mevadi saire arizai teşekürkiye ve emsali müzakerat ve muhaberattan ibaret idi.»

Kanunun negredildiği sene içinde Osmanlı - Rus harbinin çıkması üzerine bu kanun da tatbik edilemedi. Üç sene tereddütten sonra nihayet 1878 (1296) da İstanbül on belediye dairesine taksim edildi. Dairelerden müntahap belediye meclisi, müntahap reisler, Şehremanetinden de müntahap azadan mürekkep (Cemiyeti Uumiyei Belediye) kaldırıldı. Cemiyeti Umumiyei Belediyenin işini görmek üzere azası hükümet tarafından mansup (Meclisi Emanet) bırakıldı. On belediye hükümet tarafından maaşı birer müdür tayin olundu.

1908 (1324) senesine kadar İstanbülde belediyeler bu tarzda idare edildi.

1908 (1324) de ikinci defa meşrutiyet ilân olunduğu zaman 1876 (1293) belediye kanunu tekrar tatbik edilmeğe bağlandı. İstanbul belediye kanununun tarifi dairesinde yirmi belediye dairesine ayrıldı. Her dairede on iki azadan mürekkep ve müntahap bir meclis toplandı. Bu meclis azasından birisi o daireye reis tayin edildi. Her dairenin reisi ile iki azası Şehremanetinde toplanarak 64 azadan ibaret olan (Cemiyeti Umumiyei Belediye) yi teşkil ettiler.

Fakat işler yine arzu edildiği gibi yürümüyordu. Her daire kendisini hududu dahilinde müstakıl bir belediye telâkki ediyor, varidatı az olan belediye diğerinden muavenet göremiyordu. Hattâ daireler mercileri olan Şehremanetine bile muavenet etmemeğe, verilen emirleri dinlememeğe başladılar. Esasen bu tarzda bir belediye teşkilâtı - şimdiki Berlin teşkilâtı müstesna olmak üzere - dünyanın hiç bir yerinde yoktu. Paris nümune ittihaz edilmiş olduğu ve Pariste de yirmi belediye şubesi bulunduğu halde o belediyelerin İstanbuldaki gibi ayrı meclisleri ve müntahap reisleri yoktur.

1912 (1328) de nesrolunan bir kanun ile bu faydasız teşkilât kaldırıldı. İstanbul (Şehremaneti) namı altında bir tek belediye dairesi addedildi ve bu bir tek belediye dairesi dokuz şubeye ayrıldı. Her şubeye hükûmet tarafından maaşlı birer müdür tayin olundu. Dokuz şube dahilinde halk tarafından intihap olunan altıyüz azadan ceman 54 kişi Şehremanetinde toplanarak (Cemiyeti Umumiyei Belediye) yi teşkil ettiler ve bu suretle 1876 (1293) kanunundaki ademî merkezîyet yerine bu sefer de sıkı bir merkezîyet usulü tatbik edilmeğe bağlandı.

İkte 3 Nisan 1930 tarihli şimdiki belediye kanunu tatbik mevkiine konduğu zaman İstanbul belediyesi bu şekilde idare olunuyordu.

Bu bahsi tamamlamak için biraz da İstanbuldan başka diğer Türkiye şehirleri belediyelerinden bahse lüzum vardır. Tetkikatımız bu konferansta takip ettiğimiz usule göre birisi Şark diğeri Garp tarzı olmak üzere iki safhaya ayıracağız:

Tanzimattan evvelki Osmanlı teşkilâtında İstanbulda oldu-

ğu gibi vilâyetlerde de belediye işleri birinci derecede kadılarla muhtesipler tarafından görüldü. Yine İstanbulda olduğu gibi Türkiyenin bazı şehirlerinde (Şehremini) mevcut olmakla beraber bir kısmında da şehir nâibi, şehir kâhyası, Şeyhülbelet (Mısırda) kizir (muhtar), çöplük subaşı (temizlik memuru) gibi memurlar da vardı.

Şehir kâhyaları - ki bunlara âyan ve eşraf ta denilir - büyük ve diğerleri küçük şehirlerde bulunurdu. Bu memuriyetler ilk başlangıçta vergi tahsilâtında, ahali ile hükûmet arasında bir vasıta olmaktan başka bir şey değildi. Hükûmet memurları halktan alacağı vergiyi ve memleket masraflarını halka tevzi ve tahsil defterlerini tanzim eylemek için bunlarla münasebette bulunmağa mecbur idiler. Kâhyalar ve kizirler ise bu işleri memleketin ileri gelenleri ile görüşerek onlarla birlikte yaparlardı. Binaenaleyh bu memurlar bu gibi işlerde halkın vekili ve müntahabı ve hükûmetle halk arasında biricik vasıta idiler. Kâhyalar ve kizirler memleketlerinin en zenginlerinden ve nüfuz ve haysiyet sahibi olduklarından sonraları bulundukları yerlerde valilere ve müsellimlere büyük menfaatler temin etmişler ve aynı zamanda da kendilerine voyvodalık ve mütesellimlik gibi memuriyetler edinmişlerdi. Bu suretle kuvvet ve nüfuzları çoğalınca ve resmî salâhiyetleri artınca halka zulüm ve cefaları ve hükûmet işlerine karışmaları da o nisbette artmıştır. Bundan dolayıdır ki hükûmet vakit vakit kanunlar, nizamlar ve tenbihler neğri ile bunların intihabı suretlerini, memuriyetlerinin tasdiki tarzlarını ve salâhiyetlerinin derecesini tayin ve tahdide mecbur olmuştur. Velhasıl şehir kâhyalığı veya âyanlık, yahut eşraflık şehirle ve bilhassa halk ile münasebeti bulunan bir hizmet, hattâ ahalinin müdahale ve intihabile tayin olunan ilk memuriyet olduğunu tarihlerimizden anlıyoruz. Her ne kadar bağbca işleri hükûmetin (ancematin) yani toptan ve bir kalem olarak istediği vergiyi halkın servetlerinin derecesine ve içtimai mevkilerine göre onlara adalet dairesinde dağıtıp toplamaktan ibaret ise de hükûmet bu hakkı ve bu salâhiyeti şehir kâhyalarına vermekle daha doğrusu ahali bu hakkı hükûmetten almakla hürriyete ve intihap usulüne doğru büyük bir adım atılmış oldu. Zaten garp memleketlerinde

hürriyetle meşrutiyet ve cümhuriyetin başlangıcı ve halkın uyanması bu gibi beledi salâhiyetlerin alınmasıyla başlamış olduğunu gördüğümüz cihetle şehir kâhyalarına şimdiki telâkkiye göre birer muntahap (belediye reisi) gözile bakarsak hata etmemiş oluruz. Şehir kâhyalarının halktan aylık veya ücret almadığını söylemeğe lüzum yoktur. Gûya bu işleri parasız görürler ve öylece halka ve hükûmete karşı böbürlenirlerdi. Halbuki bugün bile Türkiyenin ötesinde berisinde bulunan ve âyan, eşraf yahut ağa adını taşıyan bu türlü adamların halka hizmet görüyorlar diye nasıl kendi menfaatlerini temin ettiklerini ve ne derece soygunculuk ve zulüm yaptıklarını biliyoruz. Cümhuriyet hükûmeti bilhassa şark vilâyetlerinde ahaliyi bunların zulmünden kurtarmak için çok ciddi tedbirler almış, hattâ bir çoklarını yerlerinden, yurtlarından kaldırıp garp vilâyetlerine getirmiştir.

1870 (1287) senesine gelinceye kadar İstanbul'dan başka Türkiyenin şehir ve kasabalarında garp tarzında belediye teşkil edildiğine dair kayıt ve malûmata tesadüf edemiyoruz. Bu tarihte neşrolunan İdarei Umumiyei Vilâyet nizamnamesinin yedinci faslında «vali, mutasarrıf ve kaymakam makarı olan her şehir ve kasabada umuru belediye için bir meclisi beledi bulunacak ve bu meclis bir reis ve bir muavinle altı azadan terekkep edecektir. Mühendis ve memleket tabibi meclisin azayı tabiiyesindendir» denilmekte ise de hükûmet merkezi olan İstanbul'da bile Beyoğlu'ndan başka yerde belediye teşkil edilmediğine göre tağrada da buna muvaffak olunamadığı şüphesizdir. Binaenaleyh İstanbul'dan başka Türkiye şehir ve kasabalarında dahi asıl belediye teşkilâtı 1876 (1293) ten sonra yapılmıştır.

1876 (1293) te vilâyet belediyeleri için bir kanun neşredilerek bu kanuna göre her şehir ve kasabada nüfusa ve şehrin ve kasabanın büyüklüğüne göre dört sene için muntahap ve altı azadan on ikiye kadar azadan mürekkep bir belediye meclisi bulunacak ve her iki senede azanın yarısı değişecekti. Memleket tabibi ile mühendisi ve baytarı meclisin müşavir azasındandır. Senede hükûmete 100 kuruş vergi veren belediyeye aza olurdu ve aza hükûmetçe belediye reisi tayin edilirdi. Her şehirde bir

de (Cemiyeti Belediye) vardı. Cemiyeti Belediye İstanbul'daki gibi olmayıp hükûmet işlerine bakan meclisi idare azası ile belediye meclisi azasının birleşmesinden teşekkül eder ve senede iki defa toplanırdı. Cemiyeti Belediyenin birinci toplantısında geçen senenin hesabı tetkik ve tasdik edilir, ikincisinde belediyenin gelecek seneki bütçesi yapılırdı. İstanbulun belediye teşkilâtı ile Türkiyenin diğer şehir ve kasabalarının belediye teşkilâtı arasındaki başlıca fark azanın intihap usulünde ve Cemiyeti Belediyenin teşekkülündedir. Bir de vilâyetlerde Cemiyeti Belediyelerin mercii Meclisi Umumi Vilâyet idi. 1909 (1325) senesine kadar İstanbul'da vilâyet ve meclisi umumî teşkilâtı yapılmış olmadığı için burada Cemiyeti Umumiyei Belediye daha müstakil ve bilhassa bütçe tanziminde ve sarfiyatta daha serbest idi.

1930 dan evvelki belediyelerden bahsederken Ankara şehrinin Cümhuriyet hükûmetine merkez olduktan sonra orada tatbik olunan yeni belediye usulünü de zikretmek lâzımdır.

16 Şubat 1924 (1340) tarihinde neşrolunan bir kanun ile Ankarada İstanbul Şhremanetinin vazife ve salâhiyetlerini haiz ve İstanbul Şhremanetince tatbik edilmekte olan kanunlar, nizamlar, talimatlar ve kararlardan Ankaraya uygun olanları tatbik etmek üzere bir (Şhremaneti) teşkil olunmuştu. Ankara belediyesi hükûmetçe mansup bir Şhremini ve 24 azadan mürekkep bir (Cemiyeti Umumiyei Belediye) tarafından idare edilirdi. Ankarada muntahiplik vasfını haiz herkes belediye azasına rey verebilirdi. Ankara belediye teşkilâtı için İstanbul belediyesi ve İstanbul belediye kanunu örnek alınmakla beraber bazı hususiyetler ve farklar da gösterilmişti. Meselâ:

A) İstanbul'da Cemiyeti Umumiyei Belediyeye aza intihap edenlerin 100 ve aza intihap olunacakların 250 kuruş vergi vermeleri İstanbul belediye kanunu icabından olduğu halde Ankara için vergi kaydı kaldırılmıştı.

B) İstanbul Şhremaneti bütçesi; Cemiyeti Umumiyei Belediyenin kabulü ve Şhremininin tasdiki ile kat'iyet kesbederek derhal icra mevkiine konulabildiği halde Ankara Şhremaneti

bütçesini Dahiliye Vekâletinin tasdikına arza mecbur tutulmuştur.

C) İstanbul Cemiyeti Umumiyei Belediyesi Şehremini de dahil olduğu halde büyük, küçük bütün memurların kadrosunu tanzime, maaşlarını tayine salâhiyettar bulunduğu halde Ankara Şehreminile Şehremaneti erkânının maaşını tayin hakkı bu kanunla Dahiliye Vekâletine verilmiştir.

Ç) İstanbul belediye kanunundaki intihap müddeti Ankara için yarıya indirilmiştir.

D) İstanbul Şehremaneti kanunen hususi bir zabıta teşkilâtı yapmak hakkını haiz idi. 1912 (1328) de belediye zabıtasının İstanbulda polisçe deruhde olunacağına dair bir kanun çıkarıldı ise de bir türlü tatbik edilememiştir. Halbuki Ankara belediye kanununda Ankara belediye zabıtası vazifesinin polisçe ifa olunacağı tasrih edilmiş ve tatbik olunmuştur.

İşte Ankara Şehremaneti yani Belediyesiyle İstanbul belediyesinin ve diğer Türkiye Belediyelerinin teşkilâtları arasındaki esaslı farklar bunlardır.

Görülüyor ki Ankarada yeni teşkil olunan şehremaneti daha ziyade merkeziyete doğru gitmiş Dahiliye Vekâletinin sul-tası altına daha çok düşmüştür.

Türkiyede belediyenin en son aldığı şekil 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 numaralı kanunda gösterilmiştir. Bu kanun; sakat Osmanlı hükûmetinde meşrutiyetin ikinci defa ilânındanberi yapılması istenilen, fakat bir türlü yapılamayan lüzumlu kanunlardandır. Türkiyede hükûmet şekli Cumhuriyete inkılâp ettikten sonra yine bir an evvel çıkarılması arzu edildiği ve bir çok projeler, lâyhalar ve teklifler yapıldığı halde ancak 1930 senesinde negredilebilmiştir.

Yeni kanunun tanziminde eski teşkilâtlarımız ve bunların sakat cihetleri gözden kaçınılmadığı gibi garp belediyelerinin hemen hepsi tetkik edilerek onlardan da istifade olunmuştur.

9 faal ve 165 maddeyi ihtiva eden bu kanunun bir konferansın çerçevesine girmesinde faide görülen cihetlerinden hulâsatan bahsedeceğim.

Türkiyede ilk ihdasındanberi kabul edilen belediye sisteminin esas itibarile Fransız usulü olduğunu söylemiştim. Memleketin her tarafının bir tek kanunla idare edilmesinin ve belediye azalığı ile reisliğin muayyen ve mahdud bir müddetle oluşunun bu usul için en başlı esas olduğunu da biliyoruz. İşte bizim yeni kanunumuzda bu esaslar dahilinde yapılmış olmakla beraber - her millet belediyesinde olduğu gibi - tatbikat ve teferruatta Fransız usulünden ayrıldığı cihetler de vardır. Bu ayrılıkların bir kısmını izah edeceğim.

Yeni belediye kanunu belediyeyi şöyle tarif eder:

«Belediye; beldenin ve belde sakinlerinin mahalli mahiyette müşterek ve medenî ihtiyaçlarını tanzim ve tesviye ile mükellef hükmi bir şahsiyettir». (Madde: 1).

Bu tarifi şimdiye kadar bir kaç defa bahsettiğim a'le mü-nisip ve komün için gördüğümüz tarifelerden çok farkı olmadığı gibi 1789 dan sonra garpta teşekkül eden diğer milletlerin belediyelerinin görmekte oldukları mahalli ve beledi vazifeleri ifade için kullanılan tâbirlerden de esas itibarile ayrılığı yoktur. Hatta biraz sonra bahsedeceğim köy kanununda (köy) ün tarifi de hemen hemen böyledir.

Türkiyede her şehir ve kasabada mutlaka belediye teşkil edilmez. Herhangi bir şehir ve kasabada belediye teşkil edilebilmek için nüfusunun 2000 den yukarı olması şarttır. 2000 den aşağı nüfusu olan yerlerde köy kanunu tatbik edilir. Fakat herhangi bir şehir veya kasaba, vilâyet veya kaza merkezi ise nüfusu 2000 e balığ olmasa bile orada belediye teşkili bu kanuna göre mecburidir. Yani nerede vali ve kaymakam oturuyorsa nüfusu velevki bir kaç yüz kişiden ibaret olsun orada belediye teşkilâtı yapılmak kanuni bir mecburiyettir. Türkiyede bilhasaa Şark vilâyetlerinde kaza merkezi olduğu halde 30 - 40 nüfuslu ve yine 30 - 40 lia varidatlı kasabalar bulunmaktadır ve kanun o gibi yerlerde dahi belediye teşkilini mecburi kılmaktadır. Şayet aranan evsafıta belediye reisi olacak kimse bulunmazsa hükûmet bu vazifeyi ilâve suretile kaymakamlara gördürür.

Türkiyede her şehir ve kasabada bir tek belediye bulunur. Fakat nüfusu 80,000 i geçen beldelerde yine o bir tek belediye bir takım şubelere ayrılabilir. 740,000 nüfuslu İstanbulun 10 belediye şubesine ayrıldığı gibi. Şubeler müstakil belediye demek değildir. Bunlar o şehrin bir tek müstakil belediyesinin idare parçalarıdır.

Belediyelerin idaresinde o şehirde oturanlar söz sahibidirler. Yani ancak bu gibiler belediye işine karışır. Başka şehirde oturanlar ve yabancılarla ecnebiler, yahut bulunduğu şehre gelememiş henüz altı ay olmamış olanlar belediye idaresine iştirak edemezler. Fakat belde sınırları içinde oturan, bulunan, ilişkisi olan her şahıs belediyenin kanuna, nizam ve talimata müstenit emirlerini, hükümlerini tutmak, yapmak, harç ve ücret ve aidatlarını vermekle mükelleftir. (Madde 14).

Bir şehirde oturup ta o şehir belediyesinin kanunlarını, nizamlarını, emirlerini, tenbihlerini dinlememek, istediği vergiyi vermemek olmaz. Yerli, yabancı herkes bu emirleri dinlemeğe ve belediye vergisini vermeğe mecburdurlar. Yabancılarla ecnebiler yalnız intihaba, yani belediyenin idaresine iştirak edemezler. Bunu biraz daha izah için diyebiliriz ki meselâ İstanbulda yapılan veya açılan bir hastahanenin masrafını İstanbulda oturanlar verdiği için o hastahaneden yalnız İstanbul halkı istifade eder. Türkiye'nin başka bir şehrinden gelen bir hasta, yahut Türkiye haricinden gelen bir ecnebi bu hastahane de ancak para ile yatabilir. Belediye ve idare-i hususiyenin parasıyla yapılan ve idare edilen mektepler de böyle olduğu gibi İstanbul Darülacezesi dahi yalnız o şehrin fakirleriyle muhaceret suretile gelip İstanbulda yerleşenlere mahsustur. Binaenaleyh her Türk ancak nüfus kütüğüne yerli olarak yazıldığı beldenin hemşehrisidir. Hemşehri-lerin belediye işlerinde rey, intihaba, belediye idaresine iştirake ve belediye idaresinin devamlı yardımlarından istifadeye hakları vardır. (Madde 13).

Türkiye belediye makinesini işletenler:

1— Belediye meclisi; 2 - Belediye encümeni; 3 - Belediye reisi; 4 - Belediye reis muavinleri; 5 - Belediye başmimleri; 6 -

İstanbul gibi şubelere ayrılmış olan büyük şehirlerde şube müdürleri.

Şimdi bunlar hakkında ve bilhassa belediye intihabatına dair biraz izahat vereceğim:

1— Belediye meclisi: Belediye meclisine aza olmak veya belediye meclisine aza intihap etmek bir takım şartlara tâbidir.

Evvelâ: Belediye meclisine aza intihap etmek için:

- 1— Türk olmak,
- 2— İntihaptan evvel o şehir veya kasabada en az altı aydanberi oturduğunu isbat etmek,
- 3— 18 yaşını bitirmiş olmak,
- 4— Ağır hapis cezasıyla mahkûm olmamak,
- 5— Hidematı âmmeden memnu bulunmamak,
- 6— Hırsızlık, dolandırıcılık, emniyeti suiistimal, iflâs ve haysiyeti bozan suçlarla mahkûm bulunmamak... şarttır.

Saniyen: Belediye meclisine aza intihap olunmak için:

- 1— Türk olmak,
- 2— İntihaptan evvel bulunduğu şehir veya kasabada en az altı aydanberi oturmuş olduğunu isbat etmek,
- 3— Hidematı âmmeden mahcur olmamak,
- 4— 25 yaşını bitirmiş olmak,
- 5— Türkçe okur yazar olmak,
- 6— Aza intihap edenlerden aranan ve yukarıda 4, 5 ve 6 ncı fıkralarda gösterilen suçlardan birisiyle mahkûm olmamak,
- 7— Belediyeye ait bir iş için onunla mukavele yapmış, yahut taahhüde girişmiş veya mukavele yapan ve taahhüde girişenlerin kefil ve şeriki olmamak, ve yahut bu gibi işlerden belediyeye borcu bulunmamak... lâzımdır.

Aza intihap edenlerle aza intihap olunacak olanlarda aranan şartlar arasındaki farklar yukarıdaki fıkraların birbirile mukayesesinden anlaşılır. Türkiye belediyelerinin garp hükûmetlerinin tatbik etmekte oldukları usullere hangi noktalarda benze-

diğini ve hangi noktalarda ayrıldığına burada izaha kalkışmak uzun sürecektir. Yeni kanunda aza intihap edenlerle aza olacaklar hakkında bazı istisnalar da vardır. Meselâ silâh altında bulunan askerler, jandarmalar, zabıtlar, polisler, askeri memurlar, belediye aza intihabına iştirak edemezler ve kendileri de aza olamazlar. Bilûmum devlet memurları ile, bilûmum belediye memur ve müstahdemleri memuriyetleri dairesindeki belediye meclisine intihap olunamazlar. (Madde 25).

Mebuslarla vilâyetlerde encümeni daimî azaları bu vazifeler üzerlerinde bulundukça belediye aza olamazlar. Yine bunun gibi belediye meclisinde aza iken mebus olan veya daimî encümen azalığına intihap edilen kimse dahi belediye azalığından istifaya mecburdur.

Bir de hısum, akraba, meselâ baba ile oğul, damat ile kayın-peder, ve kardeşler aynı mecliste bulunmazlar. Böyleleri intihap olunmuşlar ise en çok rey alanlar kalır, diğeri çekilir. (Madde: 26-27).

Türkiyede belediye meclislerine aza olacakların adedi şehir ve kasabaların nüfusuna göre tesbit ve tahdit olunmuştur. Ve bunun nisbeti kanunun 21 inci maddesinde yazılıdır. Bu maddeye göre umum nüfusu 3000 e kadar olan kasabalarda 12 ve 100.000 den yukarı nüfuslu kasabalarda aza adedi nihayet 60 olur. Bundan fazla olamaz. Yalnız İstanbulda müstesna olarak aza adedi 68 e çıkabilir.

Belediyenin esaslı işlerini ahalinin intihap ettiği bu meclis görür ve en mühim işi olan belediye bütçesini bu meclis yapar ve belediyenin sarfiyatını yine bu meclis tetkik ve tasdik eder.

Belediye meclisi şubat, nisan ve teşrinisani ayları başında olmak üzere senede üç defa toplanır. Bu toplanmalardan birisinde gelecek senenin bütçesi yapılır. Ve bu toplanmanın müddeti 30 gündür. Diğerinde geçen senenin masrafı tetkik ve tasdik edilir. Üçüncüsünde diğer belediye işleri görüşülür. Bu sonraki toplantıların müddetleri 15 er gündür. Şayet bütçe, masraf tetkikatı ve sair işler bu müddetler içinde bitmezse vali 15 er günü geçmemek üzere bu müddetleri uzatabilir. Fakat

sebebinin de Dahiliye Vekâletine bildirmeğe mecburdur. Fevkalâde mühim ve müstacel bir iş çıkarsa belediye reisinin yazılı daveti veya azadan üçte birinin esbabı mucibeli talep ve teklifi üzerine, yahut doğrudan doğruya valinin davetile belediye meclisi fevkalâde olarak toplanabilir. Fevkalâde toplanmalarda davete sebep olan iş ne ise o işten başkası görüşülemez. Ve bu sebeplerle bu davetlerin haricinde belediye azaları kendiliklerinden gelip toplanamazlar. Halbuki Kamutay davet vaki olmadan teşkilâtı esasiye kanununda yazılı günlerde meselâ Teşrinisani iptidaında kendiliğinden toplanır. Ve Kamutay bir siyaset yeridir. Her meb'us istediği tarzda siyasi kanatlerini söyleyebilir. Lâkin belediye meclislerinde ne böyle davet vaki olmadan toplanmak hakkı vardır, ne de siyasi kanaatlerini söyleyebilmek salâhiyeti. Yani belediye meclisi açık ve gizli toplanmalarda siyasiyata dair müzakeratla iştigal veya siyasi temenniler izhar edemez. (Madde 53 — fıkra 4).

Belediye azaları 4 sene için intihap olunurlar.

Belediye reislerinin intihabı: Belediye reisi meclis azası arasından intihap olunabildiği gibi meclis haricinden, fakat aza olmak sıfatını haiz olanlar arasından da yine meclisçe intihap olunabilir. Bundan başka İcra Vekilleri Heyetince görülecek lüzum üzerine tesbit olunacak bazı vilâyet merkezlerinin belediye reisleri de oranın belediye meclisince değil, Dahiliye Vekâletince intihap ve tayin olunur. Şimdiki halde bu salâhiyet yalnız Ankara belediye reisi için istimal edilmıştır. Ankara belediye reisini Ankara belediye meclisi değil, Dahiliye Vekâleti intihap etmiştir.

Yine kanunun 94 üncü maddesinin «D» fıkrasına göre hükümet isterse valileri ve kaymakamları da bulundukları şehir ve kasabaların belediye reisiğine tayin edebilir. Şimdi Ankara belediye reisi oranın valisi olduğu gibi, İstanbulda ise aşağıda ayrıca izah edileceği üzere vali aynı zamanda İstanbul belediyesinin reisi ise de Ankara ile İstanbul arasında biraz fark vardır.

Reislik müddeti azalık müddeti gibi 4 senedir. Reisten başka belediye azası yine kendi aralarından bir sene müddetle iki reis vekili intihap ederler. Reis bulunmadığı zamanlarda bu vekillerden birisi meclise riyaset eder. Rieslerin memuriyeti vilâyet merkezi olmayan yerlerde, yani kazalarda valinin tasdikile ve vilâyet merkezlerinde Dahiliye Vekilinin inhası ve Reisicumhurun tasdikile olur.

Görülüyor ki Türkiye belediyeleri reis intihabı hususunda her milletin belediye teşkilâtından daha geniş tutulmuştur. Garp'ta tatbik edildiği halde Türkiyede kabul edilmemiş olan yalnız bir usul kalmıştır. O da Amerika usulüdür. Amerikada - bilhassa büyük şehirlerde - belediye reisi ârâyı umumiye ile doğrudan doğruya ahali tarafından intihap olunduğunu biliyoruz. İşte bizde eksik olan yalnız bu usuldür.

Türkiyede belediye reisi fahri değildir, ücretlidir. Hatta 70.000 den ziyade nüfuslu olan şehir ve kasabaların belediye azaları haki huzur dahi alırlar. Diğerlerinde azaya bir şey verilmez.

Belediye meclislerinin müzakereleri açıktır. Herkes dinliyebilir. Fakat gizli müzakere yapmağa da meclisin hakkı vardır. Ancak meclis gizli müzakereyi en büyük mülkiye memuruna bildirmeğe mecburdur. En büyük mülkiye memuru gizli toplantılara bizzat girip dinlemek hakkını haiz olduğu gibi yerine bir memur da gönderebilir. Toplantılar ve müzakereler, açık olsun, gizli olsun, her ikisinde de verilen kararların hulâsalarını belediye reisi en büyük mülkiye memuruna bildirmeğe ve belediye kapısına asmak suretile de halkı haberdar etmeğe mecburdur. Bunun sebeplerinden birisi belediyelerin kanunlar haricinde işlerle ve bilhassa siyasetle uğraşmamalarını temindir.

Belediye meclisinde ara olduğu halde, o meclisin açık ve gizli toplantılarında bulunamayacak reisler ve azalar da vardır. Meselâ mukavele ile alâkadar olduğu işlerde, kendisinin ve yahut akrabasının tasarrufu altında bulunan emlakın istimlakı, kiralanması veya satın alınması müzakere edilirken bu işlerde alâkası olan ara mecliste bulunamaz. Daimî encümen azaları

da hususî surette alâkadar oldukları meselelerin encümende müzakeresinde bulunamazlar. Bir de geçen senenin hesapları müzakere edildiği zaman belediye reisi müzakerata iştirak edemez. Reiş vekili müzakeratı idare eder.

Daimî encümen: Her belediyede meclis içtima etmediği zamanlarda belediye işlerini görmek üzere reis ile intihap olunacak azalardan mürekkep bir daimî encümen bulunur. Daimî encümen azalarının müddeti 1 senedir. Encümen azalığı fahri değildir, ücretlidir. Encümenin göreceği işler belediye kanununun 83 üncü maddesinde yazılıdır. Belediye başamirleri kendilerine ait işlerde rey sahibi olmak üzere encümende bulunabilirler. (Madde 77 - 78).

Şimdiki belediyeler köylerde, sitelerde, münisiplerde ve komünlerde olduğu gibi bir dereceye kadar hükümet içinde hükümet değildirler. Şimdiki belediyeler ancak Kamutayın tanzim ettiği kanun ve hükümetin yaptığı nizamlarda gösterilen hudut dahilinde kendilerine bırakılan mahallî işleri görürler.

İşte belediyelerin kanunlar ve nizamlara müstenit bazı hakları ve salâhiyetleri olduğu gibi her hakkın karşısında bir de vazife bulunmak esas kaidelerden olduğu için belediyelerin hükümete ve bulundukları şehir ve kasaba halkına karşı yapmakla mükellef oldukları bir çok vazifeleri de vardır.

Kanun ve nizamlarla belediyelere verilen vazifelerin yapılması birinci derecede paraya bağlı olduğu için belediyeler bulundukları şehir ve kasabalar ahalisinden hükümet vergisinden başka - ya o vergiye zam suretile, yahut yalnız belediyeye mahsus olmak üzere - vergi almak hakkını haiz oldukları gibi belediyeye para getirecek ticarî ve iktisadî teşebbüslere girişmeğe de mezdurlar. Meselâ kendi şehir ve kasabalarında tramvay, otobüs ve sair deniz nakliye vasıtaları işletmek, elektrik, havagazi ve su tesisatı yapmak; hâl, mezbaha, değirmen, ekmeke ve buz fabrikası gibi yiyecek şeyleri hazırlıyacak ve ucuz satacak müesseseler vücade getirmek suretile hem şehir halkına hizmet, hem de kendisine bir varidat menbaı bularak halkın vergi yükünü azaltmak belediyelere verilen haklardan ve salâhiyetlerdendir.

Bu asırda en iyi belediye varidatını bu gibi ticari ve iktisadi teşebbüslerle temin edip halkın vergi yükünü hafifleten belediyelerdir. Hattâ bu noktâ nazardandır ki lokanta ve sinema açan ve bunlarla hem halka, hem kendisine hizmet eden belediyeler de vardır.

Bundan evvel evkaftan bahsederken de söylediğimiz gibi evvelce hususî müteşebbislerin, yahut vâkıfların yaptığı gibi şimdi mecanen yemek vermek suretile halk tenbelliğe alıştırılmaz ve kimseye bedava su içirilmez. .. ilh. Fakat belediyeler buna mukabil halka ucuz ve temiz yiyecek ve içecekler temin ederler. Asrî ve fennî tesisat yaparak temiz, bol ve çok ucuz bir suyu yalnız semtine ve mahallesine değil, hattâ evine kadar getirirler. Kara ve deniz nakliye vasıtaları işleterek ahalinin ucuzca ve rahatca şehrin bir tarafından, diğer tarafına çabucak gitmesini temin ederler ve bütün bu teşebbüsleri kendisi yaparak bunlardan husule gelecek ufak tefek kazancı da yine o şehir ve kasabanın diğer ihtiyaçlarına sarfederler.

Bu sayılan şeyleri İstanbulda kuvvetli bir belediye bulunmadığı, daha doğrusu belediyenin kıymet ve ehemmiyeti takdir edilmediği zamanlarla hükûmet yabancı şirketlere imtiyaz suretinde vermiş ve yaptırmıştır. Fakat şirketlerin imtiyazı bitince bunlar şehre intikal edecektir. Hattâ şimdi bile bu şirketler şehre basılatlarından birer hisse vermektedirler. İşte her şeyi bedava temin eden vakıfla bu iktisat asrındaki belediyeler arasında görülen farklar bunlardır.

Bunlardan başka belediyelerin diğer bazı hakları daha vardır. Meselâ hükûmetin istediği bir şeyin yapılması, yahut istemediği bir şeyin yapılmaması için Kamutayca kanun ve hükûmetçe nizam ve talimat neşir ve tebliğ edildiği gibi belediyeler de hükmü yalnız kendi şehir ve kasabalarına münhasır olmak üzere belediye tembih ve yasakları koyabilirler. Hükûmet kanun ve nizamı riayet etmeyenleri cezalandırdığı gibi belediyeler de kendi tembih ve yasaklarını dinlemeyenlerden ceza alırlar, ticaretten menederler, hattâ hapsedirtirler.

Zaten belediyeler ilk başlayışta ufak mikyasta bir hükû-

met değil miydi? Şimdi ise ancak bu kadar salâhiyetleri kalmıştır. Belediye ufak mikyasta bir hükûmet olunca yine hükûmete ait bazı imtiyazlardan, haklardan ve salâhiyetlerden istifade etmeleri tabiidir. Meselâ belediyelerin irat getirmeyen ve kendi işgalleri altında bulunan binaları hükûmet daireleri gibi vergiden istisna edilir. Buna mukabil belediyeler de hükûmete ve umuma ait binalardan temizlik ve tenvirat vergisi almazlar. Belediye vergilerine, belediyenin akar olmayan emval ve eşyasına hükûmetin emval ve eşyası gibi haciz konmaz.

Bunlara yani halktan aldığı vergilere ve kendisine verilen ticaret haklarına, vergiden ve hacizden istisnaya mukabil belediyelerin yalnız o şehir ve kasaba seknesinin istifadesi için yapmağa mecbur olduğu bir çok işler ve vazifeler vardır. Bunlar belediye kanununun 15 inci maddesinde 76 fıkra da toplanmıştır. Belediyenin bu 76 fıkra da sayılan yüzlerce vazifesini burada tekrar etmeğe eserin hacmi müsait değildir. Bu vazifeleri kanunun metninden okumak lâzımdır.

Kanun bütün belediyeler için bir ise de bu 76 fıkra da sayılan vazifeleri her belediye tamamen yapmakla mükellef değildir. Bunlar kanunda kısım kısım ayrılmıştır. Bir kısmı mecburidir. Her belediye onları tamamen yapmakla mükelleftir. Bir kısmı ihtiyaridir. Onları da yalnız varidatı çok olan belediyeler yapacaktır. Kanunun 16 ncı maddesinde hangi vazifeleri ne kadar bin lira varidatı olan belediyelerin yapmağa mecbur oldukları birer birer gösterilmiştir. Meselâ bunlardan en lüzumlu ve belediyelerin en esaslı vazifeleri olan bir kısmını varidatı az olsun, çok olsun, her belediye behemehal yapmağa, bir kısmını varidatı 50.000 liradan, bir kısmını varidatı 200.000 liradan ve bir kısmını da varidatı 500.000 liradan fazla olan belediyeler yapmağa mecburdurlar. Bununla beraber belediye tiyatrosu ve sineması, belediye oteli ve gazinosu, yapmak ve idare etmek hususunda kanun hiç bir belediyeyi zorlamıyor. Kanunun 500.000 liradan fazla varidatı olan belediyelerden yapılmamını beklediği şeylerden bir kaç tanesini misal olarak söylüyeyim:

Halk için hütüphane ve okuma salonları açmak; belediye fidanlıkları, çocuk bahçeleri, oyun ve spor yerleri, ve stadyum yapmak; belediye koruları yetiştirmek; yetimhane, âcezehane, bimarhane, tebhirhane, insan ve hayvan hastahaneleri, doğum ve emzirme evleri yaptırmak; eğlence yerleri, plâjlar, tiyatro, sinema, otel, gazino, halk müzesi, hayvanat ve nebatat bahçeleri, buz fabrikası, soğuk hava mahzenleri, süthaneler, faktirler için yatı evleri, halk için şefkat ve tasarruf sandıkları yapmak; belediye memurları, yapı kalfaları ve muhtelif meslek erbabı için kurslar, dersler, mektepler, umumî ve sıhhi çamaşırhaneler açmak gibi. Burada bu sayılan vazifeleri tamamen denilecek derecede yapmış olmasından dolayı İstanbulun Türkiye belediyeleri arasındaki müstesna mevkiini söylemeden geçemeyeceğiz. Hususî idare ile beraber varidatı 10-12 milyon liraya çıkan İstanbul belediyesi kanunda sayılan mecburî vazifeleri hemen tamamen ve ihtiyarî olanları da pek azı müstesna olmak üzere kısmen yapmıştır. Şimdiye kadar yapamadığı hayvanat, nebatat bahçeleri, stadyum, umumî çamaşırhane, muhtelif meslek erbabı için kurslar, dersler, ve mektepler gibi şeylerdir. Halbuki bunlar da tamamiyle yapılmamış sayılamaz. Çünkü İstanbulda ötedenberi bunlardan bir çokları hususî teşebbüsler ve hususî sermayelerle vücade getirilmişlerdir. Hattâ diyebiliriz ki İstanbul belediyesi kanunda yazılı olmıyan, yahut pek ehemmiyet atfedilmıyen diğer bir çok şeyleri daha yapmıştır. Meselâ Türkün Halâşkârı Atatürk İstiklâl harbi için Anadolu'ya geçmeden evvel vatanın kurtuluşunu içinde düşündüğü ev belediyece satın alınarak orada bugünkü büyük inkılâbı gelecek nesle gösterecek bir inkılâb müzesi açmış; İstanbul halkının muhtelif asırlarda yapmış ve kullanmış olduğu her türlü eşya, kıyafet, ve san'at eserlerini ihtiva etmek üzere bir halk müzesi vücade getirmiş; şarka ve bilhassa Türkiye'ye ve İstanbul'a müteallik her lissandan tarihî, siyasi ve ictimai eserlerle her türlü gazete, mecmua, salname ve emsali eserleri sinesinde toplayan bir halk kütüphanesi tesis etmiş; şark musikisinin tasnifi ile muhafazası ve şark musikisinin memleketimizde terakkisi için konservatuvar denilen musiki mektebi ile bir şehir bandosu mektebi açmış, bir şehir tiyat-

rosu tesis etmiş, ve yaşatmış, kimsesizlerin geceleri barınması için yerler göstermiş, çalışacak yaşta olan adamlara engel olan çocuklarını barındırmak, oyalamak ve yedirmek için çocuk bakım evleri tesis etmiş, hattâ fidanlık, meyva bahçesi, şehir matbaası yapmış olduğu gibi Türkiye'nin ilk belediye mecmuasını da yine İstanbul belediyesi muntazaman çıkarmak ve seneden seneye terakki ettirmek şerefini kazanmıştır.

İstanbulda hususî teşebbüslerle muhtelif yerlerde vücade getirilmiş bir çok plâjlar ve stadyomlar mevcut olmakla beraber İstanbul belediyesinin daha geniş miyasta bu iki sıhhi, terbiyevî ve asrî müesseseleri vücade getirmek üzere bulunduğunu da şimdiden söyleyebiliriz.

İstanbulun belediye teşkilâtı bazı noktalarda diğer Türkiye şehir ve kasabalarının belediye teşkilâtından ayrıdır. Ötedenberi İstanbul belediye idaresi Türkiye'nin diğer şehir ve kasabalarından ayrı bir idareye, hata ayrı bir kanuna tâbidir. Esasen Garp'ta her memleketin hükûmet merkezleri ve büyük şehirleri belediye teşkilâtı itibarile az çok diğerlerinden ayrıdır. İşte gerek Garp belediyelerine, gerek İstanbulun mazisine ve tarihine temas eden bu sebeplerden dolayı yeni belediye kanununa da İstanbul için ayrı bir fasıl ilâve olunarak bu şehrin idare sistemi hükûmetçe diğerlerinden başka ahkâma tâbi tutulmuştur. 3 nisan 1930 tarihli belediye kanununun 8 inci faslında 5 maddede gösterilmiş olan bu hususiyet şunlardır:

Türkiyede mahallî işlerle uğraşan üç müessese olduğunu bilirsiniz. Bunlardan birisi evkaftı. O; mevkiini belediye'ye terketti. İkincisi hususî idaredir.

Hususî idarelerin ilk mektep ve dispanser yapmak ve idare etmek, bazı ictimai muavenetlerde bulunmak ve nihayet köyler ve kasabalar arasındaki yolları ve köprüleri yapmak gibi işlerle uğraştığını bilirsiniz. Halbuki bu türlü işler bütün dünyada belediyeler verilmiştir.

İşte Türkiye'de şimdilik İstanbulda da belediyelerin bu hakkı teslim edilerek hususî idare bazı kayıtlar ve şartlarla belediye ile birleştirilmiştir.

Belediyenin tarihi tekâmülünden, garbın müterakki memleketlerindeki emsalinden istidlâlen öyle görünüyor ki yakın zamanda bütün Türkiyede hususî idareler belediyelerle birleştirilecek ve işte o zaman dünyanın her tarafında olduğu gibi Türkiyede her şehir ve kasabada bir hükûmet, bir de mahallî idare yani belediye bulunacaktır.

Evet İstanbulda belediye ile vilâyetin hususî idaresi birleştirilmiştir. Biliyorsunuz ki idare-i umumiye-i vilâyet kanununa göre vilâyetlerde hususî idarenin işini görmek üzere bir umumî vilâyet meclisi, bir de daimî encümen vardır. Bu meclisle bu encümenin başlıca vazifeleri vilâyet dahilindeki - bittabi şehir haricindeki - yolları, köprüleri yaptırmak; bazı sıhhi ve içtimai muavenetlerde bulunmak ve ilk tedrisatı idare etmektir. Halbuki bu gibi vazifelerin garpte belediyelere bırakılmış olduğunu biliyoruz. İşte Türkiyede ilk defa İstanbulda vilâyet umumî meclisi ile cemiyeti umumiye-i belediye birleştirilerek ikisine mukabil bir (İstanbul Umumî Meclisi) teşkil olunmuştur. Gerek bu meclis, gerek bu meclisin daimî encümeni, hem belediye kanununda belediyeye, hem de vilâyetler idaresi kanununda vilâyetin hususî idaresine ait işleri birden görmektedir. İstanbul umumî meclisinin 68 azası vardır. Bu azanın 60 ı belediye hududu dahilindeki şehirden ve 8 i belediye hududu haricinde kalan kazalardan intihap olunur.

Daimî encümenin de 8 azası vardır. Bunun 6 sı belediye hududi dahilindeki şehirden müntehap azadan, ikisi belediye hududu haricindeki kazalardan gelen azalardan intihap olunur. İstanbul belediye teşkilâtı bir dereceye kadar Paris belediye teşkilâtına da benzerse de aralarındaki fark aşikârdır. Daha ziyade İstokholm belediyesine benzer. Meselâ İstanbulda da vali aynı zamanda belediye reisi ise de İstanbul valisi umumî meclise riya-set ve reye iştirak eder. Bir de İstanbul umumî meclisi Paris umumî meclisi gibi şehre ait işlerde ayrı ve vilâyete ait işlerde ayrı olarak toplanamaz. Yani İstanbul umumî meclisine meselâ Şile'den gelen bir aza dahi İstanbul şehrine ve bilfarz şehrin elektrik işlerine dair söz söyleyebilir. İstanbul için belediye ka-

nununda bir hususiyet daha vardır. İstanbul belediyesinde baş-âmir denilen belediye erkânı, yani yazı, hesap, sıhhat ve fen işleri müdürleri kendilerine ait hususatta daimî encümenle aza sıfatile bulunurlar ve reye iştirak ederler.

Biraz evvel Türkiyede belediye reislerinin intihap ve tayinlerinden bahsolunurken İstanbul ile Ankara belediye reislikleri bu şehirlerin valilerine verilmiş ise de yine aralarında fark olduğunu söylemiştim. Evet vazî kanun Ankarada vilâyetten başka bir de belediye bulunmasını ve o belediyenin ayrı bir reisi olmasını kabul etmiş; hususî idareyi de yine diğer vilâyetler gibi Ankara vilâyetinde ve umumî meclisin mürakabesi altında bırakmıştır. İstanbulda ise ayrı bir belediye varsa da ayrı bir belediye reisi yoktur. Hükûmet istese de belediyeye ayrı bir reis tayin edemez. Çünkü kanunda yeri yoktur. İstanbulda vali olan hükûmet memuru aynı zamanda bir halk idaresi olan belediyenin de reisi-dir.

İstanbulun Türkiyenin diğer şehirlerine, hattâ Ankaraya hiç benzemiyen bir hususiyeti daha vardır. O da bu şehir dahilinde kaza teşkilâtının yapılmış olmasıdır.

İstanbul: 10 kaymakamlığa ve aynı zamanda belediye kanununun 10 uncu maddesiyle verilen salâhiyete binaen hudutları bu kaymakamlıkların hududlarına ve isimlerine tatabuk etmek üzere 10 belediye şubesine ayrılmıştır. Bu şubeler yahut kaymakamlıklar nahiyele ve nahiye mahallelere ayrılmışlardır.

Nahiyelede hükûmet tarafından mansup bir müdür bulunur. Merkez nahiyelelerinin işleri ekseriyetle kaymakamlar tarafından görülür. Yalnız Eminönü, Fatih ve Beyoğlu merkez nahiyelelerinde ayrıca müdürler vardır. Ve bunlar merkezlerde kaymakamlara muavenet etmektedirler. Nahiye müdürleri hükûmet memuru olmakla beraber bulundukları sahada belediye işini de görürler ve zabitanın âmiridirler, fakat nahiye müdürlerinin kaymakamlar gibi hakkı kazası tanınmamıştır.

İstanbul bir tek belediye olup vali aynı zamanda belediyenin de reisi olduğu gibi kaymakamlar da - belediye kanunu-

nun 94 üncü maddesinin (D) fıkrasına istinaden - bulundukları kazaya isabet eden belediye şubesinin reisi, yani müdürü addedilmişler ve bu suretle hükümet memuru olan kaymakamlıkla halk memurluğu olan belediye şubesi müdürlüğü birleştirilmiştir. Kaymakamlar belediye şubesi müdürlüğü vazifesini yaptıkları için belediyeden de ayrıca ufak bir ücret alırlar. Vali de böyledir. Hem kaza, hem de belediye bir binada ve bir arada bulunurlar. Fakat kaza memurları ayrı ve belediye memurları ayrıdır. Yani tam birleştirme değildir. Amir bir ise de hükümet teşkilâtı, belediye teşkilâtı birleştirilerek bir tek makine haline getirilmemiştir. Bugünkü teşkilât bir dereceye kadar İstanbul kadılar tarafından idare olunduğu zamanı hatırlatır. Şimdi belediye şubesi müdürlüğü vazifesini idari ve mülki vazifelerine ilâve suretile gören kaymakamların yalnız belediye suçlarında hakkı kazası dahi kabul edilmiş olmasına göre benzetişte hata olmasa gerekir.

III

Türkiyede nahiye teşkilâtı

Türkiyedeki bütün belediye teşkilâtlarından bahs olunurken nahiye denilen ve esasen beledi bir teşkilât olan idari ve mülki taksimat hakkında da bir kaç söz söylemek icap eder. (Nahiye) tabirinin bizde yanlış olarak garptaki (Komün) e mukabil alındığını evvelce söylemiştim. 1864 (1281) tarihli teşkilâtı vilâyet nizamnamesi mülki taksimat sırasında kazadan sonra nahiyeden bahsetmiş olduğu için 1857 (1292) de yani Osmanlı ülkesinde meşrutiyetin ilânından ve belediye kanunlarının neğrinden bir sene evvel bir (İdare-i Nevahi nizamnamesi) neğrolunmuştu. Bu nizamnameye göre «her kazanın mülhakatından olan kariye ve çiftlikler kurp ve civar ve münasebetlerine göre nahiye dairesi namile bir kaç daireye taksim olunarak» 200 kadar evi olan köy veya mahallenin ve yahut bir kaç köy ile bir kaç mahalle bir araya getirilerek buralarda bulunan her 200 evin bir nahiye dairesi addedilmesi münasip görülmüştür. Her nahiyede müntahap bir

müdür ve yine müntahap 4 - 8 azadan mürekkep bir meclis bulunacak ve ayrıca bir de ihtiyar meclisi olacaktı. Fakat bu nizamnamenin tamamilen tatbik edilmediği veya edilemediği anlaşılıyor. Hele müntahap nahiye meclisi hiç teşekkül etmemiştir diyebilirim.

Şu halde 1930 belediye kanunu neşredilmeden evvel Türkiyede 4 kanunla ayrı ayrı usule ve idareye tâbi 4 türlü belediye vardı demek olur. Halbuki sakıt Osmanlı hükûmetinin ilk başlayışta Fransız belediye usulünü kabul etmiş olduğunu ve bu usule göre bütün memleketin bir tek kanunla idare edileceğini evvelce görmüştük. Eğer nahiyeden sonra Türkiyede bir de kariye yani köy taksimat ve teşkilâtı mevcut olduğunu söylersek o zaman Türkiyede belediye kanunları adedinin beşe balığ olduğunu iddia edebiliriz.

IV

Türkiyede köy idaresi

Köy idaresi belediyelerin ilk derecesi olduğu için bundan da bahsa lüzum vardır:

Belediye kanununun nüfusu 2000 den yukarı şehir ve kasabalarda tatbik olunduğunu biliyorsunuz. Bu miktardan aşağı nüfusa malik olan yerler köy sayılır ve buralarda köy kanunu tatbik olunur. Köy kanunu 18 Mart 1340 tarihinde neşredilmiştir. Bu kanun belediye kanununun ufak bir örneğidir. Şu halde köy idaresi küçük mikyasta bir belediye idaresi demektir. Zaten hükümet ve belediye şeklinin köy idaresinden çıkmış olduğunu ve köy idaresinde başlangıçta belediye ile hükûmetin birleşmiş olduğunu biliyoruz. Köy kanunu (köy) ü şöyle tarif eder:

«Cami, mektep, otlak, yaylak, baltalık gibi orta malları bulunan ve toplu veya dağınık evlerde oturan insanlar, bağ, bahçe ve tarlalarla birlikte bir köy teşkil ederler». Bu; köyün tarifidir. Köy idaresinin değil. Köy idaresini tarif için şimdiye kadar komün ve belediye hakkında söylemiş olduğumuz sözleri buna da tatbik edebiliriz. Köylerde şehir ve kasabalardaki be-

lediye meclisine mukabil bir (ihtiyar meclisi) ve belediye reisine mukabil bir (muhtar)) bulunur.

İhtiyar meclisinin azası köyün büyüklüğüne küçüklüğüne, nüfusunun azlığına ve çokluğuna göre 8 ile 12 arasında değişir. Muhtar ihtiyar meclisi kendi aralarından iki sene için seçerler. Muhtar parasız hizmet etmez. Geçineceğini köylü verir. Köyün imamı ile muallimi ihtiyar meclisinin tabii azasındandır. İhtiyar meclisini seçmek hakkını haiz olan köylülere (Köy derneği) denilir. İhtiyar meclisi ile muhtarın göreceği işler köy kanununda yazılıdır. Bunları kanunun metninden okumak lazımdır. Kanunda yazılı işlerin bir kısmı - belediye kanununda olduğu gibi - mecburidir. Yani bu gibileri hükümet ihtiyar meclisi vasıtasile köylüye zorla yaptırılır ve bir kısmı ihtiyaridir. Yani köylünün isteğine bağlıdır. Mecburi olan işleri köylü yapamazsa ihtiyar meclisi köylüye ceza verir. İsteğe bağlı olan işlerde ceza yoktur. Fakat isteğe bağlı olan işlerden bazılarının yapılmasını köylünün yarısından fazlası ister ve en büyük mülkiye memurunun yani yerine göre vali ve kaymakamın muvafakatini de alırlarsa o türlü işlerin de köylüler için yapılması mecburi olur ve yapmıyana ihtiyar meclisi ceza verir. Bu işler kasaba ve şehirlerde belediye kanununun yapılmasını istediği şeylerin ufak miyasta birer örneğidir. Yani yollar, kaldırımlar, temizlik ve tenvirat yapmak; köye su getirmek; muhtar ve ihtiyar meclisi için köy odası ve yolcularla misafirler için konuk odası; cami, mektep yapmak; köy için ortaklama korucu, sığırtaç ve çoban tutmak.. gibi şeylerdir. Yapılması köylünün isteğine bağlı olan şeyler de belediye kanununun varidatı 5,000 ilâ 500,000 liradan yukarı olan belediyelerin yapmağa mecbur oldukları işlere benzer. Meselâ köyde hamam, çamaşılık, değirmen, pazar ve çarşı yerleri yapmak; sokaklara taş döşemek yani kaldırım yapmak; mezarlığın etrafına duvar çevirmek; yollara ağaç dikmek; köyün tarla ve bahçelerini sulamak için uzaktan su getirmek; ziraat için pulluk ve harman ve ticaret için peynir ve yağ makineleri almak; köy için iyi cinsten boğa, aygır, teke ve koç getirmek;

evleri ahırlardan ayrı yapmak ve temiz tutmak ve badanalamak... gibi şeylerdir.

Belediyelerin hükûmetten ayrı vergileri olduğu gibi köylerin de yine hükûmetten ayrı yalnız kendilerine mahsus gelirler vardır. Fakat köylerde işler paradan ziyade bütün köylü emece ile çalıştırılarak parasız yine kendilerine yaptırılır. Şayet bu işler için paraya ihtiyaç hasıl olursa o para ihtiyar meclisinin kararla köylüden salma suretile toplanır. Salma demek zengine ve fakire göre bir nisbet dairesinde para almak demektir.

İhtiyar meclislerle muhtarlara belediyelere verildiği gibi hakkı kaza da verilmiştir. Köylerde belediye ile hükûmet işleri birleşmiş olduğundan köylüler arasında çıkan ufak tefek niza ve davaları ihtiyar meclisi görür ve ekseriyetle cezadan ziyade köylü arasında sulh ile işi bitirir. 50 liraya kadar para davalarını halletmek te ihtiyar meclisinin salâhiyeti dâhilindedir. Bundan fazla para davasını ve küçük büyük suçları nahiye ve kaza merkezindeki mahkemeler görürler. İhtiyar meclisince verilen kararlar kat'idir. İstinaf, temyizi yoktur.

Köyün hususî zabıta teşkilâtı da vardır. Bunlara korucu denilir. Korucular köylünün ırzını, canını ve malını korumakla mükelleftirler. Korucuların üniformaları vardır ve silâh taşımağa mezdurlar. Silâhlarının cinsi harp silâhıdır.

Türkiye Cumhuriyeti tabiiyetinde bulunmayan gerek şahıslar gerek şahıs hükmünde bulunan cemiyetler ve şirketler köylerde arazi ve emlak sahibi olamazlar. (Madde 87)

Ecnebi tabiiyetinde olanlar köyde oturabilmek için Dahiliye Vekâletinden resmî tezkere alacaklardır. Bu tezkere verilir verilmemesi ve oturma müddetlerinin azaltılması veya uzatılması keyfiyeti Dahiliye Vekâletine aittir. (Madde 88)

V

Belediyeler, köyler ve hususî idareler birliği

3 Nisan 1930 tarihli belediye kanunu kendisinden evvelki kanunlarda görülmiyen bir yeniliği ihtiva etmektedir. Türkiye-

deki köyler, belediyeler ve buralardaki hususî idareler birleşerek kendilerine kanunlarla verilmiş olan vazifelerin bir veya bir kaçını müşterek varidatla ve müşterek tesisatla idare hakkını haizdirler. Yani 8-10 köy, belediye veya hususî idare bir araya gelerek hepsinin istifade edeceği meselâ bir san'atlar mektebi, yahut bir hastahane yaparlar veya hepsinin birden işine yarıyacak bir yol inşa ederler veya kilometrelerce uzaktan bütün köyler ve kasabaların istifade edebileceği bir suyu getirirler. Halbuki böyle bir birlik olmadığı zamanlarda bu köy, belediye veya hususî idareden yalnız birisi bu müesseseleri veya bu işleri tek başına yapamaz. Çünkü bunlara bir değil, bir çok senelerin varidatını tahsis etse yine yetişemez. Halbuki hepsi bir araya gelse ve masrafı aralarında taksim etseler bu gibi şeylere pekâlâ muvaffak olurlar. İşte yeni kanun bu muvaffakiyeti temin için bir takım ahkâm koymuştur.

Kanuna göre birliğin bir nizamnamesi olacak, bir meclisi, bir encümeni ve bir de reisi bulunacaktır. Bu maksatla birleşen köy, kasaba ve şehirlerin en münasip olan birisi birlik için merkez ittihaz olunur. Birlik meclisi 4 sene için azası arasından birisini reis intihap eder.

Birliğe dahil köy, belediye ve hususî idareler yalnız bir vilâyet dahilinde iseler birlik reisinin memuriyeti o vilâyetin valisi tarafından tasdik edilir. Yerleri bir kaç vilâyete tesadüf ediyorsa reisin memuriyeti Dahiliye Vekilinin tasdikile muteber olur. Birliğin bir de müşterek bütçesi bulunacaktır.

Yeni belediye kanunundaki birlik teşkilî tarzını belediyelerin başlangıcında gördüğümüz köyden hükûmet fikrinin nasıl çıktığına benzetebiliriz. Yani evvelâ teşekkül eden bir köy sonraları hakimiyetini etrafa teşmil ederek bu idareden hükûmet fikri nasıl çıkmış ve aynı zamanda mahallî işlere bakmak üzere bir de belediye teşkil olunmuş ise bugünkü köy, belediye ve hususî idareler mevcut olmakla beraber bunların içinde daha hususî ve mahallî mahiyette birlik teşkil edilmesi de öyledir. Bunu biraz daha izah edebilmek için diyelim ki: Meselâ İstanbul'da oldukça mükemmel teşkilât ile binası müsait, istenildiği

kadar mütehassıs ve muallim bulunabilir bir san'atlar mektebi vardır. Bunun masrafını İstanbul belediyesi bütçenin hususî idare kısmından vermektedir. Bundan dolayıdır ki bu mektebe yalnız İstanbullu olan çocuklar alınabilir. Bir de meselâ Amasyada böyle bir san'atlar mektebi olduğunu farzedelim. Bu mektebe ancak san'at öğrenmek üzere Amasyada 20, yahut 30 çocuk rağbet gösteriyor. 30 çocuk için bir o kadar da muallim ve hademe masrafı ihtiyar olunuyor. Halbuki Amasya belediyesi, yahut hususî idaresi İstanbul belediyesi ve hususî idaresiyle birleşerek ve anlaşılarak her sene bütçesinden 30 çocuk için ayıracağı bir parayı İstanbul'a gönderir ve çocukları buradaki san'atlar mektebinde okutursa hem 30 çocuk için büyük bir külfetten ve masraftan kurtulmuş olur, hem de o çocuklar daha iyi bir mektepte daha mütehassıs muallimler ve ustalardan okumuş olurlar. Müşterek bir hastahaneyi de san'atlar mektebine kıyas edebilir ve bundaki faydayı takdir edersiniz.

İşte benim Türkiye belediyelerinin tarihî seyri ve tekâmülü hakkında söyleyeceklerim bunlardan ibarettir.

İÇİNDE GEÇEN MESELELER

(Alfabe sırasile)

A

Arastalar	39
Altıncı daire	125
Ashane (İmaret)	23
Ankara belediyesi ve Şehremaneti	133
Azıkların idaresi	83
Avarız akçası	108
Avarız vakfiyesi	27

B

Belediyenin tarifi	135
Belediyenin varifeleri	135
Belediye daireleri teşkil	128
Belediyeye aza intihabı	137
Belediyelerin hakları ve salâhiyetleri	141
Belediye reislerinin intihabı	139
Belediyeler bankası	28
Belediye meclisi	138
Belediyeler, köyler ve hussusî idareler birliği	151
Bimarhaneler	20
Büyük çarşı	39

C

Camiler	103
Cemaat ve cemaatla ibadet	110
Cuma tatili	112/115

D

Daimî encümen	141
---------------	-----

E

Evkaf nezareti teşkilâtı	58
--------------------------	----

F

Faiz meselesi (islâmiyette)	28
Fatihin Galatalılara emannamesi	93
Fatihin Bosna papazlarına emannamesi	93
Faiz meselesi (islâmiyette)	29
Fert ve ferdiyet usulü	5/6
Fert mi, cemiyet mi?	32

H

Hilel şer'iye	28
Hususculuk	33
Hutbe (türkçeden başka dilde)	117

I

İhtiyar heyeti teşkilâtı	120
İhtisap ağası	81
İstanbul belediye teşkilâtının diğerlerinden ayrıldığı noktalar	145
İmamlar ve imamlık	120
İmaret	34/23
İznâm	116

K

Kadılık	77
Kaldırım inşaatı	31
Kahve ve kiraathanenin ilk açılışı	104
Kaza	77
Koca başı (muhtar)	121
Komün teşkilâtı (garpta)	86
Köprü inşaatı	31
Kulhanbeyi tâbiri	31

Kütüphaneler	8	Sancakı şerif	14
Köy idaresi	149	Su işleri	7
Kuş yuvaları	8		

L

Lâğım inşaatı	31	Şehremini	124/128/131
---------------	----	-----------	-------------

M

Mahalelerin idaresi	103	Şehrin tarifi (islâm, hukukçularına göre)	115
Manilinnukluk vazifesi	45	Şehremaneti	124/128
Medeniyet	34	Şehir kâhyası	131
Medeni hakların esası	89		
Medreseler	8		
Mektepler	8		
Mezarlıklar	25		
Miskinler tekkesi	19		
Miting	116		
Muhlesip	80		
Muhtar teşkilâtı	120		
Mütevelli	48		

N

Nahiye teşkilâtı	148		
Nikâh merasimi (biristiyenlikte)	90		
Nümune dairesi (Beyoğlu'nda)	125		

O

Ok meydanı	17		
Okçuluk ve okular tekkesi	17		

P

Pazar tatili	114		
Pehlivanlar tekkesi	18		

S

Sah tatili	113		
------------	-----	--	--

Ş

Şehremini	124/128/131
Şehrin tarifi (islâm, hukukçularına göre)	115
Şehremaneti	124/128
Şehir kâhyası	131

T

Taphaneler (eski yoksullar yurdu)	23
Tanzifat (temizlik işleri)	30
Tenvirat işleri	30
Tehcir (islâmîlikte)	101
Teaıs (vakıf)	40
Tekkeler	11
Toplantı (ıçtım)	116

U

Umumi belâlar	25
Umumi meclis (Belediye-lerde)	138
Umumculuk	33
Patrikhaneler imtiyazı	83/94

V

Vakıf	46
Vakfiye	48
Vilâyet ve kasabalar belediyesi	131

Y

Yalaklar (hayvanların su içmesi için)	7
Yerlere tükürmek	26

İÇİNDE GEÇEN ADLAR

(Alfabe sırasile)

A

Abdülhalim Baki,	75
Ahmet Ef. (Kuşçular şeyhi),	17
Ahmet Paşa (Gedik),	96
Ali Paşa,	100
Ali Emiri Ef.,	67
Ali Kuşçu,	101
Alyon,	124/125
Angelhart,	94/95
Atatürk,	51/119

B

Behçet Kâmi,	98
Beyazıt (Veli) II.,	23/43/39/96
Beyazıt (Yıldırım) I.,	21/49

C

Cevdet (Muallim),	17/18
Cevdet Paşa,	96/101
Celâl Nuri,	81

Ç

Çamiç,	124
--------	-----

D

Değan,	99
--------	----

E

Elizerekids,	81
Evlîya Çelebi,	20/21/23
Fatih (Sultan Mehmet) II.,	44
	92/95/97/101/102

F

Fuat Paşa (Keçecizade),	127
-------------------------	-----

G

Gül baba,	84
-----------	----

H

Halili Ktem,	10
Hamade Paşa,	62/66/76
Hamdi Ef. (Elmalılı),	69
Hamdi Ef. (Aksakilli),	119
Hammer,	92
Harmanos,	124
Hasip Paşa,	64
Hayri Ef. (Şeyhülis-lâm),	63/65/67/69
Hızır Bey (İstanbul kadını),	18
Hırsacostomos,	98
Hitler,	29

I

İsmail Sıtkı Bey,	59/61/75
-------------------	----------

K

Kâmil B.,	128/127
Kâtip Çelebi,	18
Karivet,	12
Kenadyos (ilk patrik),	92

L

Leman (Evkaf mü-tehaması),	53/57/74
Lütfi (vak'ânüvis),	21/121/127/128

M

Mahmut Şevket Paşa,	60
Muhammet (Peygamber),	35/78/101/109
Muhittin Utundağ,	10
Mustafa Paşa (Çoban),	35/37/40/43/48/49
Mırdıç,	124
Mirabo,	105

N

Namık Kemal,	101
--------------	-----

O

Osman Salâhattin Ef.,	12
-----------------------	----

Ö

Omer (Halife),	78/101
Omer Hilmi Ef.,	53

P

Paşal,	16
--------	----

R

Revelâki,	124
-----------	-----

S

Sait Paşa (Ayan reisi),	63/65/74
Salih Ef. (Hekimbâşı),	124

Saltsbori,	123
Sedat Çetintas (Mimar),	39
Selim (Yavuz),	96/101
Sellman (Faruk),	35
Sinan (Mimar),	96
Süleyman (Kanuni),	96
Süheyl Ünver,	10/19/21

Ş

Şani zade,	98
------------	----

T

Tahsin (Topkapı müzesi Müdürü),	44
Teofil Gotye,	121

V

Vaşington,	87
------------	----

Y

Yanko Vitinos,	90/91
Yuvakim,	90/99
Yorgi Haralambo (ilk patrik)	22

Z

Zenbilli Ali Ef.,	102
Zihni Ef. (Hacı),	14
Ziya Gökalp,	15/16/32/34/47
	67/68/69/70/71